

У
КРАЇНСЬКА
МОВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(70) 2019

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Павло ГРИЦЕНКО
Заступник головного редактора	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Відповідальний секретар	Оксана ЯЦЕВСЬКА
Петро БІЛОУСЕНКО	Віктор МОЙСІЄНКО
Ангеліна ГАНЖА	Іван САБАДОШ
Катерина ГЛУХОВЦЕВА	Мар'ян СКАБ
Ірина ГНАТЮК	Світлана СОКОЛОВА
Ніна ГОРГОЛЮК	Микола СТЕПАНЕНКО
Василь ГРЕЩУК	Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Андрій ДАНИЛЕНКО	Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ЄРМОЛЕНКО	Микола ШТЕЦЬ
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА	Віктор ШУЛЬГАЧ
Ганна МАРТИНОВА	

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада

*Інституту української мови НАН України,
протокол № 4 від 02.04.2019 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 20.06.19. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 15,05. Обл.-вид. арк. 13,74. Тираж 275 прим. Зам. 5655.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано

ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідectво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК 811.161.373.2'36

П.І. Білоусенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**ЗІСТАВНА ХАРАКТЕРИСТИКА
СУФІКСІВ -ИН-(А) ТА -ЧИН-(А) /
-ЩИН-(А) В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(НОМЕНИ ЖИВОЇ ПРИРОДИ)**

Описано функції суфікса -чин-(а) / -щин-(а) та його попередника -ин-(а) в історії української мови. Проаналізовано формування словотвірних і лексико-словотвірних типів у творенні найменувань живої природи: осіб, тварин, рослин і виявлено, що обидва форманти продовжують творити нові слова в руслі давніх тенденцій. Доведено, що суфікси брали участь у продукуванні цих номенів, проте творили деривати з різними, переважно модифікаційними, словотвірними значеннями або з різними твірними основами, що вказує на появу в українській мові нового дериваційного засобу — суфікса -чин-(а) / -щин-(а).

Ключові слова: історичний словотвір, суфікси -чин-(а) / -щин-(а) та -ин-(а), словотвірні й лексико-словотвірні типи, назви осіб, тварин, рослин.

Суфікс **-ин-(а)** належав до балто-слов'янських інновацій [15: 52], він є результатом злиття в одному кількох індоєвропейських афіксів, що зумовило уже в праслов'янській мові його велику територіальну поширеність, здатність сполучатися з широким колом іменних [34: 544], рідше — дієслівних [33: 120] основ та творити похідні з різними типами словотвірних значень: абстрактні, генетично пов'язані з ними збірні чи конкретні іменники та деривати, що належать до сфери конотативного словотворення (демінутиви, аугментативи) [15: 38; 16: 294; 23: 66; 33: 120 та ін.], локативні найменування. Широке коло іменників із різною словотвірною семантикою документується пам'ятками давньої руськоукраїнської мови XI — XIII ст. [2: 23 — 38].

© П.І. БІЛОУСЕНКО, 2019

Похідний формант **-чин-(а) / -щин-(а)** утворено із нашарування прикметникового суфікса **-ьsk-** + **-ina** (із закономірним переходом **-ьsk-** у **-ьšč-**) [7: 95], асимілятивно-дисимілятивні процеси в **skīnā*, що призвели до утворення **-ščina*, зумовлені першою палаталізацією задньоязикових, час дії якої відносять до V — VI ст. до н. е. [31: 77]. Цей формант виокремлюється в реконструйованих дериватах праслов'янської доби, наприклад, **bratovьskъ* 'братерський' — **bratovьščina* 'братання, братські стосунки' [33: 120].

Нашарування прикметникового суфікса **-ьsk-** на іменниковий **-ина** мало місце в праслов'янський період, однак достатні підстави для виокремлення суфікса **-чин-(а) / -щин-(а)**, треба думати, почали з'являтися лише в мові давньокиївського періоду, коли похідні на **-щин-(а)** стали мотивуватися іменниковими основами або прикметниковими й іменниковими одночасно. У Київському літописі під 1159 р. документується слово *братьщина*: *и начаша Ростислава звати льстью оу братьщину ... на Петровъ днь* (к. XII/бл. 1425 ЛК: 425) (ін. список *братициноу*) 'бенкет у складчину'. Дещо пізніше суфікс **-чин-(а) / -щин-(а)** документується в низці інших похідних давньокиївського періоду: *аже боудеть князю городъ роубити уни к городу а поборомъ. и татарьщиною* (ін. список *татарьщиною*) *ко князю* (к. XIII/1425 ЛГВ: 904) 'податок, який сплачували татарам' від *татарьскии*; *мостовщина* (XII/XV СлРЯ IX: 276) 'побор, пов'язаний із будівництвом, лагодженням мостів'. У неавтентичних текстах, які датуються кінцем XIII — початком XIV ст., фіксуються ще іменники *посеребщина* і *свадебщина*, що позначають податки, пор.: *И свободныхъ ихъ чинимъ во всемъ отъ бояръ и сыновъ и природныхъ нашихъ во данехъ и посеребщинахъ нашихъ во всехъ данехъ свободныхъ чинимо* (1292/1854 АктиГ-Вол: 530). Пор. також: *и законы о(т)лучены распустити водъщины и бе(з)законн(н)аа полѣа* (1288/1592 Там само: 663).

Обидва форманти брали участь у творенні найменувань осіб, тварин, рослин.

1.1. Серед дериватів із суфіксом **-ин-(а)** праслов'янської доби реконструйовано небагато відіменникових назв осіб із семантикою сукупності або сингулярності: **družina* 'дружина, загін, товариство' від **drugъ* 'приятель, товариш' [33: 121; 3: 152]; **rodina* 'люди, які належать до одного роду; земля, що належить до роду' від **rodъ* 'рід' [33: 121]; **bratъčina* (ЭССЯ III: 9) 'братство' від **bratъсь* 'зменш. від *братъ*'; **děvьčina* (V: 22) від **děva* чи **děvьka*; **l'udina*/**l'udinъ* (XV: 192) від **l'udъ*/**l'udь* 'люди, народ'; **obročina* (XXIX: 94) 'оброчні селяни' (**obrokъ* 'оброк').

У XI — XIII ст. суфікс **-ин-(а)** при творенні назв людей теж не виявляв особливої продуктивності, маємо лише кілька відприкметникових іменників. До апелятивних назв осіб, за нашими матеріалами, виявлено лише два деривати: *постави же его ... над всѣми воеводами старъишину* (XI/XV ИФ: 204) від суперлатива *старъишии*; *что ми о богатины златолюбъци пакости дѣете* (к. XII — XIII СДЯ I: 248) 'багатий' від *богатъ*.

Відіменникових назв теж засвідчено небагато. До них належать окремі похідні, у яких формант **-ин-(а)** здебільшого, здається, увиразнював (чи підсилював — 14: 139, 142) семантику твірного слова: *приведе ...Івана скопчину* (1118/1425 ПВЛ: 208) ‘скопець’ від *скопць* ‘те саме’; *купчина* (1199 СлРЯ VIII: 133) ‘торговець, купець’.

Іменник *дружина* мав значення ‘товариші, спільники, супутники; громада; військовий загін, військо’ (СДЯ III: 91; СлРЯ IV: 363), наприклад: *обрѣтохом добру дружину многу* (1106-1108/XV ХД: 38). Поряд зі збірним, дериват *дружина* мав значення особи жіночої статі в українському сучасному розумінні, причому цей термін на означення жінки в шлюбі був живомовним [18: 73], наприклад: *гдѣ кто хощеть дружину приимѣ и дом устроиѣ, живеть* (XI/XVI ИФ: 252).

У середньоукраїнській та новій українській мові у відіменниковому творенні лексико-словотвірні типи з цим формантом, що позначали осіб, набули значного розвитку. Пам’ятки документують вервечку іменників з модифікаційною семантикою *дружина особи, названої мотивувальним словом*. Зокрема, дериват *дядина* (**дѣдина, дєдина** — 1449 ССУМ I: 335) ‘тітка, дружина дядька’ трапляється в пізніших пам’ятках та сучасних говорах. Інші деривати цього типу: *судина* (1597 МатТимч II: 376) ‘дружина судді’; *братина, вїйтина* (др. пол. XIX ст.) [25: 144]; *сестричина* (УмСп: 661) (*сестрич* ‘син сестри’); *уйчина, вуйчина* (ГалЛем: 476; О II: 315) ‘дружина вуйка’; *шовгорина* [4: 114] ‘сестра дружини’ чи ‘чоловікова сестра’ [Там само: 128], пор. закарпатське *шовгор* ‘брат дружини’, ‘чоловік сестри’.

Переважно в новій українській мові з’являється ряд іменників з модифікаційним значенням жіночої статі: *гостина* (СУМ II: 143) діал. ‘гостя’; *імператрина* (СУССГ: 89) ‘імператриця’; *старостіна* [1: 109] ‘жінка з роду молодії, яка пов’язувала їй хустку, знявши вельона’. Пор. ще закарп. (іронічне і жартівливе) *фрайеріна* ‘кохана’ від *фрайер* ‘залицяльник’.

Вряди-годи фіксуються іменники зі значенням ‘дочка особи, названої мотивувальним словом’: *боднаріна* (Ж: 37) ‘бондарівна’; *сестрина* (Зел: 33; ССГ 33) ‘сестрина дочка’.

Крім іменника *дружина* продовжує використовуватися у збірному значенні давній дериват *родина*: *и рекли родина его* (1588 СкотЄв: 190); *Колиб где познати, то б и родина его памятала!* (1736 Інт: 119); *Да не нашла родины, Ни вѣрної дружины* (1827 УкрП: 92). До назв сукупності осіб належить також іменник *челядина*: *Невісті не рада чужа челядина* [1: 108].

У пам’ятках української мови досить пізно документується праслов’янський сингулятив *людина* (ЭССЯ XV: 192, 194 — 200): *людина* (1840 Б-Н: 215). Давнє *дѣтина* поступово закріпилося у формі *дитина*, наприклад: *помогати всяким способом дѣтину ку науцѣ* (1586 ШкСт: 38); *Прійми-жѣ мою Марусеньку Якѣ родну дитину* (1827 УкрП: 65). Інші сингулятиви на позначення осіб: *піхотина* (Гр III: 189) ‘піхотинець’ (*піхота*); *челядина* (Гр IV: 450; СУМ XI: 291) ‘доросла дочка, дівчина’ чи ‘жінка; дівчина’ (Лис: 230), пор. давньоруськоукраїнське *челѣдь* зб. ‘слуги’ (Ср III: 1488), староукраїнське *челядь* ‘челядь, дворові слуги, прислуга, домочадці’

(МатТимч II: 477); **особина** (СУМ V: 778) ‘окремий живий організм’. Пор. також **женишина** (Гр I: 479; СУМ II: 519) ‘один із двох закоханих: парубок або дівчина’.

Слово **дівчина** втратило демінутивність, варіант із суфіксом **-ин-(а)**, який надавав цьому іменнику *пестливого, голубливого* значення став, очевидно, зразком для нових утворень зі схожим значенням: **челядина** ‘працьовита і вродлива жінка, добра господиня’ (закарпатські говори); **молодичина** (Гр II: 441) ‘молода дівчина’ (*молодиця*); **посестрина** (III: 359); **білявчина** (О I: 56) ‘мила; кохана’ (*білявка*); **бідашина** (188) ‘мила, кохана’. Значення прихильності й співчуття суфікс **-ин-(а)** зрідка може надавати й іменникам спільного роду: *То ю(ж) цѣлаа сыротына* (к. XVII — п. XVIII КЗ: 128). Суфікс **-ин-(а)** часто вживається для надання слову здрібнілості або пестливості у фольклорі (навіть у словах чоловічого роду): **війчарина**, **біл’авина** (від *біл’авка* в значенні ‘кохана’), **Марічина**, **Василина** (у значенні *Василь*) та ін. [19: 182].

У новій українській мові нерідко трапляються модифікаційні чи мутаційні деривати чоловічого, жіночого й спільного роду на **-ин-(а)**, що мають *пейоративне* значення, при цьому розгляданий формант може посилювати наявну у твірному слові семантику зневажливості (згрубілості): **писарина** (Гр III: 153) ‘знев. до *писар*’; **лярвина** (Чаб II: 264) ‘те саме, що *лярва*’; **бахурина** (27) згруб. ‘пустун, бешкетник’ від іменника чол. роду *бахур* ‘те саме’. Утворення жіночого роду **мирзетина** (СБГ: 289) ‘мерзотник, негідник’ пов’язується з *мерза/мирза* ‘те саме’, певне, через проміжну ланку *мерзота* або *мерзотник/мирзотник* із відтинанням **-ник**.

Модифікаційне значення *жіночої статі* досить рано виявляється і в особових іменах на **-ин-(а)**: з XV ст. фіксуються в пам’ятках назви жінок за іменем або прізвиськом чоловіка. Наприклад: *Анна Немирина* (XV ст.) [27: 170]; *княгиня Ілина* (1531) [Там само: 166]; *пани Проскурина* (1552) [166]; *Chweda Hrinczina* (1565) [170] та ін. Такі структури дали поштовх для творення особових імен жінок від чоловічих: *Аквіліна* від чол. *Аквіла* (1627 БерЛекс: 173), *Антоніна*, пор. чол. *Антонінъ* (178), *Евфросина*, пор. *Евфросі(н)* (206) тощо. Назви жінок за іменем або прізвиськом чоловіка активно вживалися і вживаються в сучасній українській мові: **Василина** (Ж: 57); **Антонина** (Гр IV: 549); **Дарина** (551) від *Дарій* з відтинанням **-ій**, **Іванина** (552), пор. розм. **Ївонина** (Трійняк: 147); **Кузьмина** (554); **Альбертина** (Влімена: 104); **Леонтина** (142); **Михайлина** (144); **Па**; **Августина** (Трійняк: 16); **Борина** (51); **Ернестина** (117); **Євангеліна** (118) (*Євангел*) та ін. Популярність таких імен у XX ст. зростає [25: 145].

Навіть «у суто офіційних актах церковно-християнські власні імена жінок в Україні в повній канонічній формі вживалися рідко. Вже від найранішого періоду вони виступають переважно в адаптованих народних гіпокористичних формах» [26: 73]. Такі хресні імена стають «популярними ... й у здрібнілій формі, відповідно до того, у якій формі сприйняв їх загал. Тут міг грати роль невеликий зріст або звичка з парубочих (і дівочих — 2) років називати когось здрібнілою назвою» [28: 37]. У творенні цих форм

зрідка брав участь і суфікс *-ина*, наприклад: *Ганина* (1596) [26: 74], *Докина* (1678), *Євдокіна* (1779), *Стецина* (1697) < *Стефанида* [Там само: 75]. Уже в першій половині XVII ст. суфікс *-ин-(а)* використовується для надання іменам *пестливого* чи *принизливого* значення [5: 215 — 216]. Зрештою цей процес набув значного розвитку, у результаті чого з'явилася велика кількість офіційних та розмовних варіантів запозичених жіночих імен на *-ин-(а)*: *Авдина* (Гр IV: 548) варіант до *Явдоха*; *Марусина* (555); *Лепестина* (554), *Пестина* (559) (ВлІмена: 123) від гр. *epistēmē* 'знання, уміння' > *Епис-тимія*; *Магдалина* (555), пор. нім. *Magdalene*, гр. *Mahdalēnē*; *Секлетина* (Гр IV: 560) від гр. *synklētikos* 'член державної ради'; *Соломина*, *Харитина* (562), від гр. *charis*, род. *charitos* 'витонченість, краса, привабливість'; *Поліна* (ВлІмена: 106) (*Поля* < *Аполлонія*, *Аполлінарія*); *Ержа* — *Ержіна*, *Ружа* — *Ружина* [30: 185 — 193]; *Ігорина*, *Маручина*, *Галюсина* [2: 106].

Усі ці імена в різних фонетичних варіантах представлені в сучасному українському жіночому антропоніміконі (православному та греко-католицькому), див. [20: 59 — 61]. Такі імена мають живомовні варіанти: *Агрипина* — *Горпина*, *Груня*, *Груша*; *Алевтина* — *Аля*, *Валя*, *Тіна*; *Домнина* — *Даня*, *Домна*, *Домаха*; *Єфросинія* — *Фрося*, *Пріся*, *Проня*, *Фрузя* та ін.

За зразком традиційних українських християнських імен та засвоєних і малозасвоєних західноєвропейських з'явилися нові жіночі антропоніми: *Зорина* (ВлІмена: 125) (*зоря*); *Майна* (138) (від *май* або чоловічого імені *Май*); пор. *Декабрина* (102) від *декабрь* або чоловічого імені *Декабрин*; *Ноябрина* (255); *Победина* (299).

В українській мові з XV ст. відомі утворення *слов'янських* автохтонних імен від *скорочених композитів*: *Норина* (1473) [9: 71], пор. д.-р.-укр. *Гориславъ*; *Тымко Голина* [71], пор. польське *Голислав*; *Мансзіна* (1565) [77], пор. сербське та хорватське *Manislav* та ін. Рідше суфікс *-ин-(а)* додавався до повних основ: *тивоун крем'янецьки Іванина* (1467 ССУМ I: 418) 'особова назва'. Пор. також: *се та панъ мащина* (1400 Р: 60).

Народні варіанти християнських імен на *-ина* трапляються й у пам'ятках української мови XVII — XVIII ст.: *Іванина*, *Процина*, *Педорина*, *Педина*, *Хацына*, *Василина* [11: 83]. Аналогічні утворення подано в словнику за ред. Б. Грінченка, їх фіксують дослідники в сучасних буковинських і закарпатських говорах: *Андрійчина*, *Василина*, *Грицина*, *Іванина*, *Михайлина*, *Петрина*, *Федина* [13: 51; 29: 65]. Сучасним чоловічим іменам на Закарпатті цей суфікс надає «здрібніло-пестливого, але нерідко й принизливого чи, принаймні, погордливого відтінку» [29: 65]. Зрештою, це теж позначилося на появі в мові великої кількості офіційних і розмовних варіантів чоловічих імен на *-ин-(а)*: *Яцина* (ВлІмена: 98); *Андрусина* (Трійняк: 22) (*Андрусь*); *Гнати́на* (90); *Гришина* (95); *Карпина* (167) (*Карпо*); *Козміна* (183) (*Козма* < *Кузьма*); *Копина*, *Прокопина* (304 — 305) (*Прокіп*); *Свирина* (326) (*Свирид*); *Сидорина* (336); *Кубина* (415) (*Якуб*); *Яковина* (413); *Петрина* [Жданюк 2006: 237]. Пор. пестливе: *Василина* (ВлІмена 40), сину *Василино* [Аркушин 2004: 106] та зневажливі й пестливі: *Грицина* (Трійняк: 95); *Федина* (375) (*Федір*) та ін.

Уже з XVI ст. особові назви на **-ин-(а)** відомі і як *другий після власного імені ідентифікаційний компонент* двочленних іменувань: *Iwan Dmitrina, Martiniecz Iwaszina, Ilko Iwaszina, Федець Грицина* (XVI ст.) [11: 26, 83]; *Остапина, Романина* (Редько 1966: 148), *Федина* [32: 174]; *Петрина* (ГорпКорн: 178); *Яковина, Павлина* [12: 147]; *Гнатица* (Трійняк: 91); *Карпина* (167); *Назарица* (245); *Степаница* (349); *Тилица* (361); *Фесина* (382); *Хомина* (401).

1.2. Назви осіб на **-чин-(а)** / **-щин-(а)** документуються в текстах досить пізно. В обстежених пам'ятках давньокиївської доби їх не виявлено. Досить пізно фіксується іменник *женица*: *У же(н)щины волосы довги* (к. XVII — п. XVII КЗ: 250). В.В. Німчук стверджує, що в давньорусько-український період від прикметників на *-ьскыи* (*мужьскыи, жееньскыи*) за допомогою суфікса **-ин-(а)** утворено іменники *мужчина* й *женица* для передачі понять 'людина чоловічої статі', 'людина жіночої статі' [17: 302], однак загалом деад'єктивна лінія у творенні назв осіб на **-чин-(а)** / **-щин-(а)** не набула особливого розвитку. Окрім згаданих дериватів, у пам'ятках, що відображають переважно сучасне діалектне мовлення, трапляється кілька іменників на **-чин-(а)** / **-щин-(а)** здебільшого з атрибутивним значенням: *любчина* (Крим ІІ: 1066) 'кохана людина' від *любий*; *самовіщица* (МатГуц: 170) 'бездоглядна дитина'; *лунчина* (ГуцГов: 300) 'стара баба; старий парубок', пов'язане, певне, з *лони* 'минулого року', *лінський* 'минулорічний' (ЕСУМ ІІІ: 284), пор. давньоруськоукраїнську назву *лоньщина* (ХІ/1280 СДЯ ІV: 428) 'телиця, що народилася торік', 'дворічна тварина' від *лоньскыи* 'торішний' тощо.

Не дуже продуктивною була й десубстантивна лінія творення назв осіб на **-чин-(а)** / **-щин-(а)**. Слово *дѣвка*, мабуть, давно втратило демінутивність, тому варіант із суфіксом **-ин-(а)**, який надавав цьому іменнику *пестливого, голубливого* значення, дедалі частіше фіксують пам'ятки: *пол(л) ѿ(т)ца и мѣрь дѣчиноу* (1556 — 1561 ПЄ: 146); *Дѣтище: хлопець, або дѣвчина* (1627 БерЛекс: 252); *Що-жъ дѣвчина молоденька Проклинає долю* (1827 УкрП: 90). Згодом цей відтінок у значенні стерся: *Дѣвчина якъ дѣвчина а черевѣ якъ дѣдчина* (к. XVII — п. XVIII КЗ: 223); *дівчина* (Крим І: 275) 'молода неодружена особа жіночої статі; кохана, наречена', співвідносно з *дѣва*; або *дѣвка*. Зрідка трапляються інші деривати, яким суфікс **-чин-(а)** / **-щин-(а)** надає позитивного чи негативного відтінку в значенні: *парубчина* (Гр ІІІ: 98) 'парубок'; *сзуйтчина* (Крим ІІ: 563) 'член католицького чернечого ордену (про підступну, підлу, лицемірну людину)', *лакейщина* (Там само: 893) 'слуга у панів або при ресторані, готелі; *перен.*, *зневажл.* людина, яка підлабузнюється, вислужується перед ким-небудь', від *лакей*; *майстерчина* (1012) 'фахівець з якого-небудь ремесла; той, хто досяг високої майстерності, досконалості в своїй роботі, творчості'.

Сюди ж належать і деякі прізвища чи прізвиська на **-чин-(а)** / **-щин-(а)**: *Лищина* (ГорпКорн: 135); *Степчина* (Там само: 222); *Бабчучина* (203) 'прізвисько жінки', *Андріїшина* (Там само) та деякі інші.

Загальна тенденція продукування іменників на **-чин-(а)** / **-щин-(а)** зі значенням сукупності торкнулася в новій українській мові і найменувань

людей. Це деривати на позначення груп осіб за місцем проживання, національністю, назвою країни, родом занять та іншими ознаками (*шляхетчина, італійщина, земщина, циганищина, братчина* ‘церковне братство’, *жандарщина, судейщина, бурсаччина* тощо). Переважна більшість таких дериватів перебуває за межами літературного вжитку.

2.1. У праслов’янській мові функціонували деякі утворення на **-in-(а)**, що іменували *представників тваринного світу*. Іменник **divina* на позначення рослини мав також семантику ‘тварина, звір’ (ЕССЯ V: 32); **živina* ‘щось живе’ [17: 168]. Кілька назв *тварин* мали збірне значення: **zvĕrina* ‘звірина; м’ясо диких звірів, дичина’ [33: 121]; **govĕdina/*govĕdjina* (ЕССЯ VII: 73) ‘велика рогата худоба’ від **govĕdo*.

В українській мові XI — XIII ст. назви представників фауни із суфіксом **-ина** трапляються нечасто: *лонищина* (XII/XV СлРЯ VIII: 282) ‘дворічна тварина, тварина минулорічного приплоду’ від *лоньський* ‘торішний, дворічний’. Пор. утворення від складного прикметника *четвероногий*: *А се церковный суди: ... кого застануть съ четвероножиною* (XII/XIV УВ: 23) ‘чотиринога тварина’ [14: 68].

Іменник *гадина* укладачі СДЯ пояснюють як ‘те саме, що *гадь*’ — ‘будь-яка земноводна тварина чи плазун’ (СДЯ II: 314), однак тут можна вбачати деяку увиразнювально-пейоративну семантику: *яко гадину попираему* (Там само). Іменник *скотъ* вживається зі збірною семантикою, а номен *скотина* — зі значенням ‘тварина; домашня худоба’ — як сингулятив: *коупилъ ... скотиноу* (XI/1282 ПР: 125). Цей же іменник вживався й у збірному значенні ‘домашні тварини’: *не оставихо(м) оу него ни челядина ни скотины* (1118/1377 МП: 248); пор. також збірну назву: *бываше мно(ж)ство ... ѿ(т) звѣрины* (1118/1377 ПВЛ: 126). Нерідко в назвах тварин поряд зі збірним значенням фіксується семантика одиничності. Так буває звичайно тоді, коли сингулятив утворено за допомогою суфікса **-ин-(а)** від іменника з семантикою сукупності або від іменника з широким діапазоном значень. Наприклад: *землемыа животины ѿ(т) пса* ‘тварина, жива істота’ від *животъ* ‘те саме’, основне значення цього слова — ‘життя’; *не нелѣнымъ животинамъ ... оугажасхоу* (XI/XIII — XIV ХА: 64).

У пам’ятках середньої та нової української мови десубстантивів із формантом **-ин-(а)** фіксується значно більше.

За допомогою суфікса **-ин-(а)** від прикметників утворено ряд іменників зі значенням *сукупності*: *дробина* (1678 Тимч: 826) ‘дрібна худоба; птаство’, пор. *дробина* (Б-Н: 124) ‘домашня птиця’; *стаднина* (1688 МатТимч II: 358) ‘худоба, скотина’, пор. *стаднина* (Гр IV: 195) ‘табун коней всякого віку’; *дичина* (XVIII Тимч: 721) ‘дикі звірі’, пор. *дичину послалемъ* (1723 ЯМ: 28), *дичина* (СУМ II: 292) ‘дикі птахи і звірі, на яких полюють і м’ясо яких використовують як їжу’; *пташина* (1727 — 1753 МатТимч II: 256) зб. ‘птахи’, *звірина* (СУМ III: 484) зб. ‘дикі хижі тварини; звірі’; *свинина* (О II: 207) зб. ‘свині’; *гадина* ‘вужі’ [2: 108 та ін.]; *лїсовина* ‘лісові звірі’ [297]. Сюди можна віднести й *худина* (Гр IV: 418) ‘худоба’, де суфікс **-ин-(а)** виступає на місці звичного **-оба**: *худоба* від *худий* ‘поганий’;

малий; неміцний; непоказний; убогий, мізерний’ — алегоричне, описове позначення майна, щоб увести в оману нечисту силу (Ф IV: 282) та ін.

Панівна більшість назв тварин об’єднана в невеликі групи дериватів із різними типами модифікаційних значень. Зрідка трапляються деривати зі значенням жіночої статі: **волкіна** (XVII Сл XVI — п.п. XVII IV: 201) ‘вовчиця’; **сернина** (Ж: 862); **зузулина** (Гр II: 188) ‘зозуля’, можливо, тут ідеться про пташку жіночої статі; **голубина** (Кирич I: 347); **гадина** [6: 20] ‘самка змія’ поряд зі значенням ‘змія’ без указівки на стать. Дослідники стверджують, що цей формант непродуктивний для творення найменувань самок тварин [24: 18].

В українській мові закріпився давній дериват **гадина** переважно з *не-йоративною семантикою*, наприклад: **гадини** шкодливіє (XV Пов: 30), *в(ь) мѣсто рыбы гадиноу ли подасть ємоу* (1556 — 1561 ПЄ: 267), *Узривши погани висячую гадину в руки єго* (1560-і КА: 22), *прилѣзла къ єму чорна гадина* (1820 УкрП: 81), **гадина** (Гр I: 263) ‘гад, плазун, змія; лайливе слово’ та ін. Негативна оцінка проглядає й серед інших утворень: **кони́на** (Б-Н: 191) ‘поганий кінь’, **шка́пина** (УмСп: 355) ‘погана шкапа’; **коровина** (Гр II: 285) ‘корова, погана коро́ва’, **коби́льчина** (СУМ IV: 201) розм. ‘погана худа коби́ла’ від *коби́ла* чи *коби́лка*; **корі́вчина** (292) ‘невелика або поганенька коро́ва’ (<*корі́вка*, коро́ва).

Наведені деривати могли виступати й із *гіпокористично-демінутивним* значенням, пор.: *Да и казал взять у мене коби́льчину сиву* (1737 Інт: 140) від *коби́ла* чи *коби́лк(а)*, **коби́льчина** (СУМ IV: 201) ‘зменш.-пестл. до *коби́ла*’; *Коло млина коня́чина* — *явор похилився* (1827 УкрП: 190), **коня́чина** (УмСп: 413), можливо, від *коняч-(к)а* + *-ина* > *коня́чина* > *конячина*; **коровчина** (Б-Н: 192); **пта́шина** (Б-Н: 305; СУМ VIII: 380) пестл. ‘невеликий птах; птах взагалі’; **рибчина** (Б-Н: 311) пестл. до *ри́бка*; **ста́тчина** (340) ‘скотинка, корі́вка, волик, бичок, тели́чка тощо’ (*ста́ток* ‘майно, худоба, товар’); **кони́на** (УмСп: 412), *а та ри́бка* — **суда́чина** [2: 107]; **мура́шина** [Там само]. У прозі Ю. Федьковича утворення на *-ина* типу *коровина* мають найменший вияв здрібнілості, пестливості [8: 232 — 233]. Пор. поетичне: **голубина** (СУМ II: 118) рідко ‘голуб’. Демінутивного походження, очевидно, й іменник **ути́на** (Ж: 1020; Гр IV: 362) ‘качка’, пор. *ути́ця* ‘те саме’, пов’язане з давньоруськоукраїнським *ути* (прасл. *oty*) [див. 17: 188, 192]. Пор. також фольклорне **зазу́лина** зі значенням пестливості [19: 182]. Зрідка трапляються деривати, що мають семантику недорослості: **курчина** (Корз: 150), [2: 107] ‘молода курка, курочка’ від *курка*.

Збережено давній дериват **скотина**, у якому проглядалося *сингулятивне* значення вже в XI — XIII ст. Пізніше він, однак, вживається як із *сингулятивним* значенням, так і з *семантикою* ‘тварина, жива істота’, пор.: **скотина** (ССУМ II: 350) ‘худобина’, *со многими звѣрматы. й с скотинами ка(к) в оны(х) сторона(х) єсть обычай* (XV Пов: 23), *вложи́ль єго на свою скотиноу* (1556 — 1561 ПЄ: 264 зв.), **скотина** (Аркушин 2004: 105) ‘сингулятив до *скот*’. З подібним значенням уживається давній іменник **животина**, наприклад: *многіє ды́аболската розмаи́те нємо́ци ѿте́гна(л) и ѿ(т)*

животи(н) и **ω(т)** клоус_а(*т*) (XV Пов 4), *оу тоую цркъвъ ... сараценове ки-дають стервы. а (оу)мерлоую животиноу* (66), *не могла животина ходити на поле* (к. 30-х XVII ЛОстр: 134), **животина** (СУМ II: 527) розм. ‘свійська або дика тварина’. Аналогічна семантика проглядається й у дериватах, які не траплялися в пам’ятках давньоруськоукраїнської мови, пор.: солоные **осетрины**, **белужины** въ бочкахъ (1593 АрхЮЗР 1/I: 362); въ рокъ по осмачки овса отъ робочой **товарини** давали (1701 МатТимч II: 393) ‘скотина’; давати каждой **товаринѣ** малой (1788 Кн: 70); **бидлина** (1683 Тимч: 160) ‘скотина, товарина’, **бидлина** (Гр I: 55) ‘скотина, одна скотина’; **рибина** (Гр IV: 15); **худобина** (418) ‘скотина, одна скотина’.

Деякі деривати з сингулятивною чи несингулятивною семантикою розрізняються за допомогою наголосу: **тварі́на** ‘одна жива істота’, **тваринá** ‘зб. тварини’ (Гр IV: 250; СУМ X: 45).

Фіксується ще декілька найменувань тварин за характерними зовнішніми чи внутрішніми ознаками: **німіна** (БукГов VI: 61; СУМ V: 424) ‘тварина’; **багрина** (СловГуц: 124) ‘чорна корова’; **твердина** [2: 296] ‘корова з твердими дійками’; **худина** (Гр IV: 418) ‘худа, виснажена тварина’.

2.2. Суфікс **-чин-(а)** / **-щин-(а)** у творенні найменувань тварин участі майже не брав. Перший приклад таких іменувань із розгляданим суфіксом документується серединою XVI ст.: *реклъ имъ порождѣнїа гѣщор(ъ)чина* (1556 — 1561 ПЄ: 26 зв.), проте із контексту важко встановити, наведений дериват демінутив чи сингулятив. Інші найменування тварин переважно із демінутивним чи гіпокористичним або пейоративним значенням документуються, за нашими даними, з кінця XIX ст. Подвійна мотивація дає змогу розглядати їх як утворення на **-ин-(а)**, так і на **-чин-(а)** / **-щин-(а)**: **рибчина** (Б-Н: 311) (<*риба, рибка*), **кобильчина** (Гр II: 259) (<*кобила, кобилка*) ‘погана кобилка’, **кобильчина** (Крим II: 738) ‘погана, худа та малосильна кобила’, від *кобила* з **худі́бчина** (Гр IV: 418) ‘худі́бка’, **худі́бчина** (Крим II: 613) зменш.-пестл. від *худоба*; **корівчина** (801) ‘невелика або поганенька корова’, від *корова* з чергуванням *о-і*; **мушчі́на** (1139) ‘загальна назва дуже поширеної комахи ряду двокрилих, що є переносником збудників заразних хвороб’, зменш. від *му́ха*; **мишачина** (1147) (*миша*).

3.1. Деад’єктиви та десубстантиви на **-ин-(а)**, що називали рослин, побутували в мові праслов’янській, наприклад: **divina* від **divъ* ‘дикий’ (ЕСУМ II: 66); **krušina* (ЭССЯ III: 113) ‘крушина, жостер’ від **kruhъ* ‘крихкий’; **žeravina* [22: 33] ‘клюква’, **žeravъ* ‘журавель’; **bredina* (ЭССЯ III: 11) ‘верба’ (**bredъ* ‘лоза’); **dētelina* (V: 27) **klēpina* (X: 10) ‘криве дерево’ (**klēpъ*/**klēpa* ‘щось криве’); **maslina* ‘оливка’ від **maslo* [17: 261] тощо.

Багато таких найменувань вказують на місце зростання, характерні ознаки: **dētelina* (ЭССЯ V: 27) ‘конюшина’ від **dētelъ* ‘дятел’, можливо, за зовнішньою схожістю (пістрявістю) з дятлом; **kalina* (IX: 12) ‘калина’ від **kalъ* ‘грязь, драговина, сире місце’, назва зумовлена вологолюбністю калини і її поширеністю в болотистих місцях (ЕСУМ II: 350); **kōpina* (ЭССЯ XII: 63) ‘кущ малини, ожини; зарослий пагорб, острів’ (**kōpa* ‘пагорб, острів’); **arēbina* / **ērēbina* / **erēbina* ‘горобина’ (ЕСУМ I: 570)

(**arębъ* ‘куріпка; горобець’); **ježina* ‘ожина’ [22: 30] від **ježь* ‘їжак’ — назва пояснюється наявністю у рослини колючок (ЕСУМ IV: 165).

Багато праслов'янських дериватів позначали *сукупність дерев (гілля)*, найчастіше це іменування *лісів (гаїв)* з певною породою дерев: **berzina*, (**berza*); **borovina* ‘сосновий ліс; кущі лісових ягід’: **borina* ‘сосновий ліс; соснова лучина (скалка)’, (**borъ*, **boru*) ‘сосна; сосновий ліс’, ад'єктив **borovъ* [33: 121]; **dobina* ‘дубовий ліс, дуби’ [Там само]; **berstina* (ЭССЯ I: 198) ‘берестяний гай; береста’; **bučina* (III: 75) ‘буковий ліс; букове гілля з листям, буковина’; **edlina* (VI: 14) ‘ялиник; ялинова глиця, гілки’ (**edlъ*); **elšina* (VI: 25) ‘вільхове дерево; вільховий ліс’; **grabina* (VII: 96) ‘граб, дерево граба; грабовий ліс’; **obrěšina* (XXIX: 76) ‘горіхове листя; зарості горіха’ (**obrěxъ* ‘горіх’) тощо.

У пам'ятках XI — XIII ст. майже не фіксуються відприкметникові назви рослин, зрідка трапляються десубстантиви, успадковані переважно із попереднього періоду: *купина* (1096 СлРЯ VIII: 127) ‘терновий куш; зарості терну’; *волмина* — назва дерева, імовірно — верби [18: 91]; *лѣщина* — похідне від *лѣска* (< **lěska*), напевне, спочатку **lěščina* означало ‘зарості ліщини’, а вже потім — ‘ліщина’, як і **jelъšina* [22: 27], *ожина* [30] та деякі інші.

У середньоукраїнську та нову українську мову перейшли *відприкметникові* деривати праслов'янської та давньокиївської доби, на цій основі творяться групи номенів за різними ознаками: зовнішнім виглядом (*жовтина*, *золотина*, *солодина*), за зв'язком із тваринами (*ведмежина*, *змійовика*, *коничина*, *туричина*), за дією на організм (*дурнина*, *медвежина* ‘проносний засіб’, *німіна*), за місцем походження рослини (*луговина*, *римщина*, *облоговина*) тощо.

Десубстантиви в пам'ятках XIV — XX ст. — це переважно праслов'янські номени, які часом втратили прозорий зв'язок із твірними основами (*калина*, *смородина*, *бузина*). У багатьох найменуваннях спостерігається ускладнення давніх основ суфіксом **-ин-(а)** (*рокитина* — *рокита*, *сокорина* — *сокір*, *липина* — *липа* тощо); цей формант видозмінює значення твірного або ж увиразнює його (*шипшина* — *шипок*, *ялина* — *ель*, *їль*, *яль*, *сереборина* — *серибор*).

3.2. Суфікс **-чин-(а)** / **-щин-(а)** у продукуванні назв рослин особливої активності не виявляв, деривати із цим формантом документуються досить пізно: *шипъчина* (XVI ст.) [22: 79], пор. *шипшина* (Смик: 182) ‘жабрій гарний’, д.-р.-укр. *шипъкъ* ‘троянда (квітка й куш)’ або *шипъ* ‘колючка’ [2: 66]; *жалчина* (Крим I: 370) ‘кропива та інші рослини, що жалять’; *китайчина* (II: 874) ‘морозостійкий сорт яблуні з невеликими плодами’; *грядощина* (О I: 196) ‘овочі; городина’, пор. *грядошник* ‘город’; *стенчина* (Смик 160) ‘ковила пірчаста’; *журавчина* (УмСп: 354) ‘клюква’ від *журавель* звідтинанням *-ель* (назва зумовлена тим, що рослина росте там, де водяться журавлі); *татарщина* (Шило: 250) ‘лепеха’; *к'їїщина* (ГуцГов: 298) ‘рогіз, комиш’; *коничина* (СПГ: 102) ‘конюшина’; *олещина*, *оліщина* (143) ‘кущове дерево, плоди якого відомі під назвою лісових горіхів; ліщина’, пор. *орещина* (СПГ: 145) ‘те саме’ та деякі ін.

Досліджений матеріал дає підстави стверджувати, що суфік **-ин-(а)** та похідний від нього **-чин-(а) / -щин-(а)** у творенні номенів живої природи виявили високу активність: перший успадкував цю здатність із праслов'янської мови, другий набув її впродовж писемного періоду функціонування української мови. Суфікс **-чин-(а) / -щин-(а)** зазнав певного впливу свого попередника, обидва форманти брали участь у творенні найменувань людей, тварин, рослин, але здебільшого з різними словотвірними (лексико-словотвірними) значеннями, що свідчить про появу й становлення в українській мові нового дериватологічного засобу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АктиГ-Вол — Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.
- АрхЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Киев, 1859 — 1914. Ч. I — 8.
- Бандр — Бандрівський Д.Г. Матеріали до діалектного словника Бориславського і суміжних районів Львівської області. *Дослідження і матеріали з української мови*. Т. IV. Київ, 1961. С. 3 — 14.
- БерЛекс — Лексикон словеноросійський Памви Беринди. Підгот. тексту і вступ. стаття В.В. Німчука. Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. Київ, 1961.
- Б-Н — Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ, 1966.
- БукГов — Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1 — 6. Ред. кол. К.Ф. Герман, К.М. Лук'янюк, В.А. Прокопенко. Чернівці, 1971 — 1979.
- ВлІмена — Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. Київ, 1986.
- ГалЛем — Верхратський І. Про говор галицких лемків. Львів, 1902.
- Гр — Словарь української мови. Зібр. ред. журн. «Киев. старина». Упорядкував з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907 — 1909. Т. 1 — 4.
- ГуцГов. — Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. *Український діалектологічний збірник*. Кн. I. Київ, 1928.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. За ред. Л.С. Мельничука. У 7 т. Київ, 1982 — 2006. Т. 1 — 5.
- ЄУ — The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryč'kyj. Text. Volume II. With an Introduction by David A. Frick. Harvard, 1987.
- Ж — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. Львів, 1886. Т. 1 — 2.
- ИФ — Мешерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древне-русском переводе. Москва — Ленинград, 1958.
- Інт — Українські інтермедії XVII — XVIII ст. Київ, 1960.
- КА — Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Т. II. Варшава, 1930.
- КЗ — Зиновій К. Вірші. Приповісті посполиті. Підгот. тексту І.П. Чепіги. Київ, 1971.
- Кирич — Українсько-російський словник: у 6-и т. За заг. ред. І. Кириченка. Київ, 1953.
- Кн — Книжиця для господарства. Почаїв, 1788.
- Корз — Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика: Збірник наукових праць*. Київ, 1987. С. 62 — 267.
- Крим — Електронна версія російсько-українського словника Української Академії Наук 1924 — 1933 рр. За ред. А. Кримського та С. Єфремова: А — П. Підгот. О. Телемко. Київ, 2007.

- p>ЛГВ — Галицько-Волинський літопис.
- Полное собрание русских летописей*
- . Т. 2. Ипатьевская летопись. Москва, 1962.
- ЛК — Київський літопис. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Ипатьевская летопись. Москва, 1962. С. 384 — 707.

ЛОстр — Острозький літопис. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1970. С. 125 — 140.

МатГуц — Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005.

МатТимч — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст. Підгот. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. У 2-х книгах. Київ — Нью-Йорк, 2003.

МП — «Поученьє» В. Мономаха. *Лаврентьевская летопись*. 2-е изд. Ленинград, 1926. С. 240 — 251.

Негрич — Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2008.

О — Онишкевич М.Г. Словник бойківських говірок. Ч. 1 — 2. Київ, 1984.

ПВЛ — Повість временних літ за Лаврентіївським списком. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. Москва, 1962. С. 1 — 286.

ПЄ — Пересопницьке євангеліє 1556 — 1561 рр. Рукопис ЦНБ АН України. № 15512.

ПЛ — Приватні листи XVIII ст. Підгот. до вид. В.А. Передрієнко. Київ, 1987.

Пов — Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в. Санкт-Петербург, 1903. С. 1 — 106.

ПР — Правда русская. Тексты подгот. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров и др. Под ред. Б.Д. Грекова. Москва — Ленинград, 1940.

СБГ — Словник Буковинських говірок. За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці, 2005.

СДЯ — Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.). Т. 1 — 4. Гл. ред. Р.И. Аванесов. Москва, 1988 — 2012.

СкотЄв — Скотарське учительне євангеліє — український гоміліар 1588 року. Підгот. і видав М. Кочіш. Передмова В. Німчука. Сомбатгей, 1977.

Сл XVI-п.п. XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. Вип. 1 — 16. Львів, 1994 — 2013.

СловГуц — Єдлінська У.Я., Закревська Я.В., Керста Р.Й. Словник гуцульських говірок. *Гуцульщина. Лінгвістичні етюди*. Київ, 1991. С. 90 — 280.

СлРЯ — Словарь русского языка XI — XVII вв. Вып. 1 — 24. Москва. 1975 — 2000.

Смик — Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України: Словник-довідник народних назв. Київ, 1991.

СМШ — Словник мови Шевченка: у двох томах. Т. 1 — 2. Київ, 1964.

СПГ — Вашенко В.С. Словник Полтавських говорів. Харків, 1960.

ССГ — Зеленько А.С., Сенчук І.В., Середа Ф.Я. Словник східнополіського говору. Методичні вказівки з діалектології української мови. Луганськ, 1990.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.: В 2 т. Київ, 1977 — 1978.

СУМ — Словник української мови. Київ, 1970 — 1980. Т. 1 — 11.

Тимч — Історичний словник українського языка. За ред. Є. Тимченка. Т. 1. Харків — Київ, 1930 — 1932.

Трійняк — Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ, 2005.

УВ — Устав князя Володимира Святославича. *Древнерусские княжеские уставы XI — XV вв.* Изд. подгот. Я.Н. Шилов. Москва, 1976. С. 22 — 24.

- УкрП — Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокоп. з вид. 1827 р. Київ, 1962.
- УмСп — Уманець М. и Спилка А. Русско-украинский словарь. Берлін, 1924.
- Ф — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Москва, 1964 — 1973. Т. 1 — 4.
- ХА — Книги временъ и образныхъ Георгіѣ мниха. *Истрин В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе*. Т. I: Текст. Петроград, 1920.
- ХД — Житъе и хожденье Данила Русьскыя земли игумена, 1106 — 1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века. Санкт-Петербург, 1896.
- Чаб — Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. Запоріжжя, 1992.
- ШкСт — Шкільні статuti. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.): Тексти і дослідження*. Київ, 1988. С. 37 — 47.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. Под ред. О.Н. Трубачева. Москва, 1974 — 2005. Вып. 1 — 31.
- ЯМ — Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 — 1734 гг.). Ч. I — III. Под ред. А. Лазаревского. Київ, 1983 — 1987.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк, 2004.
2. Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина). Запоріжжя — Ялта — Київ, 2009.
3. Бурячок А.А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. Київ, 1983.
4. Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. Київ, 1961.
5. Горпинич В.О. Конотативні власні імена як джерело вивчення історичної морфеміки української мови. *Питання історичної ономастики України*. Київ, 1994. С. 214 — 225.
6. Грицак М.А. Евфемізми в українських говорах Закарпаття. *Тези доповідей до XX наукової конференції. Серія мовознавча*. Ужгород, 1966. С. 17 — 18.
7. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст. Київ, 1958.
8. Грещук В.В. Стилiстичні функції засобів словотвору в прозі Ю. Федьковича. *Тези доп. Респ. наук. конф., присв. 150-річчю з дня народження видатного письменника-демократа і громадського діяча Ю. Федьковича (18 — 20 жовтня 1984 року)*. Чернівці, 1984. С. 232 — 233.
9. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV — XVII ст. Київ, 1988.
10. Жданюк Т.М. Місцеві варіанти імен жителів с. Воєгоща Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. *Студії з ономастики та етимології*. Київ, 2006. С. 236 — 243.
11. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі найменування. Київ, 1984.
12. Кравченко Л.О. Прізвища Лубенщини. Київ, 2004.
13. Кракалія Л.В. До питання класифікації буковинських антропонімічних варіантів. *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 53 — 58.
14. Максимов В.И. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке. Ленинград, 1975.
15. Мартынов В.В. Праславянская и балто-славянская деривация имен. Минск, 1973.
16. Мейе А. Общеславянский язык. Москва, 1951.
17. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ, 1992.
18. Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. Історія української мови. Лексика і фразеологія. Київ, 1983. С. 29 — 163.
19. Німчук В.В. Спостереження над словотвором іменника в говірці с. Довге, Іршавського району (Суфіксація). *Наукові записки УжДУ. Діалектологічний збірник*. Т. 14. С. 182 — 183. Ужгород, 1955.
20. Православный церковный календарь: 1983. Москва, 1982.
21. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ, 1966.
22. Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. Ужгород, 1996.

23. Селищев А.М. Старославянский язык. Часть II. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. Москва, 1952.
24. Семенюк С.П. Суфіксальне творення назв самок тварин у новій українській мові. *Придніпровський науковий вісник. Філологія. Педагогіка*. № 82 (149). Вересень 1998 р. Запоріжжя. С. 11 — 22.
25. Семенюк С.П. Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2000.
26. Сенів М.І. До історії адаптації жіночих календарних власних імен в українській мові XIV — початку XIX ст. *Мовознавство*. 1982. № 4. С. 72 — 76.
27. Сенів М.І. Основні способи й засоби ідентифікації жінки в писемних пам'ятках української мови XIV — XVIII ст. *З історії української лексикології*. Київ, 1980. С. 160 — 200.
28. Сімович В. Українські прізвиська з хресних імен. Тернопіль, 2005.
29. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: Вступ та імена. Конспект лекцій. Ужгород, 1970.
30. Чучка П. Традиційні імена закарпатських українців. *Волинь — Житомирщина*. № 10. Житомир, 2003. С. 171 — 194.
31. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002.
32. Шеремета С. Прізвиська давніх Кременецьких земель, співзвучні з чоловічими християнськими іменами. *Slavica et baltica в ономастиці України*. Київ, 1999. С. 171 — 175.
33. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański*. Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk. Tom 1 — 3. 1974 — 1979.
34. Vondrák W. Vergleichende slavische Grammatik. Bd.1. Lautlehre und Stammbildungslehre. Göttingen, 1924.

LEGEND

АктиГ-Вол	— Kupchynsky, O. (2004). Acts and documents of the Galician-Volyn principality of the XIII — the first half of the fourteenth century. Research. Lyrics. Lviv (in Ukr).
АрхЮЗР	— Archive of Southwestern Russia, published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts. (1859 — 1914). Vol. 1 — 8. Kyiv (in Ukr).
Бандр	— Bandrivsky, D.G. (1961). Materials to the dialect dictionary of Boryslav and adjoining regions of Lviv region. <i>Research and materials on the Ukrainian language</i> , IV, 3 — 14. Kyiv (in Ukr).
БерЛекс	— Nimchuk, V.V. (Ed.). (1961). Lexicon of Slovenian Pambo Beryndy. Article Thanksgiving with a view 1627 photomoke. way. Kyiv (in Ukr).
Б-Н	— Nimchuk, V.V. (Ed.). (1966). Biletsky-Nosenko, P. The dictionary of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr).
БукГов	— Herman, K.F., Lukyanyuk, K.M., Prokopenko, V.A. (Eds.). (1971 — 1979). Materials for the Dictionary of the Bukovinian dialects. Aug. 1 — 6. Chernivtsi (in Ukr).
ВлІмена	— Skrypnyk, L.G., Dzyatkivska, N.P. (1986). Own names of people: Dictionary-directory. Kyiv (in Ukr).
ГалЛем	— Verhratsky, I. (1902). About the talk of the Galician Lemkas. Lviv (in Ukr).
Гр	— Grinchenko, B. (Ed.). (1907 — 1909). Dictionary of the Ukrainian language. Zibre edit journ "Kievskaya starina". T. 1 — 4. Kyiv (in Ukr).
ГуцГов.	— Kobilyansky, B. (1928). Hutsul dialect and its relation to the conversation Pokuttya. <i>Ukrainian dialectological collection</i> . Book I. Kyiv (in Ukr).
ЕСУМ	— Melnichuk, O.S. (Ed.). (1982 — 2006). Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. At 7 t. T. 1 — 5. Kyiv (in Ukr).
ЄУ	— David, A. Frick. (Ed.). (1987). The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj. Text. Vol. II. Harvard (in Eng).
Ж	— Zhelehivsky, E., Nedilsky, S. (1886). Malorussian-German Dictionary. T. 1 — 2. Lviv (in Ukr).

- p>ИФ — Meshchersky, N.A. (1958). History of the Jewish War of Josephus Flavius in Ancient Russian translation. Moscow — Leningrad (in Rus.).
-
- Инт — Ukrainian interludes of XVII — XVIII centuries. (1960). Kyiv (in Ukr).
-
- КА — Ogienko, I. (1930). Ukrainian literary language of the XVI century and the Ukrainian Krekhiv Apostle. T. II. Warsaw (in Pol).
-
- КЗ — Chepiga, I.P. (Ed.). (1971). Zinoviev K. Poetry. Prophecy is common. Kyiv (in Ukr).
-
- Кирич — Kyrychenko, I. (Ed.). (1953). Ukrainian-Russian dictionary: At 6 t. Kyiv (in Ukr).
-
- Кн — Bookkeeper for the farm. (1788). Pochaiv (in Ukr).
-
- Корз — Korzonyuk, M.M. (1987). Materials to the dictionary of West-Albanian dialects.
- Ukrainian dialectal vocabulary: Collection of scientific works*
- . P. 62 — 267. Kyiv (in Ukr).
-
- Крим — Telemko, O. (Ed.). (2007). Electronic version of the Russian-Ukrainian dictionary of the Ukrainian Academy of Sciences 1924 — 1933. Krymsky, A. and Yefremov, S. (Eds.): A — P. Kyiv (in Ukr).
-
- ЛГВ — Galician-Volyn chronicle. (1962).
- Complete collection of Russian chronicles. T. 2: Ipatiev's chronicle*
- . Moscow (in Rus.).
-
- ЛК — Kievan Chronicle. (1962).
- Complete collection of Russian chronicles. T. 2: Ipatiev's chronicle*
- . P. 384 — 707. Moscow (in Rus.).
-
- ЛОстр — Ostrog Chronicle. (1970).
- Bevzo, O.A. Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle*
- . P. 125 — 140. Kyiv (in Ukr).
-
- МатГуц — Pipas, Y., Galas, B. (2005). Materials for the dictionary of Hutsul dialects (Kosivska Polyana and Roshicha of Rakhiv district of the Transcarpathian region). Uzhgorod (in Ukr).
-
- МатТимч — Nimchuk, V.V., Lysa, H.I. (Eds.). (2003). Tymchenko, E. Materials for the dictionary of the written and book Ukrainian language XV — XVIII centuries. In 2 books. Kyiv — New York (in Ukr).
-
- МП — “Pouchenie” V. Monomakha. (1926).
- Lavrentyevsky chronicle*
- . P. 240 — 251. Leningrad (in Rus.).
-
- Негрич — Negrych, M. (2008). Treasures of the Hutsul dialect: Berezov. Lviv: Ukrainian Institute of Ukrainian Studies Krypiakevych NAS of Ukraine (in Ukr).
-
- О — Onyshkevych, M.G. (1984). Dictionary of Boiko dialects. Ch. 1 — 2. Kyiv (in Ukr).
-
- ПВЛ — The Tale of Bygone Years by the Lawrence List. (1962).
- Complete collection of Russian chronicles. T. 1: Lavrentyevskaya and Suzdal chronicles in the academic list*
- . P. 1 — 286. Moscow (in Rus.).
-
- ПЄ — Peresopnytsia Gospel 1556 — 1561 gg. Manuscript of the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Ukraine. № 15512 (in Ukr).
-
- ПЛ — Peredriienko, V.A. (Ed.). (1987). Private Letters of the Eighteenth Century. Kyiv (in Ukr).
-
- Пов — Peretz, V.N. (1903). The tale of three magic kings in the western Russian list of the fifteenth century. P. 1 — 106. St. Petersburg (in Ukr).
-
- ПР — Grekov, B.D. (Ed.). (1940). True Russian. Texts of preparation to print Lyubimov, V.P., Lavrov, N.F., Tikhomirov, M.N. and others. Moscow — Leningrad (in Rus.).
-
- СБГ — Guivanyuk, N.V. (Ed.). (2005). Dictionary of Bukovinian dialects. Chernivtsi (in Ukr).
-
- СДЯ — Avanesov, R.I. (Ed.). (1988 — 2008). Dictionary of the Old Russian language (XI — XIV centuries). T. 1 — 8. Moscow (in Rus.).
-
- СкотЄв — Kochish, M. (Ed.). (1977). The Scottish Teaching Gospel is the Ukrainian Goliar of 1588. Preface V. Nimchuk. Sombathey (in Ukr).
-
- Сл XVI-п.п. XVII — Dictionary of the Ukrainian language of the XVII — the first half of the XVII century. (1994 — 2013). Aug. 1 — 16. Lviv (in Ukr).

- p>Словґуц — Yedlinska, U.Ya., Zakrevska, Ya.V., Kersta, R.Ya. (1991). Dictionary of Hutsul dialects.
- Hutsulshchyna Linguistic sketches*
- . P. 90 — 280. Kyiv (in Ukr).
p>СлРЯ — Dictionary of the Russian language of the XI — XVII centuries. (1975 — 2000). Aug. 1 — 24. Moscow (in Rus.).
p>Смик — Smyk, G.K. (1991). Useful and rare plants of Ukraine: Dictionary of folk names. Kyiv (in Ukr).
p>СМШ — Dictionary of the Shevchenko language: in two volumes. (1964). T. 1 — 2. Kyiv (in Ukr).
p>СПГ — Vashchenko, V.C. (1960). Dictionary of the Poltava speaks. Kharkiv (in Ukr).
p>ССГ — Zelenko, A.S., Senchuk, I.V., Wednesday, F.Ya. (1990). Dictionary of the Eastern Polish dialect. Methodological instructions on the dialectology of the Ukrainian language. Luhansk (in Ukr).
p>ССУМ — Dictionary of the Old Ukrainian language XIV — XV centuries: In 2 t. (1977 — 1978). Kyiv (in Ukr).
p>СУМ — Dictionary of the Ukrainian language. (1970 — 1980). T. 1 — 11. Kyiv (in Ukr).
p>Тимч — Tymchenko, E. (Ed.). (1930 — 1932). Historical Dictionary of the Ukrainian Language. T. 1. Kharkiv — Kyiv (in Ukr).
p>Трійняк — Trynyak, I.I. (2005). Dictionary of Ukrainian names. Kyiv (in Ukr).
p>УВ — Shilov, Ya.N. (Ed.). (1976). The statute of Prince Volodymyr Svyatoslavich.
- Ancient Rus princely statutes of the 11th — 15th centuries*
- . P. 22 — 24. Moscow (in Ukr).
p>УкрП — Ukrainian songs, published by M. Maksymovych. Photocopy with a view 1827. (1962). Kyiv (in Ukr).
p>УмСП — Umanets, M., Spilka, A. (Eds.). (1924). Russian-Ukrainian dictionary. Berlin (in Germ.).
p>Ф — Facmer, M. (1964 — 1973). The etymological dictionary of the Russian language. Transl. from Germ. and O.N. Trubachev supplement. T. 1 — 4. Moscow (in Rus.).
p>ХА — Knyhy vryemyenyŭ y ōbraznyŭ Heōrhyŭ mnykha. (1920).
- Istrin, V.I. The Chronicle of George Hamartol in the ancient Slavic-Nazi translation*
- . T. I: Text. Petrograd (in Rus.).
p>ХД — Living and walking Danila Russkaya land of the abbot, 1106 — 1108. The text is reproduced in the most ancient list of the XV century. (1896). St. Petersburg (in Rus.).
p>Чаб — Chabanenko, V.A. (1992). Dictionary of dialects of the Lower Dnieper: 4 t. Zaporizhzhia (in Ukr).
p>ШкСт — School charters. (1988).
- Monuments of fraternal schools in Ukraine (end of XVI — the beginning of the XVIII century): Texts and research*
- . P. 37 — 47. Kyiv (in Ukr).
p>ЭССЯ — Trubachev, O.N. (Ed.). (1974 — 2005). The etymological dictionary of Slavic languages: Prazlava. lex stock. Aug. 1 — 31. Moscow (in Ukr.).
p>ЯМ — Lazarevsky, A. (Ed.). (1983 — 1987). Diary of the general appeal of Yakov Markovich (1717 — 1734). Part I — III. Kyiv (in Ukr).

REFERENCES

1. Arkushin, G. (2004). The native word-formation of the Western-Polish dialect. Lutsk: Vezha (in Ukr.).
2. Bilousenko, P.I., Nimchuk, V.V. (2009). Essays on the history of Ukrainian word-formation (suffix -ина). Zaporizhzhya — Yalta — Kyiv: Lips LTD (in Ukr.).
3. Buryachok, A.A. (1983). Formation of a common fund for the socio-political vocabulary of the East Slavic languages. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
4. Buryachok, A.A. (1961). Names of kinship and virility in the Ukrainian language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

5. Gorpynych, V.O. (1994.) Conotomatic proper names as a source of study of the historical morpheme of the Ukrainian language. *The question of historical onomastics of Ukraine*. P. 214 — 225. Kyiv (in Ukr.).
6. Hrycak, M.A. (1966). Euphemisms in Ukrainian dialects of Transcarpathia. *Abstracts for the 20th scientific conference. Series of linguistics*. P. 17 — 18. Uzhhorod (in Ukr.).
7. Gumetska, L.L. (1958). An essay on the word-building system of the Ukrainian actuality of the fourteenth and fifteenth centuries. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR (in Ukr.).
8. Greshchuk, V.V. (1984). Stylistic functions of word-formation in prose by Yu., Fedkovich. *Theses of additional. Resp. sciences conf., assignment 150th anniversary from the birthday of the famous writer-democrat and public figure Yu. Fedkovich (October 18 — 20)*. P. 232 — 233. Chernivtsi: Chernivetskyi derzhavnyi universytet (in Ukr.).
9. Demchuk, M.O. (1988). Slavic autochthonous personal names in the life of Ukrainians in the fourteenth and eighteenth centuries. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
10. Zhdanyuk, T.M. (2006). Local names of inhabitants with. The camp of Kamen-Kashirsky district of the Volyn region. *Studies on onomastics and etymology*. P. 236 — 243. Kyiv (in Ukr.).
11. Kersta, R.Ya. (1984). Ukrainian anthroponymy of the seventeenth century. Men's titles. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
12. Kravchenko, L.O. (2004). Surnames of Lubenschina. Kyiv: Fakt (in Ukr.).
13. Krakalia, L.V. (1974). On the classification of Bukovinian anthroponymic variants. *Linguistics*, 2, 53 — 58 (in Ukr.).
14. Maksimov, V.I. (1975). Suffixal word-formation of nouns in n language. Leningrad: Yzdanye Lenynhradskoho unyversyteta (in Rus.).
15. Martynov, V.V. (1973). Praslavian and Balto Slavic derivation of names. Minsk: Nauka y tekhnika (in Rus.).
16. Maye, A. (1951). Common Slavic language. Moscow: Yzdatelstvo vostochnoi lyteratury (in Rus.).
17. Nimchuk, V.V. (1992). Ancient legacy in the vocabulary of the Ukrainian language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
18. Nimchuk, V.V. (1983). Old Russian language vocabulary. History of the Ukrainian language. Lexics and phraseology. P. 29 — 163. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
19. Nimchuk, V.V. (1955). Observing the word-formation of the noun in the dialect with. Long, Irshava District (Suffixation). *Scientific Notes of UzhDU. Dialectological collection*, 14, 182 — 183. Uzhgorod (in Ukr.).
20. Orthodox Church Calendar: 1983. (1982). Moscow: Yzdatelstvo Moskovskoho patryarkhata (in Rus.).
21. Redko, Yu.K. (1966). Modern Ukrainian surnames. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
22. Sabados, I.V. (1996). Formation of the Ukrainian botanical nomenclature. Uzhgorod (in Ukr.).
23. Selishchev, A.M. (1952.) Old Slavic language. Part Two Texts Dictionary. Essays on morphology. Moscow: Hosuchpedhyz (in Rus.).
24. Semenyuk, S.P. (1998). Sufficient creation of the names of female animals in the new Ukrainian language. *Pridneprovsk Scientific Bulletin. Philology. Pedagogy*, 82 (149), 11 — 22. Zaporizhzhya (in Ukr.).
25. Semenyuk, S.P. (2000). Formation of the word-building system of nouns with modifying values of the female in the new Ukrainian language: diss. ... Candidate filol Sciences: 10.02.01. Zaporizhzhya (in Ukr.).
26. Seniv, M.I. (1982). To the history of adaptation of women's calendar personal names in the Ukrainian language of the XIV — beginning of the nineteenth century. *Linguistics*, 4, 72 — 76 (in Ukr.).
27. Seniv, M.I. (1980). The main methods and means of identifying a woman in the written monuments of the Ukrainian language of the XIV — XVIII centuries. *From the history of Ukrainian lexicology*. P. 160 — 200. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
28. Simovych, V. (2005). Ukrainian last names from the cross names. Ternopil: Textbooks and manuals (in Ukr.).
29. Chuchka, P.P. (1970). Anthroponymy of Transcarpathia: Introduction and names. Summary of lectures. Uzhgorod: Vydavnytstvo Uzhhorodskoho universytetu (in Ukr.).

30. Chuchka, P. (2003). Traditional names of Transcarpathian Ukrainians. *Volin — Zhytomyr region*, 10, 171 — 194. Zhytomyr (in Ukr.).
31. Shevelov, Yu. (1982). Historical phonology of the Ukrainian language. Kharkiv: Akta (in Ukr.).
32. Sheremeta, S. (1999). The names of the ancient Kremenets lands are in harmony with the male Christian names. *Slavica it baltica in the onomastics of Ukraine*. P 171 — 175. Kyiv (in Ukr.).
33. Sławski, F. (1974 — 1979). Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański*. Vol. 1 — 3. Wrocław — Warsaw — Cracow — Gdańsk (in Pol.).
34. Vondrák, W. (1924). Comparative Slavic Grammar. Vol. 1. Phonology and pedigree education. Göttingen (in Germ.).

Статтю отримано 14.02.2019

P.I. Bilousenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

COMPARABLE DESCRIPTION OF SUFFIXES -ИНА AND -ЧИНА (-ЩИНА) IN HISTORY OF UKRAINIAN (NOMENS OF WILD-LIFE)

Based on material of old written memos of the Ukrainian language from the oldest times to modern, the comparable analysis of functions of suffix *-чина (-щина)* and its predecessor *-ина* is carried out. Forming of word-formation and lexical formation types is analysed in forming of the following names of wild-life: persons, animals, plants. It is proven that persons' suffix *-ина* had a high productivity in creation of derivatives with different, mainly modificational, word-forming meaning. The suffix *-чина (-щина)* yielded to the predecessor in word-formation activity and created the names of people of persons mostly with other semantics.

The suffix *-ина* inherited ability to form the names of animals from the Old Slavic language. In old standards in the Middle Ukrainian and New Ukrainian languages the myriad of names appeared with the meaning of totality, female, with pejorative and super-diminutive semantic, quite a bit formations with singularity meaning. The suffix *-чина (-щина)* did not participate in creation of the names of animals. From the end of XIX century it is documented only a few derivatives mainly with double motivation: *рибчина* (<*риба, рибка*), *кобильчина* (<*кобила, кобилка*).

The names of plants with the suffix *-ина* on different signs existed in the Old Slavic Language, they also could mean of cluster of trees, mostly names of the forests (groves) with the certain species of trees. Old formations moved to the Ukrainian language and became a standard for appearance of the names based on their original appearance, by connection with animals, action on organism, by the place of origin, etc. The suffix of *-чина (-щина)* was not active in producing of names of plants, the derivatives with this formant with alike word-forming meaning to the derivatives on *-ина*, but by other formative bases, documented late enough, that shows altogether the appearance in the Ukrainian language of the new derivative means.

Keywords: a historical word-formation, suffixes of *-чина (-щина)* and *-ина*, is word-formations and leksiko-word-formation types, names of persons, zoons, plants.

УДК 811.161.2'81'367.335.1

К.Г. Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ТИПОЛОГІЯ СПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

У статті проаналізовано засоби формування шістьох типів семантико-синтаксичних відношень, передусім участь у цьому процесі сурядних сполучників і лексичних значень компонентів у поєднаних предикативних частинах, що вможливило встановити різні їх співвідношення, відмінні від тих, які визначали деякі українські мовознавці. На основі встановлених співвідношень запропоновано нову типологію та ієрархію сполучникових складносурядних речень, у якій домінують складносурядні речення із частково асемантичними сполучниками, друге місце посідають складносурядні речення із семантичними, третє — складносурядні речення з асемантичними сполучниками. Ця трикомпонентна типологія є спробою скоригувати раніше створену двокомпонентну типологію, у якій центральне місце відведено складносурядним реченням із семантичними, а периферійне — складносурядним реченням з асемантичними сполучниками.

Ключові слова: сполучникові складносурядні речення, типологія, сурядні сполучники, складносурядні речення із частково асемантичними сполучниками, складносурядні речення із семантичними сполучниками, складносурядні речення з асемантичними сполучниками.

У теоретичній граматиці української мови узвичаєний підхід до потрактування складносурядного речення, за якого йому обов'язково притаманні дві ознаки: 1) граматична рівноправність, незалежність поєднаних частин; 2) наявність сполучників, що пов'язують такі частини. На цьому наголошували відомі українські дослідники складносурядного речення. Зокрема, О.С. Мельничук дійшов висновку, що сучасні складносурядні речення виникли з первісних складних безсполучникових речень саме завдяки сурядним сполучникам, і констатував: «До категорії складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2019

частин, формально тотожних простим реченням, і пов'язаних сурядними сполучниками» [13: 194]. Він особливо наголосив на тому, що вживання сурядних сполучників є основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення. На цих двох ознаках ґрунтовані характеристики складносурядного речення в новітніх дослідженнях із теоретичної граматики [9: 338] та його визначення в підручниках і посібниках для вищої школи [8: 250].

Деякі українські мовознавці в дефініції складносурядного речення виокремили такі іманентні ознаки, як поєднання предикативних частин сурядним зв'язком та їхню синтаксичну рівноправність, незалежність [7: 3 – 4; 2: 297; 15: 232], що істотно не змінює суті, оскільки типовим засобом вираження сурядного зв'язку є сполучники сурядності [5: 34]. Щоправда, у сучасному мовознавстві відомий підхід, за якого у складносурядному реченні виділено сполучниковий і безсполучниковий зв'язок предикативних частин [11: 178 – 182; 2: 297], що послугувало підставою для виокремлення двох варіантів складносурядних єднальних речень, «де сполучникові і безсполучникові засоби вираження сурядності орієнтовані на формально-синтаксичну, а не семантико-синтаксичну структуру речення» [2: 297].

У сучасній граматичній теорії сполучники визнано виразниками релятивної семантики, або семантики відношень, у межах якої вони виконують дві граматичні функції, що зумовлені характером зв'язків і відношень, якими поєднані синтаксичні одиниці у двох ярусах речення — формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному: у першому вони виконують формально-синтаксичну функцію, суть якої полягає у вираженні синтаксичного зв'язку між поєднуваними предикативними частинами складного речення, у другому — семантико-синтаксичну функцію, обмежену вираженням семантико-синтаксичних відношень між такими предикативними частинами [5: 17 – 18].

У складносурядних реченнях сурядні сполучники реалізують формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну функції одночасно лише за типового граматичного вживання. Подібно до повнозначних частин мови, усередині яких наявні слова, що не охоплені якимсь одним або декількома критеріями, сполучники як окремий тип слів-морфем мають у своєму складі одиниці, що не виконують одну із граматичних функцій або в якийсь спосіб модифікують її. Сурядні сполучники реалізують свою семантико-синтаксичну функцію слабкіше, ніж підрядні сполучники, тому що семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами формують не лише сурядні сполучники, а й лексичні значення компонентів сурядних частин та граматичні (часово-видові) значення їхніх дієслівних присудків [5: 19]. Саме тому І.Р. Вихованець виокремив складносурядні речення із семантичними сполучниками, тобто сполучниками, що «виконують як формально-синтаксичну функцію (вираження сурядного зв'язку), так і семантико-синтаксичну функцію (вираження семантико-синтаксичних відношень між сурядними частинами)», до яких він

зарахував складносурядні речення із зіставними, протиставними, розділовими, приєднувальними та градаційними сполучниками [2: 301], і складносурядні речення з асемантичними сполучниками, які «лише поєднують сурядні частини, вираження ж семантико-синтаксичних відношень припадає на інші елементи складносурядного речення», зокрема на видо-часові дієслівні форми та лексичне наповнення сурядних частин [2: 301]. До них уналежнив складносурядні речення з єднальними сполучниками *і (й), та*, а також із повторюваними сполучниками *ні... ні, ані... ані*, які відрізняються від перших тим, що «посилюють заперечення в заперечних складносурядних реченнях» [2: 302]. Одні дослідники цілком прийняли такий поділ складносурядних речень [8: 252 — 253], інші — обмежили склад складносурядних речень із семантичними сполучниками лише протиставними сполучниками *але, зате, проте, однак* [15: 233].

Запропоноване розмежування сурядних сполучників, що поєднують предикативні частини у складносурядному реченні, на семантичні та асемантичні залежно від їхнього зв'язку з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями, вважаємо не точним. Чинники, що зумовлюють семантичність і цілковиту асемантичність сурядних сполучників, діють комплексно й до того ж індивідуально в межах кожного семантико-синтаксичного відношення. Саме тому в запропонованій статті поставлено за мету з'ясувати їхній справжній статус залежно від комплексного чинника, зважаючи на особливості реалізації відношень кожною семантичною групою сурядних сполучників, обґрунтувати потребу виокремлення частково асемантичних сполучників та спростувати тезу про домінування в українській мові складносурядних речень із семантичними сполучниками.

Єднальні сполучники І.Р. Вихованець визначив як такі, що лише маркують єднальні відношення між предикативними частинами у складносурядному реченні. Ці відношення вирізняються своїм надто узагальненим семантичним змістом, що зумовлює їхнє формально-синтаксичне спрямування [2: 310]. Вони поєднують сурядним зв'язком предикативні частини, унаслідок чого значення цих частин у складі цілої синтаксичної одиниці вступають у темпоральні (двобічні) відношення зі значеннями одночасності, часової послідовності, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові та інші відношення. Єднальні відношення не впливають зі значення єднального сполучника, а створюються семантикою сурядних частин [1: 83]. Проте цей висновок не можна екстраполювати на всі єднальні сполучники, до яких зараховують одиничні сполучники *і* (його фонетичний варіант *й*), *та*, повторювані сполучники *і... і, й... й, та... та, ні... ні, ані... ані, ні... ані, ані... ні*. Вони мають різні ступені семантичного зневирознення, що зумовлено здатністю деяких із них передавати певні значеннєві відтінки.

Принципово змінено в українському мовознавстві семантичну кваліфікацію сполучника *і*: якщо раніше його вважали єднальним сполучником із найвиразнішим семантичним навантаженням [12: 17], то тепер він постав в інтерпретації дослідників як найбільш здесемантизований, асемантичний

єднальний сполучник «у тому розумінні, що він стосується лише формально-граматичної семантики... і не відображає відношень позамовної дійсності» [1: 83 — 84]. Єднальний сполучник *та*, на противагу *і*, не зазнав цілковитої десемантизації, про що свідчить збережений ним відтінок приєднувального значення, пор.: *Аж рипнули двері, і в хату увійшов середнього зросту чоловік...* (Т. Осьмачка); *Одні вже переросли школу, і їх забрано до війська...* (В. Самчук); *Сколихнуть тишу музики, й сколихнеться моє серце* (Ю. Мушкетик); *Журився цвіркун під пічкою, та нещасна мати тихо оплакувала свого старшого сина* (О. Довженко).

Повторювані єднальні сполучники *і... і, й... й, та... та*, подібно до відповідних одиничних, лише маркують єднальні відношення між предикативними частинами у складносурядному реченні, але не формують значення часової послідовності, воно постає на основі значень поєднаних частин, що засвідчує асемантичність цих сполучників, напр.: *Ізатупало до хати кінською ходою, і вона схопилась і побачила на чорному коні вершника...* (Т. Осьмачка); *Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші* (О. Довженко).

Повторювані єднальні сполучники *ні... ні, ані... ані, ні... ані, ані... ні* вживані для поєднання сурядним зв'язком предикативних частин у складних конструкціях, а також для підсилення заперечної семантики, вираженої присудками цих частин, що вможливило виділити конструкції, за визначенням І.Р. Вихованця, «проміжні між складносурядними реченнями з асемантичними сполучниками і складносурядними реченнями з семантичними сполучниками» [2: 302]. Оскільки такі повторювані єднальні сполучники лише посилюють, а не виражають самостійно заперечну семантику, виражену присудками цих частин (напр.: *Ні билиночки на ній [землі] не росло, ані травиночка не красила її чорної кори...* (Панас Мирний)), то маємо підстави визнати їх частково асемантичними та виокремити єднальні складносурядні речення із частково асемантичними єднальними заперечними сполучниками.

Зіставні сполучники вважають виразниками зіставного семантико-синтаксичного відношення лише між двома предикативними частинами у складносурядному реченні [6], яке витлумачують як «стосунок між двома ситуаціями, які співіснують і зіставляються за відповідною неконтрастною ознакою» [2: 308]. Проте дослідники не враховують того, що, крім сполучників, це відношення певною мірою формують лексичні значення компонентів двох предикативних частин, адже їхнє співвідношення повинно мати неконтрастний характер. Саме комплексне вираження зіставного семантико-синтаксичного відношення у складносурядному реченні дає підстави заперечити семантичний характер використовуваного в ньому зіставного сполучника *а* та визнати його частково асемантичним. Специфіка використання цього сполучника полягає в тому, що він поєднує такі дві предикативні частини у складносурядному реченні, у яких ідеться про паралельний, незалежний один від одного перебіг дій або процесів чи паралельне перебування двох суб'єктів у якихось ста-

нах, напр.: *Дівчина спить тихо в кімнаті, а місяць промінням тремтить* (Леся Українка); *Соловей витьохкував, а місяць плив великий, ясний, віщий* (Ю. Мушкетик).

У формуванні протиставного відношення між предикативними частинами складносурядного речення так само, як і зіставного, істотну роль відіграє лексичне наповнення предикативних частин, що слугує вагомим аргументом для надання протиставним сполучникам у таких реченнях, на противагу іншим дослідникам [2: 301], статусу частково асемантичних сполучників. Протиставні семантико-синтаксичні відношення відрізняються від зіставних лише контрастним характером значень поєднаних предикативних частин у складносурядному реченні.

Як частково асемантичні функціонують власне-протиставні сполучники *а, але, проте, однак / однак*, бо вони пов'язують предикативні частини, контрастність значень яких створена насамперед лексичними значеннями їхніх структурних компонентів, пор.: *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ* (М. Стельмах); *Певними своїми якостями проза Грицька Григоренка залишається в річищі попередньої традиції, проте деякі її риси виявились новаторськими* (А. Гуляк); *Розкішні наші бори, гаї, зелені луки та оболоні, однак на них вже добряче погуляв двадцятий вік* (Ю. Мушкетик); *Молодий учений [Іван Пулюй] прагнув жити й працювати в рідній Україні, однак його намагання отримати посаду в Київському університеті наразилися на шалений опір царських урядовців...* (О. Зворська). Від них відрізняється сполучник *зате*, бо він виражає протиставно-компенсувальне значення, у формуванні якого його роль істотна, що вможливорює надати йому статусу семантичного сполучника, пор.: *Нижче духовенство тоді не відзначалося своєю культурою, зате було дуже близьке до народу й мало на нього великий вплив* (І. Огієнко).

Розділові сполучники самі оформляють розділові семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами у складносурядному реченні, тобто такі відношення, коли потрібно передати значення 'один із двох можливих, запропонованих' (*або, чи*) та 'може бути і той, і той чи обидва одночасно' (*або... або, хоч... хоч, чи... чи, чи то... чи то*), що слугує підставою визнати їх семантичними. Найчіткіше виражають розділовість одиничні сполучники *або, чи* (напр.: *Ота зустріч просто-напросто приверзлася або вона йому наснилась в страхітливій сні* (А. Дімаров); *Ми ткали відстані на час Чи ткав нас час на вічність* (М. Калько) та повторюваний сполучник *або... або* (напр.: *Або ми підемо і ціною життя збудемо волю, або ми залишимося жити на колінах* (П. Загребельний). У повторюваних сполучниках *чи... чи, чи то... чи то* розділовість поєднана ще й з питальністю або невпевненістю, пор.: *...чи ти стаєш чимраз досконаліш, чи безсилою я стаю...* (С. Йовенко); *Чи то праця задавила Молодую силу, Чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила...* (Т. Шевченко). Виразнішого питального забарвлення розділове відношення набуває в повторюваного сполучника *чи то... чи то*. Відтінок невпевненості більше властивий повторюваному сполучникові *не то... не то*, пор.: *Щось наче*

не то змінилося в їхніх стосунках, *не то* вони стали дорослішими (Літературна Україна, 14.02.2008).

Найбільш знівельоване значення розділовості, яке передає повторюваний сполучник *то... то*, бо він спеціалізований на вираженні черговості дій чи станів або повторюваної заміни одних іншими, пор.: *...то їхній щебет супроводжував загонисту мелодію, то загониста мелодія супроводжувала живий пташиний передзвін* (Є. Гуцало).

Приєднувальні сполучники так само є самостійними виразниками приєднувального семантико-синтаксичного відношення між двома предикативними частинами в складносурядному реченні, друга з яких, маючи фіксовану позицію у структурі такого речення, доповнює, уточнює думку, виражену в першій предикативній частині. Ця функційна особливість надає їм статусу семантичних сполучників у приєднувальних складносурядних реченнях. До спеціалізованих засобів експлікації цього відношення дослідники відносили переважно приєднувальні сполучники *та, та й, а також* [10], напр.: *У нас люди вміють зробити добре другій людині, та й служити двом зразу вміють* (М. Матіос). Проте їхній ряд значно довший за рахунок транспонованих сюди сполучників з інших семантико-синтаксичних сфер.

Як приєднувальні можуть уживатися, зокрема, градаційні сполучники *а ще, та ще, та ще й, ще й* та ін., якщо за допомогою лексико-семантичного наповнення структурних компонентів сурядних частин збалансоване їхнє значеннєве співвідношення. Саме ця умова слугує доказом часткової асемантичності таких сполучників, названих приєднувально-градаційними [4: 84]. Їхня функція полягає у приєднанні другої предикативної частини, що доповнює зміст попередньої предикативної частини, значеннєвої одноплановості яких досягнуто лексичним наповненням компонентів обох частин. Пор. уживання сполучників *а ще, а ще й* у ролі приєднувальних: *Шаровари сині, а ще дома двоє в скрині* (Укр. прислів'я); *На схилі віку В. Винниченко повернувся до письменницької діяльності та маллярства, а ще він продовжував студіювати наукову літературу з філософії, етики та естетики* (Український історичний календар); *...політики у своїх домаганнях розраховують спаралізувати нашу волю в українському державотворенні, а ще й різні партії... хочуть зробити російську мову офіційною* (А. Погрібний).

Зв'язок градаційних сполучників з однойменним семантико-синтаксичним відношенням у наукових працях витлумачено неоднаково. В одних із них ці сполучники є безпосередніми виразниками градаційного семантико-синтаксичного відношення, тобто семантичними сполучниками [2: 302], в інших констатовано, що градаційні відношення «створюються цілим комплексом граматичних і смислових засобів, серед яких важливу роль відіграють специфічні сполучні засоби, лексична співвідносність певних слів, порядок предикативних частин, послідовність розташування членів речення в кожній з них та інтонація», і незважаючи на це градаційні сполучники в них кваліфіковано як семантичні [3: 28 — 29].

На нашу думку, безпідставно вважати градаційні сполучники семантичними, оскільки у формуванні та вираженні градаційного семантико-синтаксичного відношення досить помітну роль відіграє лексичне наповнення другої предикативної частини у складносурядному реченні: її значення обов'язково посилює або послаблює значення першої предикативної частини, кількісно або якісно модифікує виражену в ній ознаку. Саме тому градаційні сполучники є частково асемантичними, або сполучниками з послабленою семантико-синтаксичною функцією.

Домінанту становлять власне-градаційні сполучники [14: 6], які, поєднуючи дві предикативні частини, указують на перехід дії або стану через узвичаєну межу в бік їх посилення чи послаблення. До них належать *не лише... а й, не лиш... а й, не лише... але й, не лиш... але й, не лише... а ще й, не лишень... а й, не лише... а навіть, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки... а ще й, не тільки... ще й, не те що... а (й), не те що... але (й), не те що... а навіть, не те щоб... але, не просто... а (й), не просто... але й, не стільки... скільки, не так... як, якщо не... то, якщо не... то хоч (би), якщо не... то хоча (б), як не... то хоч (би), як не... то хоча (б)* та ін. Напр.: *Перші дні Опанас був не те що задоволений, а все ж таки він мав кращий настрій після свого вкрай нервового стану в Петербурзі* (О. Іваненко); *Після народження дітей чи онуків народжуються не просто наші нові ролі чи іпостасі, але й ми дивовижно оновлюємося...* (Україна молода, 09.06.2006).

Отже, складносурядні речення залежно від засобів вираження семантико-синтаксичних відношень між їхніми предикативними частинами становлять три групи: 1) складносурядні речення із **частково асемантичними** (зіставними, протиставними, власне-градаційними, приєднувальнo-градаційними, єднальними заперечними) сполучниками, що виражають відповідні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами разом із лексичними одиницями — складниками цих частин, тобто входять до комплексу лексико-граматичних засобів; 2) складносурядні речення із **семантичними** сполучниками (розділовими, приєднувальними та протиставно-компенсувальним сполучником *зате*), які самостійно виражають відповідно розділові, приєднувальні та протиставно-компенсувальні семантико-синтаксичні відношення; 3) складносурядні речення з **асемантичними** єднальними сполучниками *і(й), та, і... і, й... й, та... та*, які стосуються лише формально-синтаксичної семантики і не передають темпоральних, причиново-наслідкових, умовно-наслідкових та інших семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами.

Для української літературної мови характерні складносурядні речення із частково асемантичними сполучниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ, 1993.
3. Герман К.Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками. *Українська мова і література в школі*. 1972. № 1. С. 28 — 30.

4. Городенська К. Сурядні сполучники української мови на тлі семантико-синтаксичних відношень. *Мови та культури в новій Європі: Контакти і самобутність*. Київ, 2009. С. 78 — 88.
5. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови. Київ, 2010.
6. Греб М.М. Семантико-граматичні чинники формування зіставного відношення в складних конструкціях сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2005. 20 с.
7. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ, 1969.
8. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови. Київ, 2010.
9. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк, 2001.
10. Коцюбовська Г.А. Приєднувальні конструкції: функціонально-текстовий аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2002. 16 с.
11. Курс сучасної української літературної мови. За ред. Л.А. Булаховського. Київ, 1951. Т. II. Синтаксис.
12. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові: Короткий нарис. Харків, 1962.
13. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ, 1966.
14. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2004. 20 с.
15. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. Київ, 2004.

REFERENCES

1. Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Rusanivckyi, V.M. (1983). Semantic-syntactic structure of sentence. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
2. Vykhovanets, I.R. (1993). Grammar of the Ukrainian language. Syntax. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
3. Herman, K.F. (1972). Paratactic complex sentences with gradational conjunctions. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 1, 28 — 30 (in Ukr.).
4. Horodenska, K. (2009). Coordinating conjunctions of the Ukrainian language against the background of semantic-syntactic relationships. *Movy ta kultury v novii Yevropi: Kontakty i samobutnist*, 78 — 88 (in Ukr.).
5. Horodenska, K.H. (2010). Conjunctions of the Ukrainian literary language. Kyiv: Vydavnychy Dim D. Burago (in Ukr.).
6. Hreb, M.M. (2005). Semantic-grammatical factors of the formation of a contrastive relationship in complex constructions of modern Ukrainian language: abstract. dis. ... Cand. filol. Sciences: 10.02.01. Kharkiv (in Ukr.).
7. Hryshchenko, A.P. (1969). A paratactic complex sentences in modern Ukrainian literary language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
8. Dudyk, P.S., Prokopchuk, L.V. (2010). Syntax of the Ukrainian language. Kyiv: Akademia (in Ukr.).
9. Zagnitko, A.P. (2001). Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax. Donetsk: DonNU (in Ukr.).
10. Kotsubovska, H.A. (2002). Addition constructions: functional and text aspect: abstract. dis. ... Cand. filol. Sciences: 10.02.01. Dnipropetrovsk (in Ukr.).
11. Bulakhovskiy, L.A. (Eds.). (1951). The course of modern Ukrainian literary language. Vol. II. Syntax. Kyiv: Rad. shkola (in Ukr.).
12. Medvedev, F.P. (1962). System of conjunctions in the Ukrainian language: A brief sketch. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkiv. universytetu (in Ukr.).
13. Melnychuk, O.S. (1966). Development of the structure of the Slavic sentence. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
14. Spilnyk, T.M. (2004). Gradational relationship in the structure of complex conjunctive constructions of modern Ukrainian language: abstract. dis. ... Cand. filol. Sciences: 10.02.01. Kharkiv (in Ukr.).
15. Shulzhuk, K.F. (2004). Syntax of the Ukrainian language. Kyiv: Akademia (in Ukr.).

Статтю отримано 01.04.2019

K.H. Horodenska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SEMANTIC-SYNTACTIC TYPOLOGY OF CONJUNCTIONAL COMPOUND SENTENCES

Grammatical equality, conjunction of predicative parts as immanent features of compound sentences, the implementation by co-ordinating conjunction for their typical use of two grammatical functions of the expressions — coordinating communication and semantic-syntactic relations between the parts are proved in the article. Causes of the weakening of semantic-syntactic functions of coordinating conjunctions compared to the subordinating conjunctions are determined.

The main attention is focused on the analysis of means of formation of six types of semantic-syntactic relations, first of all participation in this process of coordinating conjunctions and lexical meanings of components in combined predicative parts, which allowed to establish their various relations, different from those determined by some Ukrainian linguists. On the basis of established ratios a new typology and a hierarchy of conjunctional compound sentences was suggested, in which compound sentences with partially nonsemantic conjunctions dominate, in the second place compound sentences with semantic conjunctions take the second place, compound sentences with nonsemantic conjunctions take the third place. This three-component typology is an attempt to correct a previously created two-component typology in which the central place is given to compound sentences with semantic unions, and the peripheral to a folding sentence with semantic conjunctions.

Keywords: *Conjunctional compound sentences, typology, coordinating conjunctions, compound sentences with partially nonsemantic conjunctions, compound sentences with semantic conjunctions, compound sentences with nonsemantic conjunctions.*

УДК 811.161.2.06.373

Ю.В. Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВОТВІРНІ КЛАСИ УКРАЇНСЬКИХ ДІЄСЛІВ У ПОРІВНЯННІ ЗІ СЛОВОЗМІННИМИ

У статті визначено словотвірний клас дієслова, обґрунтовано критерії виділення класів українських дієслів, спрогнозовано поділ дієслів на класи та поділ цих класів на ядро і периферію. Виділено три критерії класифікації й подано приклади словотвірних класів українських дієслів.

Ключові слова: дієслово, словотвір, словотвірний клас, словозмінний клас, типова парадигма.

Дієслово, як і інші частини мови, може бути продуктом словотворення. Йому властива як міжчастиномовна (переважно відіменникові та відприкметникові дієслова), так і розгалужена внутрішньочастиномовна деривація. Для класифікації похідних дієслів слід встановити типові дієслівні словотвірні парадигми, вивчивши апарат реалізованих у них моделей словотворення, набори формантів із властивими їм словотвірними значеннями. Завдяки цьому й буде закладено підґрунтя для визначення словотвірних класів дієслів як сукупностей одиниць зі спільною типовою парадигмою словотворення. Метою поданого дослідження є обґрунтування критеріїв виділення словотвірних класів українських дієслів та їхнього поділу на ядро й периферію в межах системи сучасного дієслівного словотворення. Це лише наш перший крок до вивчення словотвірних класів українського дієслова. У пропонованій розвідці прагнемо встановити релевантні ознаки формально-семантичної структури дієслів, що уможливають їхнє об'єднання в словотвірні класи, простежити типологію таких дієслівних угруповань, а також спільне та відмінне в зіставленні з аналогічними дієслівними об'єднаннями в інших слов'янських мовах.

© Ю.В. РОМАНЮК, 2019

Термін «словотвірний клас дієслова» у славістичних студіях зазвичай не використовують, але із самим поняттям такого класу працювали українські (І.І. Ковалик, Н.Ф. Клименко), словацькі (К. Бузашшіова), польські (С. Кароляк, Я. Ставницька) дослідники. Отже, об'єктом нашого дослідження є класифікація дієслів за їхніми словотвірними ознаками. До аналізу було залучено дієслова з різною твірною основою, категорійними словотвірним та лексичним значенням. Така різноманітність уможливила врахувати широкий спектр ознак формально-семантичної структури дієслів для їхнього поділу на словотвірні класи. Ознаки, встановлені на пробному масиві дієслів, дібраних з реєстру «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» (далі — ГС) [11], надалі плануємо перевірити на всьому корпусі дієслів у цьому достатньо показовому за своєю фактичною основою джерелі.

Словник укладено у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. До масиву дієслів з його реєстру плануємо додати дієслова з Комп'ютерного фонду інновацій (КФІ), який від 2006 р. формують співробітники групи структурно-математичної лінгвістики цього ж відділу. Добір дієслів з ГС спрощує інверсійний спосіб упорядкування реєстру. Дієслова в ньому заабетковано не за початком, а за кінцівками, просуваючись від закінчення до початку слів. Завдяки цьому прозорою стає їхня словотвірна будова. Це особливо стосується дієслів, утворених суфіксальним способом. У такому оберненому словнику, як обговорюваний ГС, дієслова групуються довкола безпрефіксного твірного дієслова з певною суфіксальною частиною. Однак стверджувати, що обернений словник, або словник *a tergo*, уявляє словотвірну будову всіх дієслів, не можна. Йдеться насамперед про атематичні дієслова, дієслова з архаїчними, зв'язними або спрощеними, твірними основами на зразок *дати*, *вийти*, *стятися*.

Уперше поняття словотвірного класу вжив І.І. Ковалик у 1979 р. в академічному «Словотворі сучасної української літературної мови». Учений вважав словотвірні (в його термінології — «словотворчі») класи «супідрядними складовими загальної системи словотвірної будови мови — системи словотвору окремих частин мови» [7: 28]. На відміну від словотворчих класів у трактуванні І.І. Ковалика для нас клас — це тип словотворення, а точніше, тип парадигми віддієслівного словотворення. Отже, якщо прийняти за основу дефініцію словотворчого класу І.І. Ковалика, наш словотвірний клас дієслова — це підклас словотворчого класу.

Розглядаючи поняття словотвірного класу слід згадати поняття «інтенційний тип дієслова», яке для словацької мови у праці «Семантична структура словацьких девербативів» запропонувала К. Бузашшіова [1]. Іntenційний тип дієслова дослідниця визначала за способом реалізації у реченні суб'єкта дії (агенса), названої таким дієсловом, та її об'єкта (пацієнса). Методику визначення типових словотвірних парадигм дієслів, яку розробила К. Бузашшіова, на матеріалі тематичної групи українських

дієслів *ткання* апробувала Н.Ф. Клименко [9: 99 — 194]. У нашому дослідженні ми використовуємо напрацьований у словацькій та українській дериватології концептуальний і методико-процедурний апарат вивчення реалізації словотвірного потенціалу дієслів певних типів. Для виявлення ознак форми та семантики дієслів, що уможливають їхнє об'єднання в словотвірні класи, цінним є і досвід укладання гніздових словотвірних словників. У словниках на зразок «Словника словотвірних гнізд сучасної польської мови» у 4 томах (Краків, 2001 — 2004) або «Кореневого гніздового словника української мови: Гнізда з вершинами — омографічними коренями» Є.А. Карпіловської подано в цілому формально-семантичну структуру угруповань спільнокореневих слів різних частин мови [3: 31].

Аналіз і переосмислення згаданих підходів дали можливість виділити три критерії класифікації дієслів за їхніми словотворчими ознаками. Отже, словотвірний клас дієслова пропонуємо виділяти за такими критеріями: 1) спільна твірна основа, 2) словотвірне значення форманта і 3) категорійне лексичне значення дієслова. Базовими (вихідними) вважаємо словотвірні класи непохідних дієслів, таких як *їздити*, *казати* та похідних безпрефіксних дієслів I ступеня похідності, на зразок *білити*.

Критерій «спільна твірна основа». Спільна словотвірна основа співвідносить похідне дієслово з його твірною одиницею й разом із формантом складає його словотвірну структуру. Проте, порівняно з дієсловом першого ступеня похідності, у дієслів наступних ступенів уже інша, складніша, твірна основа, яка крім базової основи містить форманти попередніх ступенів похідності (*їздити* — *поїздити*; *поїздити* — *попоїздити*). Отже, до одного класу належать дієслова, що мають спільну базову твірну основу, тобто **твірну основу вихідного дієслова у словотвірному ланцюжку**. Наприклад: *їздити* — *поїздити* — *попоїздити*, *їздити* — *наїздитися*. На відміну від словозмінного класу, **словотвірний** клас окреслюють не лише за формальними критеріями, а й за семантичними, зважаючи на особливості віддієслівної **словотвірної** парадигми. Критерій базової твірної основи є водночас формальним і семантичним.

Критерій словотвірного значення форманта враховує крім спільної твірної основи спільне категорійне значення похідного дієслова певної словотвірної структури, виражене за допомогою форманта. Словотвірний клас об'єднує дієслова зі спільною базовою твірною основою, а його формально-семантичну типовість або унікальність визначає, на нашу думку, саме набір формантів і властивих їм категорійних словотвірних значень: *бігати* — *побігати* (бігати якийсь час) — *попобігати* (побігати довгий час і у багатьох місцях); *ходити* — *походити* (ходити якийсь час) — *попоходити* (походити довгий час і у багатьох місцях) або *їздити* — *заїздити* (їдучи, проникати всередину чогось), *бігати* — *забігати* (бігаючи, проникати всередину чогось). Так само *літати* — *політати* — *пополітати*, *літати* — *налітатися* (політати досхочу); *плавати* — *поплавати*, *плавати* — *наплаватися* (поплавати досхочу); *ширяти* — *поширяти* — *попоширяти* та інші дієслова групи переміщення в просторі, руху.

Третій критерій спільного категорійного лексичного значення слова — це інтегральна сема, на підставі якої вдається виявити типовість словотвірного потенціалу базових для класу дієслів і, відповідно, спільне в структурі словотвірних парадигм від них. Наприклад, у наведених вище дієсловах таку спільну категорійну сему становить значення переміщення в просторі, руху.

Словотвірний клас, виділений на основі базової твірної основи, словотвірного значення форманта й інтегральної лексичної семи, об'єднує вихідне дієслово певного словотвірного ланцюжка і його похідні різного ступеня, які належать до однієї частини мови, а в її межах, до певної тематичної групи (у нашій розвідці — до дієслів переміщення в просторі, руху).

Спроба опису словотвірної системи мови, зокрема системи внутрішньодієслівного словотворення, як градаційної структури, що має ядро, периферію та перехідну зону між ними дає наступні результати. Під ядром розуміємо сукупності дієслів, похідних від певного базового дієслова, які створено за типовими, регулярно відтворюваними моделями. Для словотвірних класів дієслів ядро, очевидно, складуть певні прогнозовані типові парадигми, у яких реалізовано 3 чи більше категорійних словотвірних значень, наприклад, «завершити дію», «почати дію», «виконати дію протягом якогось часу», «виконати дію протягом тривалого часу й охопити нею всі або багато об'єктів», «спрямувати дію всередину чогось», «виконати дію інтенсивно», а периферію — парадигми, які включають похідні з малопродуктивними словотвірними значеннями на зразок *цілувати* — *поцілувати* (однократна дія). Такий поділ словотвірних класів на ядро і периферію — лише припущення, і остаточно буде здійснений після опрацювання достатньо показового масиву дієслів. Це стосується також перехідної зони — оточення ядра і периферії (у розумінні А.О. Білецького).

Так, у дієслівній словозміні ядро системи становлять регулярні, активно відтворювані й поповнювані класи, вони представляють, за висловом А.О. Білецького «абсолютний лад» [6: 20 — 31]. Периферію словозмінної системи формують унікальні класи, до складу яких входять одиничні дієслова. Такі класи демонструють «абсолютний безлад», а перехідну зону А.О. Білецький залежно від її тяжіння до ядра чи до периферії назвав «відносним ладом» або «відносним безладом». Перехідна зона — словозмінні класи, що демонструють певну активізацію або пасивізацію.

Співвідношення ядра і периферії системи за встановленою В.С. Перейбийніс закономірністю можна визначити так: ядро охоплює 75%, а периферія — 25% складу системи [12: 161]. Проте для дієслівної словозміни ми структуруємо і 25%, виділяючи на цій ділянці структури системи периферію (класи з чисельністю від 10 до 1 дієслова, напр., *тяти*, *стятися*) і перехідну зону між ядром і периферією (класи з кількістю дієслів від 10 до 350, напр., *клясти*, *винести*, *лізти*). Структуруємо й перехідну зону,

поділяючи її на оточення ядра (класи з кількістю від 100 до 350 дієслів, напр., клас із дієсловами *каламутити*, *одемократити* (107 дієслів) й оточення периферії (класи від 10 до 100 дієслів, напр., *випрямити*, *серфити* (27 дієслів)). Периферія і перехідна зона в системі **дієслівних словотвірних класів** після їх виділення також буде структурованою.

Для формування словотвірних класів недоцільно застосовувати ту саму методику, що й для виділення класів словозмінних — визначати класи лише за формальними показниками словозміни, оскільки словотвір тісно пов'язаний із семантикою дієслів, через що словотвірна парадигма не така регулярна, як парадигма словозмінна.

Стабільне ядро дієслівної словозміни охоплює 75% проаналізованих у ГС одиниць, а це приблизно 35 тис. дієслів. Усього на цьому масиві було виділено 280 парадигматичних класів на підставі аналізу дієвідмінювання. Дванадцять з них, з чисельністю, вищою за 350 дієслів і склали ядро словозмінної системи. Стабільність ядра система виявляє в усталеному, регулярному способі дієвідмінювання. Ці 12 класів унаочнюють дію семіотичної переваги (велика кількість одиниць підкоряється дії тих самих закономірностей) в словозмінній системі дієслів української мови, а саме: невелика кількість класів (три) охоплює 18 111 дієслів з 35 331, уміщених у реєстрі Словника, або 51,2% складу дієслів у його реєстрі. Стабільність ядра підтверджують нові дієслова, здебільшого утворювані за найпродуктивнішими моделями словозмінних класів. Продуктивність (висока, середня, низька) й непродуктивність виявлені на масиві 35 тис. кодифікованих дієслів в конкретних кількісних показниках (це подано у Додатку 3 до ГС) і підкріплені наявністю новотворів та позасловникової авторської лексики, тобто узуальними та оказіональними продуктами мовної практики [13: 75 — 83]. Різниця між словозмінним і словотвірним класом полягає саме у рівні використання семантики для їхнього визначення. Для словозмінного класу це семантика граматична, а для словотвірного — лексична і граматична.

Підсумовуючи результати попереднього аналізу словотвірних класів українських дієслів, можна стверджувати, що для такої класифікації найбільше значення мають семантичні критерії. Проте сукупність словотвірних класів як особливий тип класифікації дієслів за ознаками форми та семантики потребує докладного вивчення для уточнення критеріїв їхнього виділення, верифікації кількісних ознак їхнього поділу на типові, що формують ядро системи сучасного дієслівного словотворення, й унікальні, належні до периферії такої системи. Надійному розв'язанню цього завдання сприятиме дослідження достатньо показової сукупності різноструктурних дієслів з урахуванням широкого спектру не лише системних, а й текстових ознак їхніх форми та семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda. 1974.
2. Karolak S. Semantyczna kategoria aspektu, [w serii:] Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska, t. 8. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. 2008.

3. Karpilowska Eugenia A. Gniazda słów jako językowy obraz świata. Perspektywy badań porównawczych. *"LingVaria"* 2 (4), s. 27 — 41. 2007.
4. Stawnicka J. Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom I. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2009.
5. Stawnicka J. Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom II. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2010.
6. Белецкий А.А. Система и несистема в естественном языке. *Структурная и математическая лингвистика*. Вип. 2. Київ, 1974. С. 20 — 31.
7. Жовтобрюх М.А. (Ред.). Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979.
8. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями. Київ, 2002.
9. Клименко Н.Ф. Структура лексико-семантичного поля. *Н.Ф. Клименко, М.М. Пещак, І.Ф. Савченко. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. Київ, 1982. С. 99 — 194.
10. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Львів, 1961.
11. Критська В.І. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011.
12. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970.
13. Романюк Ю.В. Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 75 — 83.
14. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ, 2003.

REFERENCES

1. Buzássyová, K. (1974). Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda (in Pol.).
2. Karolak, S. (2008). Semantyczna kategoria aspektu, [w serii:] Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska, t. 8. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy (in Pol.).
3. Karpilowska, E.A. (2007). Gniazda słów jako językowy obraz świata. Perspektywy badań porównawczych. *Ling Varia*, 2 (4), 27 — 41 (in Pol.).
4. Stawnicka, J. (2009). Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom I. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Pol.).
5. Stawnicka, J. (2010). Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom II. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Pol.).
6. Beletsky, A.A. (1974). System and non-system in a natural language. *Structural and Mathematical Linguistics*, 2, 20 — 31. Kyiv: Higher School (in Ukr.).
7. Zhovtobryuh, M.A. (Ed.). (1979). Word of the Modern Ukrainian Literary Language. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.).
8. Karpilovskaya, E.A. (2002). The root nesting dictionary of the Ukrainian language: Nodes of words with vertices — homogeneous roots. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia Publishing (in Ukr.).
9. Klymenko, N.F (1982). The structure of the lexical-semantic field. *N.F., Klymenko, M.M., Peshchak, I.F., Savchenko. Formalized basics of semantic vocabulary classification*. P. 99 — 194. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.).
10. Kovalyk, I.I. (1961). Word formation doctrine. Lviv: Publishing House of Lviv University (in Ukr.).
11. Krytska, V.I. (2011). Grammar Dictionary of Ukrainian Literary Language. Word change. Kyiv: Publishing House of D. Burago (in Ukr.).
12. Perebyinis, V.S. (1970). Quantitative and qualitative characteristics of the system of phonemes of modern Ukrainian literary language. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.).
13. Romanyuk, Ju.V. (2017). Dictionaries of verbs in modern Ukrainian. *Ukrainian language*, 2, 75 — 83 (in Ukr.).
14. Sokolova, S.O. (2003). Prefixing derivation of verbs in modern Ukrainian. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.).

Статтю отримано 22.04.2019

Ju.V. Romaniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DERIVATIONAL CLASSES OF UKRAINIAN VERBS COMPARED WITH INFLECTIONAL CLASSES

The purpose of the article was to determine the word-formative classes of the verbs, to substantiate the criteria for the allocation of classes of Ukrainian verbs, to predict the division of verbs into classes and the division of these classes into the core and periphery. We propose to select the verb word-formation classes according to criteria such as the Criterion of the basis, the Criterion of word-formation value and the Criterion of the common categorical lexical value. The last Criterion is an integral lexical sema, a common categorical lexical meaning, which finally divides the verbs into word-forming classes. This is the meaning of the movement, as in the verb їздити, or the meaning of speech, as in the verb казати. All the verbs with meaning of movement combine by these criteria into the one class. Summarizing the above results of the preliminary analysis of word-formation classes of Ukrainian verbs, it can be argued that for such a classification the semantic criteria are the most important. However, the aggregate of word-building classes as a special type of classification of verbs based on their forms and semantics requires a detailed study to specify the criteria for their selection, verification of the quantitative characteristics of their division into typical, forming the core of the system of modern verb word formation, and unique, belonging to the periphery of such a system. A reliable solution to this problem will contribute to the survey of a sufficiently indicative set of multi-structured verbs, taking into account a wide range of not only systematic but also textual features of their forms and semantics.

Keywords: *the typical paradigm, the verb, the word formation, the word-formation class, the word-inflection class.*

УДК 811`44.161.2:373.374

О.М. Тищенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЕЛЕКТРОННА ЛЕКСИЧНА КАРТОТЕКА: ШЛЯХ СТВОРЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ СУЧАСНОГО СЛОВНИКАРЯ

У статті викладено засади створення Електронної лексичної картотеки (ЕЛК) як автоматизованого робочого місця сучасного словникаря. Одиниці структури ЕЛК — база мовних джерел та картотечна база, супроводжені інформаційно-пошуковою системою. ЕЛК, спрямована на виконання фундаментальних лексикографічних завдань, буде інформаційно-довідковою, дослідницькою, навчальною і редакційно-видавничою лексикографічною системою.

Ключові слова: українська лексикографія, словник, реєстр, Лексична картотека (ЛК), Електронна лексична картотека (ЕЛК), картка, мовне джерело.

Одним із основних завдань Інституту української мови НАН України є ґрунтовне вивчення лексики української мови на сучасному етапі її функціонування й розвитку та в історичній ретроспективі, у статичній й динамічній. Результат такого багатоаспектного студіювання — словники та різнопланові дослідження. Традиції укладання фундаментальних загальномовних словників української мови — від «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924 — 1933) до «Словника української мови» в 11 т. за заг. ред. І.К. Білодіда (1970 — 1980) — за роки незалежності поглиблено створенням «Фразеологічного словника української мови» у 2 кн. за ред. Л.С. Паламарчука та ін. (1993 — 1999), «Словника синонімів української мови» у 2 т. за ред. А.А. Бурячка, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащука та ін. (1999 — 2000), однотомного «Російсько-українського словника» за ред. В.В. Жайворонка (2003), «Російсько-українського словника» у 4 т. за ред. І.С. Гнатюк, С.І. Головащука, В.В. Жай-

© О.М. ТИЩЕНКО, 2019

воронка та ін. (2011 — 2014), однотомного тлумачного «Словника української мови» за ред. В.В. Жайворонка (2012, 2-е вид. — 2016), «Словника української мови: додаткового тому» у 2 кн., за ред. П.Ю. Гриценка, Л.В. Мовчун та ін. (2017), «Українського лексикону кінця XVIII — початку XXI ст.: словника-індекса» у 3 кн., відп. ред. П.Ю. Гриценко (2017). Сьогодні авторитетність словника забезпечують його відповідність визначеному типу, поставленим завданням і потребам користувача, можливість зворотного зв'язку з користувачем, реноме автора, глибина й тяглість лексикографічної традиції [35], а головне — повнота, максимальне охоплення лексики відповідно до типу словника, багатоаспектність і наукова обґрунтованість її опису, репрезентативний і надійний ілюстративний матеріал.

Актуальні проблеми сучасної лексикографії в Україні, розв'язання яких забезпечує належне укладання словників, полягають у: 1) створенні концепцій нових типів словників української мови XXI ст.; 2) виявленні й упорядкуванні масивів нового лексичного матеріалу, зокрема інновацій, актуалізованої й поверненої лексики, для аналізу та опису яких потрібно випрацювати спеціальні критерії й методики; 3) опануванні нових способів і засобів лексикографічного моделювання лексики для укладення традиційних, паперових словників різного типу та словників електронних, розміщених у цифровому просторі для інтерактивної роботи користувачів, самостійних словникових систем та словників у складі інших систем опрацювання українськомовної інформації.

Суспільно-політичні зрушення закономірно спричиняють активну зміну мовної картини світу — це оновлення мови: поповнення її ресурсів, зміни мовних норм і смаків тощо. Саме такий період із 1991 р., а особливо 2004 та 2013 — 2018 рр. переживають українська мова та українське мовознавство. Постає нагальна потреба осмислити та оцінити надбання мовної теорії й мовної практики, а також випрацювати критерії регулювання мовних процесів, конкретні практичні рекомендації для розв'язання завдань мовного планування в Україні, нормування української мови через кодифікацію та пропагування її оновленого літературного взірця в словниках, граматиках, правописі, довідниках з культури мови, нових підручниках і посібниках для освітньої системи [13].

Словники — це не лише продукт професійного осмислення мови, передусім актуального осердя її лексикону, а й база та інструмент для вивчення тенденцій розвитку мови в різних її територіальних, соціальних, функціонально-стильових і жанрових, авторських виявах, у сучасному її функціонуванні та в історико-культурній ретроспективі; у словнику фіксують нову лексику, з його допомогою виявляють провідні напрями, способи та засоби розвитку національного лексикону. На жаль, велика кількість сучасних лексикографічних праць в Україні хибує тим, що їх створено шляхом доопрацювання, переопрацювання українських академічних словників XX ст., передусім тлумачного «Словника української мови» в 11 т. (1970 — 1980). Традиції теоретичної й практичної вітчизняної лек-

сикографії переконливо доводять: повноцінний сучасний словник можливий лише за наявності ґрунтовно випрацьованої концепції лексикографування словникового складу; за умови високої мовознавчої та загальногуманітарної підготовки його авторів; належних джерельної бази та технологій словникової справи. Створити якісний новий словник, а не переспів уже наявних, можна лише на основі достовірної, достатньої, науково обґрунтованої лексико-ілюстративної бази, що відбиває стан лексикону на момент створення такого словника, на що звертали увагу багато лексикографів, зокрема І.С. Гнатюк [4; 5], П.Й. Горещкий [7], С.П. Левченко [16], Л.С. Паламарчук [21] та ін., див. також Проспект «Словника української мови» в 11-и томах [27; 28] та численні публікації у фаховому збірнику «Лексикографічний бюлетень» [17].

Для укладання словників *різних типів*, які в цілому давали б картину *повного* реєстру та *оптимального* опису українського лексикону (залежно від їхнього призначення), необхідне постійне опрацювання мовних джерел та накопичення лексико-ілюстративної бази; тривалий час таку функцію виконувала Лексична картотека (далі — ЛК). Сьогодні закономірно постає питання оновлення фактичної бази, що передбачає на основі наявних і накопичуваних лексичних матеріалів створити сучасну систему в цифровому просторі з необхідним змістовим і технічним супроводом. Така комп'ютерна система слугувала б лексикографам інструментом не тільки для різноаспектного опрацювання в картотечі лексики в найширших *контекстах її уживання*, а й для виявлення *змін* у лексиконі та граматичному ладі української мови, *тенденцій* формування її нових норм, для їх належного лексикографічного опису.

На всіх етапах розвитку теорії та практики академічної лексикографії в Україні питання джерел мовного матеріалу та його опрацювання в лексикографічному контексті було одним із базових, про що свідчать ґрунтовні дослідження С.І. Головащука [6], А.А. Москаленка [19], Л.С. Паламарчука [21], М.М. Пилинського [23], Л.М. Полюги [26], Б.К. Галаса [2; 3], І.А. Казимирової [11] та ін. Традиційно результатом такого опрацювання була паперова лексична картотека цитатного типу — збірка карток-ілюстрацій уживання в текстах лексем та фразеологізмів. Проблема створення Лексичної картотеки як наукової бази для укладання словників української мови постала на державному рівні в Україні ще 1918 р., коли йшлося про утворення спеціальної Комісії для складання словника живої української мови (КСЖУМ), зокрема, про потребу «взятися до праці над збиранням лексичного знадібку, добуваючи його в певній системі з живих людських говірок, з фольклорних записів, і з мови поодиноких авторів»¹. Із часу заснування 1918 року до сьогодні ЛК переживала періоди і розквіту (1919 — 1929, 1950 — 1980 рр.), регулярного поповнення (1938 — 1941, 1944 — 1949 рр., 90-ті рр. ХХ ст.) і політичних

¹ Мову оригіналу збережено (цит. за: Записки історично-філологічного відділу. Під ред. П. Зайцева. Книга I (1919), 144 + LCV с. Київ, 1919. XVIII).

репресій (1933 р.), і значного чи меншого занепаду (1930 — 1937 рр., 1941 — 1944 рр., поч. ХХІ ст.) (про історію ЛК див. праці І.С. Гнатюк [5], С.П. Левченка [16], Н.М. Неровні [20], О.М. Тищенко [36; 37]). На основі ЛК було створено віхові академічні словники української мови ХХ ст., передусім уже згаданий академічний тлумачний «Словник української мови» в 11 т. Сьогодні Лексична картотека Інституту української мови НАН України — це близько 6 000 000 паперових карток, що, попри понад столітню ретроспективу поданих у них лексичних матеріалів, і сьогодні є багатим джерелом для різнопланових лексикологічних досліджень і підготовки нових словників української мови.

Переорієнтація сучасної лексикографічної практики на нові технології опрацювання мовної інформації стимулює розвиток корпусного моделювання мови, творення різноманітних мовних ресурсів у цифровому просторі, практичних методик формування словникових баз даних, про що свідчать дослідження Є.А. Карпіловської [12; 13], В.І. Перебийніс та В.М. Сорокіна [22], Н.П. Дарчук [9], О.М. Демської-Кульчицької, О.Л. Перевозчикової та В.О. Січкаренка [10], О.М. Тищенко [39] та ін. З огляду на це як джерело та інструментарій лексикографічних студій має запрацювати Електронна лексична картотека (далі — ЕЛК) — *відкрита й динамічна комп'ютерна лінгвістична система, призначена для накопичування, упорядковування, лексикографічного опису й зберігання лексико-ілюстративного матеріалу як основи створення словників нового покоління різних типів (загальномовних пояснювальних та аспектних, галузевих, термінологічних), а також як лексикографічна інформаційно-довідкова, дослідницька, редакційно-видавнича та навчальна система.*

Пропонуємо концепцію ЕЛК, стратегію й технологію добору, анотування й уведення джерел до її бази даних, загальні риси *інтерфейсу* комп'ютерної системи ЕЛК, *форму фіксування та інтерпретації* лексико-цитатного матеріалу (електронної «картки») з детальнішою і гнучкішою (порівняно з паперовою картою) структурою, шляхи зацифрування матеріалів збережених *паперових картотек* для створення модулів (субкартотек) ЕЛК тощо.

Ідеологія ЕЛК. Основне призначення ЕЛК — бути лексико-ілюстративною базою та інструментом для створення словників різного типу, передусім тлумачного словника активного типу з середнім обсягом реєстру 80 — 100 тис. одиниць, який подавав би лексичне ядро сучасної української мови (тобто лексику, активно вживану в мовній діяльності сучасного суспільства), а також словника з обсягом реєстру 150 — 180 тис. слів, що повніше, всебічніше й глибше презентував би лексику сучасної української мови. І.С. Гнатюк справедливо вважає, що об'єктивний аналіз лексики на основі значного кола текстів здатний суттєво змінити усталену схему просторово-часового маркування лексики, уточнити її сучасні функціональні характеристики. З огляду на це 2016 р. група лексикології та лексикографії розпочала опрацювання текстів українських письменників, перекладачів, публіцистів, науковців і громадських діячів ХХ — ХХІ ст., а також видатних особистостей минулих століть, творчість яких

з ідеологічних причин була під забороною, а тому оригінальний, самобутній мовний стиль їхніх творів не був досі об'єктом належного лексикографічного опису. «Саме з авторської лексикографії слід починати, бо саме студіювання мови окремого письменника, публіциста, мемуариста виводить нас на проблему слова поза словником» [4]. Ідеться про той шар лексики, що з різних причин — ідеологічних, методологічних, естетичних, хронологічних тощо — не увійшов до словників, але потребує лексикографічного опрацювання й наступного лінгвістичного дослідження. Так, кількісна та якісна сторони джерел мають першорядне значення не лише для того масиву слів, які складатимуть реєстр майбутніх словників активного типу, а й для визначення й опису всіх необхідних у словниковій статті відомостей про слово.

ЕЛК має стати електронним зібранням не лише слів та словосполук з контекстами їх уживання, а й супровідних джерел різного типу, які забезпечать верифікацію таких матеріалів завдяки інформаційно-пошуковій системі, налаштованій на потреби лексикографування. Отже, це *інтерактивне робоче місце словникаря*, оскільки надасть йому базу та інструментарій для роботи з різними типами джерел у процесі укладання словника.

Для цього система об'єднуватиме в своїй джерельній базі тексти, словники, загальномовну картотеку, наявну в Інституті й заведену в цифровий формат, лексичні індекси, словники (зокрема як додатки дисертацій, монографій) тощо, а також матиме зв'язок із джерелами в інтернеті — це корпуси мови, електронні словники, бібліотеки та ін. ЕЛС міститиме *картотечну базу* та інструментарій для її ведення, інформаційно-пошукову систему для верифікації лексичного матеріалу за різними типами джерел, інструментарій для укладання словників різного типу в інтерактивному режимі відповідно до стандартів сучасної світової лексикографії². Електронна система уможливить зручну роботу із зібраним лексиконом української мови за потрібними лексикографу параметрами (часовими,

² Наприклад, WSJP — Великий словник польської мови Польської Академії наук (ПАН) укладають на основі *автентичної джерельної бази*, це: а) Національний корпус польської мови (NKJP); б) допоміжний корпус, створений в Інституті польської мови ПАН спеціально для потреб словника; в) польський сегмент Інтернету; г) інші лексикографічні ресурси ПАН. Інформаційно-пошукова система «Артефакт» мережевого інформаційного агентства «Інтегрум» — це *джерельна і верифікаційна база* випусків лексичних інновацій «Інноваційна лексична служба. Словникові матеріали» (2001 — 2003), що їх створено у Санкт-Петербурзі як продовження серії «Нове в російській лексиці. Словникові матеріали» (16 випусків від 70-х до 90-х рр. XX ст.). Сербські колеги, окрім розпрацювання сучасних джерельних ресурсів, зосередили зусилля й на збереженні надбань попередніх поколінь лінгвістів. Для дальшого укладання та видання «Словника сербськохорватської літературної та народної мови» Сербської академії наук і мистецтв, відомого багатотомного Словника САНУ, 20 томів якого до літери П уже побачили світ, зацифровано *лексичні матеріали* — *паперову картотеку*, зібрану за 120 років. Матеріали, що містять інформацію не тільки про мову, а й культуру, звичаї, історію, вірування, наукову думку тощо, заведені в електронну систему, частково анотовані й удоступнені в мережі для автоматизованого опрацювання.

просторовими, функціонально-стильовими, жанрово-тематичними, авторськими тощо) для виконання певних лінгвістичних завдань, оскільки забезпечить точність, об'єктивність та інформативність, а електронна форма словників забезпечить їхню відкритість та динамічність. Отже, ЕЛК буде водночас і *джерелом* масивів української лексики, що їх належить осмислити й подати в нових словниках, граматиках, порадиниках з культури мови, правописі, і водночас *інструментом, засобом* їх опрацювання — знадобом сучасного лексикографа³.

ЕЛК уможливить ідентифікацію українського мовного та мовознавчого контексту, дасть змогу збагнути витoki багатьох сучасних процесів та явищ у мові й мовній свідомості суспільства, а також позамовні та позамовознавчі чинники впливу на нього. Це буде уявленням мовної ситуації ХІХ — поч. ХХІ ст. (відбитої в текстах художньої, наукової літератури, публіцистики, у текстах виробничої та управлінської сфер тощо), осмисленої сучасними філологами. ЕЛК сприятиме дослідженням: з історії мови, правопису, контактів української мови з іншими мовами, вивчення семантичних і граматичних процесів у мові, явищ активації, деактивації та реактивації, ідеологізації та деідеологізації, термінування та детермінування лексики, розвитку функціональних стилів мови, її територіальної, соціальної та функціонально-стильової диференціації, напрямів і способів розширення й поглиблення її когнітивного та комунікативного просторів тощо.

Для формування **структури і змісту** ЕЛК ураховано як досвід попередніх поколінь українських мовознавців, так і потреби сучасних лексикографів, сьогоднішні інформаційно-технічні умови їхньої праці та розвиток лінгвістичної теорії. Лексична картотека Інституту, накопичена за понад 100 років, — це сукупність паперових карток, що містять контексти, виокремлене слово в початковій формі та паспортизацію джерела. Зберігши в основі ЕЛК цю форму параметризації лексичного матеріалу в картотечі цитатного типу, вважаємо за потрібне посилити її зв'язком із базою мовних джерел.

Отже, ЕЛК буде представлена двома пов'язаними блоками: 1) *база мовних джерел* — первинні й вторинні джерела (тексти, словники, лексичні індекси тощо) для верифікації слова в ширших контекстах уживання, ідіолектах певних авторів, літературних напрямів, інших мовних ідіомах (регіолектах, соціолектах), у текстах різної структури та тематики. На

³ Словники ХХ ст. фіксують два значення слова *знадіб* та варіантів *надіб*, *(з)надібок*, *(з)надоби* — це і матеріал (напр., *знадіб до словника*), й інструмент, прилад (*знадіб до шиття, до писання*) [30; 33; 34]. Зважаючи на те, що призначення описуваної електронної системи полягає і в зосередженні мовного матеріалу, і в забезпеченні інструментарію для роботи з ним, а також підтримуючи історичну тяглість мовознавчої традиції (згадаймо «*Знадобы до словаря южнорусского*» І.Г. Верхратського, згаданий вище в доповідній записці українських академіків *лексичний знадібок*), вважаємо, що це слово увиразнює зміст пропонованої електронної системи і заслугоує на повернення в сучасний лексикографічний мововжиток, принаймні, на професійне його обговорення.

основі цієї бази буде створено основний блок: 2) *картотечна база* — власне «картотека цитат» в електронному форматі як стрижень ЕЛК: заголове слово чи словосполука, фрагмент тексту і його паспортизація. Таку картотеку з відповідною джерельною підтримкою (блок 1) призначено для з'ясування опису форми, семантики та вживання слова, його власне мовного (стильового, стилістичного, оцінного, експресивного) та історико-культурного потенціалу. Розгляньмо ці два блоки.

БАЗА МОВНИХ ДЖЕРЕЛ. Мовне джерело як об'єкт лінгвістичного дослідження — це одиниця безпосереднього (інструментально-фізичного) чи опосередкованого (графічного) засвідчення мови чи її елементів, обсяг і зміст якої визначено можливостями та потребами спілкування. У створенні загальномовних словників використовують два види джерел. *Первинні* джерела — художні твори, газети, часописи, щоденники, спогади, епістолярій тощо, — це факти мовної діяльності, що склалися об'єктивно і є джерелом того чи того слова з художньо-літературних творів найрізноманітніших жанрів, із наукової літератури різного призначення, із періодичних видань, записів народної творчості, усного літературного мовлення тощо. *Вторинні* джерела — словники, енциклопедії, індекси та ін., — створено внаслідок лінгвістичного опрацювання первинних джерел, осмислення лінгвістами й енциклопедистами тих чи тих мовних даних відповідно до мети дослідження (див. праці О.Й. Блінової [1]; С.І. Коткова [15]; І. Сидні Лендау [18]; Ю.В. Поздрань [25]). З огляду на це до бази мовних джерел плануємо ввести таке.

1. Первинні джерела: а) тексти наукового, публіцистичного, офіційно-ділового та ін. стилів, зокрема художніх і публіцистичних творів авторів-сучасників та авторів, творчість яких із різних причин була під частковою чи повною заборонаю за часів СРСР і сьогодні повертається до українського мовно-культурного простору, формуючи його тематичний і світоглядно-ідеологічний компоненти [4]. Це такі автори, як П.О. Куліш, П.П. Чубинський, Х.О. Алчевська, Богдан Лепкий, С.О. Єфремов, В.В. Винниченко, В.П. Підмогильний, М.В. Семенко, О.А. Слісаренко, Микола Хвильовий, В.Є. Свідзинський, Юрій Клен, Т.С. Осьмачка, М.Г. Куліш, Є.П. Плужник, В. Домонтович, Б.-І. Антонич, У.О. Самчук, М.Д. Руденко, Є.Ф. Маланюк, І.М. Чендей, Іван Багряний, Василь Барка, Р.В. Андріяшик, Григій Тютюнник, М.С. Вінграновський, І.В. Жиленко, В.Г. Дрозд, М.О. Лукаш, Г.П. Кочур, Л.В. Костенко, М.В. Попович, Є.О. Сверстюк, І.М. Дзюба, А.О. Содомора, О.С. Забужко, Ю.І. Андрухович, В.О. Шевчук, Ю.Р. Іздрик, Л.А. Дереш, С.В. Жадан, О.В. Ірванець, Т.Б. Прохасько, А.Я. Полежака та ін. (визначення переліку авторів та творів залежно від територіальної, часової, стильової, жанрової тощо належності — тема окремої розвідки); б) зразки усного літературного мовлення, записи живої, спонтанної мови; в) зразки живого спілкування в мережі Інтернет — книжно-розмовного мовлення, яке згідно з формою мови (письмовою) має ознаки книжного стилю, а за умовами спілкування, за лексичними, синтаксичними тощо ознаками — усно-розмовного [40].

Наголошуємо на двох аспектах добору первинних джерел до текстової бази ЕЛК. *Перший* полягає в актуальній проблемі відповідності тексту певного видання (чи його електронної копії) авторському тексту, авторській редакції, тобто наголошуємо на проблемі технічних та ідеологічних купюр, редакторських правок, доведення у відповідність з чинним правописом того чи того часу та ін. Вважаємо, що насамперед потрібно створити електронну базу текстів як копій (у форматі DjVu із функцією пошуку) тих видань, що найбільше відповідають авторському задумові. Такий формат буде приступним для цифрового опрацювання і забезпечить візуальний зв'язок з оригіналом для точного відтворення та аналізу тексту. Відомо, що цифрові копії паперових видань хибують численними помилками, неточностями, а отже, наукове дослідження та словник, побудовані на спотвореному тексті, не можна вважати коректними й адекватними реальному їхньому об'єкту й завданням сучасного мовознавства: П.Ю. Гриценко наголошує, що варіант написаного автором тексту є найбільш надійною вихідною інформаційною базою для вивчення ідіолекту, оскільки аналіз тексту, віддаленого від авторського задуму, неминуче спричиняє неточності оцінок та неповноту опису мовних рис творів письменника [8: 17, 20 — 21].

Другий аспект добору первинних джерел до електронної бази текстів полягає в актуалізації поняття «жива мова». Вважаємо необхідним відновити практику введення до лексико-ілюстративної бази зразків усної мови у графічному записі (т. зв. «польові записи» були основою багатьох картотек вітчизняних лексикографів, зокрема у ХІХ — на поч. ХХ ст.), створити базу аудіозаписів, а також зразків книжно-розмовної мови спілкування в мережі Інтернет. Це потребуватиме розпрацювання для ЕЛК методики й інструментарію накопичення й анотування зразків живої мови як одного з різновидів первинних джерел електронної бази даних. Тут, без сумніву, прислужиться досвід формування фонотек і корпусів усної мови, зокрема діалектних і мас-медійних.

2. Вторинні джерела бази ЕЛК — це реєстри слів з їхнім описом, напр., *лексичні фонди, індекси, картотеки, електронні копії і версії словників*, такі, як: Російсько-українські словники <https://r2u.org.ua>; Словник української мови: в 11 т. (1970 — 1980) <http://sum.in.ua>; Словопедія <http://slovopectia.org.ua>; *корпуси*: Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) М.О. Шведової і Д.В. Сичінави <http://uacorpus.org>; Корпус текстів української мови (КТУМ), створений під керівництвом Н.П. Дарчук <http://www.mova.info/corpus.aspx> тощо. Удоступнені для широкого загалу, такі ресурси можуть бути інтегровані до ЕЛК через систему пошуку, розпрацьовану саме для потреб роботи лексикографа.

Картотеки — це передусім наявні в Інституті української мови НАН України паперові картотеки, які плануємо перевести в цифровий формат. Тому одним з етапів розбудови ЕЛК є створення модулів (субкартотек) збережених паперових картотек: Лексичної картотеки д. п. ХХ ст.; картотеки нових надходжень кінця ХХ — поч. ХХІ ст.; картотек творів

Т.Г. Шевченка й І.П. Котляревського; матеріалів, виписаних із Біблії; граматичної, ономастичної, діалектної картотек; картотеки мовних інновацій і термінів тощо.

Досвід зацифрування паперових картотек уже є: 2018 р. розпочато роботу над створенням комп'ютерної системи «Архівна картотека» — цифрового формату лексико-ілюстративного матеріалу КСЖУМ Всеукраїнської Академії наук, зокрема робочих матеріалів «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924 — 1933)⁴. Цифрову версію Архівної картотеки із зображеннями карток та пошуком за вказаним словом чи його частиною (для пілотних 2 тис. розпізнаних карток) розміщено в Інтернеті (<http://mova.cf>). Оскільки робота з електронною версією Архівної картотеки не вимагає реєстрації, для всіх зацікавлених уже є прямий доступ до цієї картотеки з можливістю ознайомитися з картками КСЖУМ, працювати зі словами, цитатами, джерелами, з'ясувати, зокрема, на якому матеріалі міг бути творений IV том «Російсько-українського словника» 1924 — 1933 рр. [38], якою лексикою міг бути доповнений IV том Грінченкового «Словника української мови» за ред. С.О. Єфремова й А.В. Ніковського (видання цього доповненого словника теж обірвалося 1928 року на III томі), яка лексика могла бути матеріалом інших загальномовних українських словників періоду національно-культурного відродження в Україні у 20-х роках минулого століття.

Саме в цій картотеці збереглися польові записи, зразки *живої мови*, зібрані з різних регіонів України та її давніх етнічних територій, напр.: *Слезить — Сльозувати*. *А молода за ворітьми сльозує*. *Борзен. пов. О. Андр.*; *Слякоть*. — *Сльота*, ж. і; *Сльота почалась — дощ, вітер. с. Франтівка на Липовеччині*; *Смугловатий — Смагляватий*. *Вона ж смаглявата таки. Борзен. п. (О. Андр.)*; *Темножелтый*⁵ *Смуглий — Смаглюватий, а, е; с. Франтівка (Липовеч)*; *Тайный — Скрытний* *Постав вишні десь на сонці, у скритному місці, де ніхто не бачить. Звиног. (Крим).*

Нагадаємо, що ці матеріали цілком могли перебувати в полі наукової уваги авторів та редакторів словників 20-х рр. ХХ ст. й увійти до запланованих, але не зреалізованих тоді праць чи й (із цілком зрозумілих причин як виразно національна, самобутня лексика) залишитися поза нормативними словниками радянської доби, як-от, не знаходимо в словниках таких одиниць, як *росісьць, самоцвітити, чавунотопильний*, а також *злоба* у знач. «вада, порок», *звершений* у знач. «досконалий, довершений» та ін.; *сльозувати, смагляватий* (натомість поширена форма, зафіксована в словниках — *смаглюватий*), *скритний*. У «Словнику україн-

⁴ Проект здійснили О.М. Тищенко, Л.П. Кислюк, Ю.В. Поздрань та Ю.О. Вознюк в Інституті української мови НАН України за підтримки Українського культурного фонду (№ 1109, вересень — листопад 2018 р.). Систему й веб-ресурс створено із залученням програмістів на чолі з М.М. Ткаченком.

⁵ Під час розпізнавання тексту картки в базі даних електронної Архівної картотеки як складника ЕЛК цілковито зберігаємо орфографію, пунктуацію оригіналу, фіксуємо суттєві правки: новий переклад, графічний чи фонетичний варіант, закреслення, вставки тощо.

ської мови» в 11 т. 1970 — 1980 р. та «Словнику українсько-російському» за ред. А.В. Ніковського 1927 р. зафіксовано тільки *скрі́тний* зі значеннями «замкнутий, таємний, потайний» [33; 34]. Так, увійшовши до структури ЕЛК, «Архівна картотека» як інформаційно-пошукова та дослідницька система дає поживу для роздумів і над зовнішньою, і над внутрішньою формою слова, сферою й часом його функціонування тощо, є ресурсом для з'ясування лексичного та фразеологічного потенціалу живої української мови, засвідченого текстами карток на кінець ХІХ — початок ХХ століття⁶.

Отже, це є перший крок переведення лексичних картотек із паперових форм у формати комп'ютерних баз даних для системи ЕЛК. Далі передбачено зацифрування Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України д. п. ХХ ст., інших картотек Інституту, поєднання матеріалів ЛК з уже наявними електронними індексами слів у складі комп'ютерного фонду інновацій в українській мові, Морфемно-словотвірному фонді української мови, уже згаданих «Українському лексиконі кінця ХVІІІ — початку ХХІ ст.», «Словнику української мови. Додатковому томі» та інших наявних паперових ресурсах.

КАРТОТЕЧНА БАЗА — це сукупність «карток» у визначеному електронному форматі на основі дібраних джерел. Створення академічної Лексичної картотеки (від 1918 року) базувалося на опрацюванні різноманітної літератури та живої мови [30, Передмова]. Наступне розпрацювання засад добору й розписування джерел ЛК для створення «Словника української мови» в 11 т. бачимо в Робочій інструкції до суцільного й вибіркового виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, де, зокрема, зазначено: «від розписувачів вимагається уміння знайти потрібне для картотеки слово і виписати його в такому контексті, який би виразно розкрив його значення, обізнаність з народними фразеологічними зворотами української мови (різних типів — загальновживаними, професійними, термінологічними тощо), щоб не пропускати їх при розписуванні літератури різних жанрів і стилів» [29: 71]. Таким чином, окрім потреби створити суцільний реєстр української лексики за обраними джерелами, наголошено й на принципі вибіркового комплектування лексико-ілюстративного матеріалу.

За цією традиційною методикою, що перевірена часом і досвідом, передбачено створити *електронну картотечну базу* як продовження, новий блок класичної Лексичної картотеки. Формувати такий блок плануємо у два способи: шляхом а) *суцільного розписування* обраного масиву текстів — з увагою до кожного слова тексту. В електронному форматі це буде здійснено автоматично й супроводжено системою морфологічного аналізу тексту й визначенням для кожної словоформи лемми (словнико-

⁶ Вірогідно, ця картотека містить матеріали картотеки видатного українського мовознавця П.Г. Житецького, а також журналу «Київська старовина» — картки, що їх збирав для «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка [37].

вої форми) і тегів (граматичних і стилістичних ознак слова, його системних і функціональних властивостей, походження); б) *вибіркового розписування* — з увагою до рідковживаних слів, неологізмів, okazіоналізмів та ін., а також слів, значення або особливості вживання яких унаочнює контекст, та одиниць, не зафіксованих чи неілюстрованих у фундаментальних словниках, насамперед — у «Словнику української мови» в 11 т. (1970 — 1980). Цей вид роботи передбачає ручне введення тексту в поля «картки», зокрема це інформація про стилістичну, фонетичну, граматичну динаміку слова, енциклопедична чи історико-культурна довідка, елементи тлумачення тощо: такий вид добору й опрацювання лексики й цитатного матеріалу є запорукою *індивідуального фахового підходу до мови*, зумовленого вже згаданою високоякісною мовознавчою та загальногуманітарною підготовкою лексикографа. Відмінність електронної картотечної бази від субмодулів ЕЛК, які міститимуть зацифровані паперові картки, полягає в тому, що останні є статичним вторинним джерелом, яке вже історично склалося в процесі лінгвістичного опрацювання текстів мовознавцями, але буде активно долучене для лексикографічної практики. Картотечна база, з одного боку, — логічне продовження паперової ЛК, з іншого — новий за формою та інструментарієм електронний продукт, у розпрацюванні якого буде враховано наявний досвід колег [10].

Сьогодні для ЕЛК вироблено уніфіковану форму фіксування та інтерпретації лексико-цитатного матеріалу в табличному форматі XL, що дає змогу створити лінійний електронний аналог традиційної лексичної картотеки, але з детальнішою та гнучкою її структурою й функціональним потенціалом. Зараз триває *вибіркове* розписування художніх, публіцистичних і наукових текстів. Для обох способів добирання матеріалу з текстів (суцільного та вибіркового) в електронній «картці» передбачено такі поля: **обов'язкові:** *заголовне слово; стала словосполучка (ССС); цитата; джерело, сторінка*⁷; **допоміжні:** *граматична характеристика* (частиномовна належність, належність до певної категорії у межах частини мови); *стильова та стилістична характеристики; тлумачення; примітки; довідка про походження слова* (лінгвістична та енциклопедична, історико-культурна); *варіанти наголошування та написання; додаткові одиниці* (граматичні форми, парадигматичні відношення: синоніми, антоніми, омоніми, а також варіанти вживання в тексті, особливі, рідкісні форми; *результати звіряння з іншими лексикографічними джерелами* (насамперед зі «Словником української мови» в 11 т.) для виявлення відмінностей в семантиці та вживанні (ремарки, подання форм слова, синтагматика). Кожне допоміжне поле матиме субполе «*варіант*» (*діахронний / синхронний*), де за потреби буде зафіксовано варіанти написання й наголошування, які побутували або побутують у мові, зміну вживання (сфери, гра-

⁷ Автоматично буде подано дату створення, автора «картки» (оператора) та інші показники (статистичні, аналітичні відомості про дібраний матеріал тощо).

матичні категорії, сполучуваність — лексична й синтаксична тощо, місце й час фіксації у лексикографічних джерелах).

З опертям на описану методику триває робота співробітників групи лексикології та лексикографії відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту зі *створення авторських картотек мови творів* Є.О. Сверстюка, О.С. Забужко, Ю.І. Андруховича, О.Т. Гончара, І.М. Дзюби, Григора Тютюнника, М.Ф. Слабошпицького, перекладів М.О. Лукаша та ін. Укладання картотек у форматі XL дасть змогу конвертувати накопичені текстові масиви у базу комп'ютерної системи ЕЛК.

Формування окремої бази лексичного ресурсу, що з різних причин залишився поза загальнономовними тлумачними словниками: авторських новотворів, okazіоналізмів, слів чи сталих словосполук (як маркерів певної доби, так і маркерів авторського стилю), актуалізованої лексики, семантично чи стилістично оновленої, граматично модифікованої в мові того чи того автора, дасть підстави переглянути реєстри тлумачних словників української мови щодо їх повноти, відповідності реальному стану розвитку мови та її функціонування, з'ясувати доцільність доповнення авторськими лексичними знахідками. Напр., із текстів Ю.І. Андруховича до картотеки ввійшли такі одиниці: **знакування** — позначення знаками, вираження у знаках; означання: *Літера, таким чином, виявляється базовою одиницею (елементарною частинкою, «атомом») знакування знання; візія* — ідея, бачення, логічна конструкція образу бажаного майбутнього: *Дотепер я двічі здійснював певні енциклопедичні спроби. Першою був спеціальний проект «Глосарій» часопису текстів і візій «Четвер» (У «Словнику української мови» в 11 т.: рідко, тс. привид); автогеографія, автогеобіографія* — автобіографія, осмислена з погляду місця життя, місця подій: *Автобіографія, що накладається на географію — як це назвати? Автогеографія? Автогеобіографія?* (Лексикон інтимних міст, 2016: 5 — 7); **безрам'яний хрест** — зламаний хрест; пор.: однораменні, двораменні, трираменні хрести (авторський образ понівеченої віри): *Цей морок містечка, ці кажани у дзвіницях, ці свічки на цвинтарі, ці катівні в підвалах, .. а також ці зіржавілі труби, крани, облуплені раковини, засмічені купальні, зужитий посуд, подерті простирадла, бита порцеляна, закопані дзвони, спалені книги, хрести безрам'яні, чотири вершники* (Рекреації, 1996: 71) тощо.

Опрацювання таких слів і висловів уможливить укладення на надійній основі активного словника мови творчої особистості — українських письменників, перекладачів, публіцистів, науковців, громадських діячів, знавців і майстрів українського слова ХХ — початку ХХІ ст., якого на сьогодні ще не має жодна слов'янська лексикографічна традиція. На розв'язання таких завдань і скеровано обговорювану в пропонованій статті систему Електронна лексична картотека.

Отже, початковим етапом опрацювання обраних первинних джерел (текстів) нової картотечної бази ЕЛК є створення модуля мови творчих особистостей (письменників, науковців, перекладачів, громадських дія-

чів) у режимі *вибіркового розписування*. Наступним етапом буде *суцільна вибірка* та автоматичне формування індексу слів за її результатами. У перспективі розбудова комп'ютерної системи ЕЛК як знадобу сучасного лексикографа на сучасних теоретичних і практичних засадах уможливить створення відкритої лексико-ілюстративної джерельної бази для сучасного лексикографа. Формування електронної бази первинних та вторинних мовних джерел, картотечної бази, їхній зв'язок із відкритими ресурсами інтернету сприятимуть функціонуванню ЕЛК як динамічної комп'ютерної лінгвістичної системи. Зацифрування й уведення до ЕЛК паперових картотек як самостійних модулів, поповнення системи новим мовним матеріалом із його періодизацією, наступне модифікування як системи, так і лексикографічних параметрів опрацювання для неї текстових масивів може бути передумовою словникарської роботи наступного часу, предметом діяхронного вивчення й використання для виявлення особливостей українського мовомислення й української лексикографічної традиції, її тяглості й водночас динамічності, забезпечить надійні теоретичні й практичні підвалини укладання українських словників нового покоління, творення нових граматик мови, а також відновлювання автентики та вдосконалювання українського правопису, підвищення культури мови, сприятиме екології української мови, збереженню її повноцінного функціонування як мови Української держави в обставинах дедалі інтенсивнішої глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блинова О.И. О предмете лингвистического источниковедения. *Языки и топонимия Алтай*. Барнаул, 1981. С. 83 — 89.
2. Галас Б.К. Важливі вияви лексикографічного досвіду А. Кримського. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2014. Вип. 19. С. 28 — 35.
3. Галас Б.К. До характеристики джерел рукописного українсько-російського словника М.О. Руберівського. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2008. Вип. 12. С. 112 — 115.
4. Гнатюк І.С. Шляхи формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 24. С. 9 — 4.
5. Гнатюк І.С. Лексична картотека. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930 — 2005: Матеріали до історії*. Київ, 2005. С. 329 — 337.
6. Головащук С.І. А.Ю. Кримський як лексикограф. *А.Ю. Кримський — україніст і орієнталіст*. Київ, 1974.
7. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963.
8. Грищенко П.Ю. Ідіолект і текст *Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка*. *Збірник наукових праць*. Київ, 2007. С. 16 — 43.
9. Дарчук Н.П. Комп'ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи. Київ, 2013.
10. Демська-Кульчицька О.М., Перевозчикова О.Л., Січкаренко В.О. Розвиток лексичної картотеки української мови. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 19 — 20. Комп'ютерні науки. 2002. С. 40 — 48.
11. Казімирова І.А. Історична термінографія в контексті лінгвістичного джерелознавства. *Мова і культура*. 2014. Вип. 17. Т. II (170). С. 265 — 272.
12. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика. Підручник. Донецьк, 2006.

13. Карпіловська Є.А. Лексична картотека і корпус як інструменти лексикографічного моделювання слова. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 24. С. 15 — 22.
14. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. Москва, 1958.
15. Котков С.И. О предмете лингвистического источниковедения. *Источниковедение и история русского языка*. Москва, 1964. С. 5.
16. Левченко С.П. Українська лексична картотека. *Мовознавство*. 1968. № 4. С. 37 — 42.
17. Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць. Київ, 1951 — 1963. Вип. 1 — 9.
18. Лендау Сидні І. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії. Київ, 2012.
19. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961.
20. Неровня Н.М. До 85-річчя лексичної картотеки. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць*. Київ, 2004. Вип. 10. С. 12 — 18.
21. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики). Київ, 1978.
22. Перебийніс В.І., Сорокін В.М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія. Навч. посібник. Київ, 2009.
23. Пилинський М.М. З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка). *Дослідження з мовознавства*. Київ, 1962. С. 3 — 30.
24. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. Київ, 1976.
25. Поздрань Ю.В. «Російсько-український словник» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова в історико-лінгвістичному контексті. Вінниця, 2018.
26. Полюга Л.М. Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів. *Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць*. Львів, 2003. Вип. 3. С. 16 — 23.
27. Проспект тлумачного словника української мови. Київ, 1958.
28. Проспект тлумачного словника української мови. Доопрацьований за досвідом укладання і редагування перших томів. *Мовознавство*. 1967. № 3.
29. Робоча інструкція до виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 71 — 84.
30. Російсько-український академічний словник: Т. I — III. Київ, 1924 — 1933.
31. Словарь української мови. Київ, 1907 — 1909. Т. I — IV.
32. Словотвір. URL: <http://slovotvir.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
33. Словник української мови в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
34. Словник українсько-російський. Київ, 2018 (перевидання 1927).
35. Старко В.Ф. Проблема авторитетності двомовних словників. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті Л.Г. Скрипник (1921 — 2004)*. Київ, 2011. С. 315 — 322.
36. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. I. Лексична картотека: історія створення та репресій. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 44 — 71.
37. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. II. Лексична картотека: Мікро- і макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 57 — 78.
38. Тищенко О.М. Архівна картотека: шукаючи словникові матеріали четвертого тому «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. *Лексикографічний бюлетень. Збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 40 — 51.
39. Тищенко О.М. Система «Архівна картотека української мови» як дослідницький корпус. *Тези I Міжнародної науково-прикладної конференції «Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління»*. Київ, 2018.
40. Тищенко О.М. Стиль мови Інтернет-спілкування в Національному корпусі української мови. *Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка. Збірник наукових праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко*. Київ, 2007. С. 362 — 367.

REFERENCES

1. Blinova, O.I. (1981). About the subject of linguistic source studies. *Languages and toponymy of Altai*. P. 83 — 89. Barnaul (in Rus.).
2. Galas, B.K. (2014). Important lexicographic experience of A. Krymsky. *Modern problems of linguistics and literary criticism*, 19, 28 — 35 (in Ukr.).
3. Galas, B.K. (2008). To the characteristics of the sources of the handwritten Ukrainian-Russian dictionary M.O. Rubeursky. *Modern problems of linguistics and literary criticism*, 12, 112 — 115 (in Ukr.).
4. Hnatyuk, I.S. (2015). Ways of forming the source base of the explanatory lexicography of modern Ukrainian literary language. *Lexicographic bulletin. Collection of scientific works*, 24, 9 — 14. Kyiv (in Ukr.).
5. Hnatyuk, I.S. (2005). Lexical card index Institute of Linguistics named after. O.O. Potebni NAS of Ukraine — 75, 1930 — 2005: Materials to the history. P. 329 — 337. Kyiv (in Ukr.).
6. Golovashchuk, S.I. (1974). A.Yu. Krymsky as a lexicographer. *A.Yu. Krymsky — Ukrainian and Orientalist*. Kyiv (in Ukr.).
7. Goretsky, P.Y. (1963). History of Ukrainian lexicography. Kyiv (in Ukr.).
8. Hrytsenko, P.Yu. (2007). Idiotlet and text. *Linguistic: object — style, purpose — assessment. Collection of scientific works*. P. 16 — 43. Kyiv (in Ukr.).
9. Darchuk, N.P. (2013). Computer Annotation of Ukrainian Text: Results and Prospects. Kyiv (in Ukr.).
10. Demska-Kulchytska, O.M., Perevozchikova, O.L., Sichkarenko, V.O. (2002). Development of lexical card index of the Ukrainian language. *Scientific notes of NaUKMA*. Vol. 19 — 20. Computer Science. P. 40 — 48 (in Ukr.).
11. Kazymyrova, I.A. (2014). Historical Terminography in the Context of Linguistic Source. *Studies Language and Culture*, 17, II (170), 265 — 272 (in Ukr.).
12. Karpilovska, Ie.A. (2006). Introduction to Applied Linguistics: Computer Linguistics. Textbook. Donetsk (in Ukr.).
13. Karpilovska, Ie.A. (2015). Lexical card index and body as tools of lexicographic modeling of the word. *Lexicographic bulletin. Collection of scientific works*, 24, 15 — 22. Kyiv (in Ukr.).
14. Casares, X. (1958). Introduction to modern lexicography. Moscow (in Rus.).
15. Kotkov, S.I. (1964). About the subject of linguistic source studies. *Source study and the history of the Russian language*. P. 5. Moscow (in Rus.).
16. Levchenko, S.P. (1968). Ukrainian lexical card index. *Linguistics*, 4, 37 — 42 (in Ukr.).
17. Lexicographic Bulletin. (1951 — 1963). *Collection of scientific works*, 1 — 9. Kyiv (in Ukr.).
18. Landau Sidney, I. (2012). Dictionaries: Art and Craft of Lexicography. Kyiv (in Ukr.).
19. Moskalenko, A.A. (1961). Essay on the history of Ukrainian lexicography. Kyiv (in Ukr.).
20. Nerovnya, N.M. (2004). To the 85th anniversary of the lexical card index. *Lexicographic Bulletin: Collection of Scientific Papers*, 10, 12 — 18. Kyiv (in Ukr.).
21. Palamarchuk, L.S. (1978). Ukrainian Soviet lexicography (questions of history, theory and practice). Kyiv (in Ukr.).
22. Perebyinis, V.I., Sorokin, V.M. (2009). Traditional and computer lexicography. Teaching manual. Kyiv (in Ukr.).
23. Pylynsky, M.M. (1962). From the history of the development of Ukrainian lexicography (Some attention to the sources and the register of “Dictionary of the Ukrainian language”, edited by B. Grinchenko). *Studies in linguistics*. P. 3 — 30. Kyiv (in Ukr.).
24. Pylynsky, M.M. (1976). Language norm and style. Kyiv (in Ukr.).
25. Pozdran, Yu.V. (2018). “Russian-Ukrainian dictionary” edited by A.Yu. Krymsky and S.O. Efremov in the historical-linguistic context. Vinnytsya (in Ukr.).
26. Poluga, L.M. (2003). Structure and functions of vocabulary articles in lexicon of different types. *Ukrainian historical and dialectal vocabulary. Collection of scientific works*, 3, 16 — 23. Lviv (in Ukr.).
27. Prospectus of the Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language. (1958). Kyiv (in Ukr.).
28. Prospectus of the Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language. Completed by the experience of stacking and editing the first volumes. (1967). *Linguistics*, 3 (in Ukr.).
29. Working instructions for writing materials for lexical files of the Institute of Linguistics them O.O. Potebnya. (2016). *Lexicographic Bulletin. Collection of scientific works*, 25, 71 — 84. Kyiv (in Ukr.).

30. Russian-Ukrainian Academic Dictionary (1924 — 1933). Vol. I — III. Kyiv (in Ukr.).
31. Dictionary of the Ukrainian language (1907 — 1909). Vol. I — IV. Kyiv (in Ukr.).
32. Wordwork. URL: <http://slovotvir.org.ua> (Accessed 23.12.2018) (in Ukr.).
33. Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. (1970 — 1980). Kyiv (in Ukr.).
34. Dictionary Ukrainian-Russian. (1927). Kyiv (in Ukr.).
35. Starko, V.F. (2011). Problem of authority of bilingual dictionaries. *Ukrainian lexicography in the general context: theory, practice, typology Larissa Grigorievna Skrypnyk, Materials of the International Scientific Conference, devoted to the memory of L.G. Skrypnyk (1921 — 2004)*. P. 315 — 322. Kyiv (in Ukr.).
36. Tyshchenko, O.M. (2016). Archival card index as a lexical and illustrative base of the Russian-Ukrainian dictionary, ed. A.Yu. Krymsky and S.O. Efremov. I. Lexical card index: history of creation and repression. *Ukrainian language*, 2, 44 — 71 (in Ukr.).
37. Tyshchenko, O.M. (2016). Archival card index as a lexical and illustrative base of the Russian-Ukrainian dictionary, ed. A.Yu. Krymsky and S.O. Efremov. II. Lexical card index: Micro- and macrostructure of archival card indexes. *Ukrainian language*, 3, 57 — 78 (in Ukr.).
38. Tyshchenko, O.M. (2016). Archival Cards: Looking for vocabulary materials of the fourth volume of the “Russian-Ukrainian Dictionary” for ed. A.Yu. Crimean and S.O. Efremov. *Lexicographic bulletin. Collection of scientific works*, 25, 40 — 51. Kyiv (in Ukr.).
39. Tyshchenko, O.M. (2018). System “Archiv Card index of the Ukrainian language” as a research corps. *Abstracts of the International Scientific and Applied Conference “Corpus linguistics: development of technologies of the new generation”*. Kyiv (in Ukr.).
40. Tyshchenko, O.M. (2007). The language of the Internet communication in the National Corpora of the Ukrainian language. *Linguistic style: object — style, purpose — assessment. Collection of scientific works devoted. 70th anniversary of the birth of prof. S. Ya. Yermolenko*. P. 362 — 367. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 27.12.2018

О.М. Tyshchenko

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ELECTRONIC LEXICAL CARD INDEX: THE WAYS OF CREATION THE TOOLKIT OF THE MODERN LEXICOGRAPHER

The article describes the principles of creation of the Electronic lexical card index (ELCI) as an automated place of the modern lexicographer. ELCI is an open and dynamic computer linguistic system designed for accumulation, arrangement, lexicographic multi-parameter description and storage of lexical-illustrative material as the basis for the creation of dictionaries of a new generation of different types, general explanatory and aspect, industry, terminology. The service is aimed at fulfilling the fundamental lexicographic tasks and with the development will become an information, reference, research, educational and editorial and publishing lexicographic system. The units of the ELCI structure are the electronic lexical card index and the base of the linguistic sources; units of content — word or phrase. The parallel formation of the electronic base of primary and secondary linguistic sources, the text array of the new electronic file system, will facilitate the functioning of the ELCI as a dynamic computer linguistic system. The introduction of paper lexical card indexes as independent modules, the replenishment of the system with a new language material with its periodization, the subsequent modification of both the system and the lexicographic parameters of the processing of text arrays for it may be a prerequisite for the work of the next time, and the subject of careful diachronic study and use for instilling the identity of the Ukrainian thinking and Ukrainian lexicographic tradition, its continuity and, at the same time, dynamism, will provide reliable theoretical and practical basement Ukrainian dictionaries us to the conclusion of a new generation, creation of new grammar and authentic renewal and improvement of Ukrainian spelling, preserve its full functioning as the Ukrainian state language in circumstances more intense globalization.

Keywords: *ukrainian lexicography, dictionary, lexical index, electronic lexical card index, card, linguistic source.*

УДК 811.161.2'272:112

О.М. Данилевська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКІ МОВОЗНАВЦІ ЯК ФУНДАТОРИ КОРПУСНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.

У статті проаналізовано основні напрями мовної політики Центральної Ради, Гетьманату й Директорії УНР, що мали на меті впливати на корпус української мови, та участь у тих процесах українських мовознавців. Зроблено висновки, що як вияв державної корпусної мовної політики є підстави кваліфікувати діяльність міністерських термінологічних комісій, Термінологічної комісії в Державній Канцелярії, Правописно-Термінологічної комісії в УАН, ініційоване державою видання термінологічних словників, циркулярні розпорядження про використання української мови в діловодстві, випрацювання механізмів відбору шкільних підручників.

Ключові слова: мовна політика, статусне планування, корпусне планування, державна мова, історія українського мовознавства.

Серед напрямів мовної політики урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР більша спланованість притаманна статусним, тобто тим, що мали на меті утвердження державного статусу української мови. Проте українська влада заклала підвалини й корпусної політики, яку цілком утілювали українські мовознавці. З одного боку, це зумовлено детермінованістю статусних та корпусних впливів на мову, а з іншого, — прагненням суспільства вдосконалити мову, перетворити її на інструмент соціального реформування. Як зауважує Г. Яворська, «характерною рисою мовного реформування є не стільки обсяг та ступінь «кардинальності» пропонованих змін, скільки критика мови як його підстава» [25: 222].

Зміна статусу української мови за періоду Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР загострила такі корпусні проблеми, як невипрацюваність правописних норм та відсутність єдиного правопису, функціональна обмеженість,

© О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, 2019

пов'язана з несформованістю національних терміносистем, довільність слововживання. Упровадження української мови в систему освіти як мови викладання і як навчальної дисципліни ускладнювалося через недостатнє теоретичне розроблення основних галузей наукового мовознавства, через брак методичної літератури, у якій досягнення наукової лінгвістики мали б прикладне застосування. Усе це в комплексі й становило сутність оцінки тогочасного стану мови [4: 114].

Найбільше досягнень було в справі кодифікації правопису та розгортанні мовознавчих досліджень. Як вияв державної корпусної мовної політики є підстави кваліфікувати діяльність міністерських термінологічних комісій, а також Термінологічної комісії в Державній Канцелярії, Правописно-Термінологічної комісії в УАН, ініційоване державою видання термінологічних словників, циркулярні розпорядження про використання української мови в діловодстві [4: 153].

Свідченням того, що правописні проблеми потрапили до кола державних інтересів, стало рішення Міністерства освіти про створення Правописної комісії. До роботи в ній було запрошено професорів-мовознавців Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького, М. Грунського, А. Лободу, приватдоцентів Т. Сушицького, І. Огієнка, а також таких відомих фахівців, як В. Науменко, Г. Голоскевич, О. Курило, М. Марковський, В. Дурдуківський, В. Ганцов, П. Пелех та ін. Головою комісії під час першого засідання 16 квітня 1918 р. обрали І. Огієнка, секретарем — С. Якимовича. У короткому звіті, що передував текстові «Найголовніших правил українського правопису», повідомлено, що відбулося 10 засідань, під час яких члени комісії прагнули узгодити суперечливі питання українського правопису. Після їх обговорення комісія доручила І. Огієнку скласти редакцію «Найголовніших правил українського правопису». З деякими змінами ці правила було затверджено 24 травня 1918 р. й опубліковано в пресі та видруковано окремою брошурою.

Про те, що кодифікація правопису була пріоритетним завданням у державній мовній політиці, свідчить і авторитетність складу Правописної комісії, і ретельність обговорення питань правопису, а також намір розширити стислі правила до справжнього правописного кодексу: «Міністерство Освіти, заклавши Правописну Комісію через настирливі вимоги сучасного життя, щоб завести єдиний український правопис — для шкільної потреби та друку шкільних підручників, має на меті, — наголошено в передмові до «Найголовніших правил...», — скликати в найближчі часи з'їзд відомих українських учених та фахівців-педагогів для утворення українського єдиного правопису» [9].

Важливо, що запропоновані Комісією правила Міністерство освіти ухвалило як обов'язкові для закладів освіти та шкільних підручників. Отже, вони мали силу міністерського розпорядження.

Основні правописні тенденції знайшли втілення в численних граматиках, довідниках, порадиниках для тих, хто взявся за опанування української мови. Попитом користувалися граматики, правописні довідники

І. Огієнка — «Вчімося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську» (1918), «Український правопис, його історія і закони» (1918), «Орфографічний словник. Порадник української мови» (1918), «Рідна мова в українській школі» (1918), «Українська граматика. Частина перша. Основи вкраїнського правопису. Підручник для першого року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх» (1918), «Рідне писання. Частина друга. Основи вкраїнського правопису. Підручник для другого й третього року навчання в народніх школах та для підготовчого й першого класу шкіл середніх» (1918), «Таблиця до вивчення українського правопису» (1918), «Краткій курсъ украинскаго языка и правописанія» (1918); Є. Тимченка — «Українська граматика» (1918); О. Курило — «Початкова граматика української мови». Частини I і II (1917 — 1918); О. Синявського — «Короткий нарис української мови з лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові 1918 р.» (1918); П. Залозного — «Коротка граматика української мови» (1918); Г. Шерстюка — «Граматика української мови» (1917); В. Мурського — «Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання. Етимологія — синтаксис» (1918); М. Грунського — «Украинская грамматика» (1918); М. Левицького — «Українська граматика для самонавчання» (1918) тощо. Звісно, не всі з цих книжок мали однаково високу наукову цінність (наприклад, про граматики В. Мурського, Г. Шерстюка, Ю. Грок-Грохольського, О. Поповича Комісія з розгляду підручників у Міністерстві освіти, висновки якої були опубліковані на сторінках журналу «Вільна українська школа» в червні 1918 р., висловилися як про такі, що не придатні для використання в школі [16: 367 — 369]).

Певним орієнтиром у розмаїтті тогочасної наукової та методичної літератури з української мови був бібліографічний показчик І. Огієнка «Українська мова. Бібліографічний показчик літератури до вивчення української мови (Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитись української мови)» [12: 52 — 55]. Цей показчик складено за тематичним принципом. Розділ 17-й присвячений грамам української мови, а розділ 18-й — літературі з проблем українського правопису. До бібліографічного показчика внесено й видання за 1917 — 1918 рр., хоча, як зауважує укладач, не всі. До деяких книжок у показчику вказані рецензії. Так, наприклад, до граматики О. Курило наведено дві рецензії: П. Пелеха в № 2 журналу «Вільна українська школа» за 1917 р. та Є. Тимченка в № 5 часопису «Книгар» за 1918 р. [12: 52 — 55].

Свої правописні вподобання автори підручників пояснювали в передмові або післямові. Так, Б. Грінченко в «Українській граматці» подає «Слово до вчителів», де й коментує застосовану в підручнику правописну систему [3: 61 — 64]. П. Залозний у передмові покликається на правописно-термінологічну комісію Товариства шкільної освіти [5].

Є. Тимченко розв'язує правописну проблему, навівши наприкінці підручника основні правила орфографії [21: 132 — 139]. Окремий параграф, присвячений використаному правописові, пропонує й В. Сімович [18: 17 — 18].

Коментуючи ситуацію з правописом, видавці «Найпотрібніших правил...» С. Черкасенка зауважували: «Безладдя, яке панує тепер в українській ортографії й термінології, — се суще прокляття для сучасних упорядчиків шкільних книжок і підручників» [22: 3].

Вплив кодифікаційних процесів на освіту І. Огієнко коментував так: «Нам повинно тільки подбати і рішуче настояти, аби на всій цілій Україні був заведений неодмінно тільки один правопис. Повинен бути тільки один правопис і до навчання в нижчій школі і до навчання в університеті, і навіть до писання наукових праць» [11: 30]. Про відповідальність авторів підручників за реалізацію мовної політики розмірковував В. Сімович, про що свідчить, зокрема, примітка в його «Граматичі», пор.: «Шкільні підручники мають велике значення, бо ж вичитані в підручниках слова чи фрази вбирають ся легко в голову... Через те, як шкільні підручники укладають ся похапцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цілі покоління на тому терплять» [18].

Одним із засобів упровадження української мови як державної в період 1917 — 1920 рр. було створення української наукової та технічної термінології. У зв'язку з цим І. Огієнко зазначав: «Недержавний народ, що прагне стати державним, мусить заздалегідь пильно вироблювати собі й найрізнішу технічну термінологію цілого державного життя: комунікаційну, військову, правничу, урядову, канцелярійну, шкільну й т. ін.» [13: 56]. Його думки були суголосні суспільним настроям. «Тепер на вчені круги українського суспільства лягає велика відповідальність за розвій української наукової мови», — наголошено в одній з тогочасних статей [1: 52 — 54].

Про масштаби заходів, спрямованих на створення української термінології, свідчить заохочена державою діяльність термінологічних комісій (Термінологічної комісії в Державній Канцелярії уряду П. Скоропадського, Термінологічної комісії в Міністерстві шляхів та в Головні військововетеринарній Управі, Правописно-Термінологічної комісії в УАН), видання термінологічних словників¹, численні публікації в періодичній пресі. Практика вноrmування термінології засвідчена й у законодавчих актах, про що йшлося вище.

Варто наголосити, що мовнореформаторські заходи в царині термінології суспільство сприймало як найпереконливіші свідчення соціальних змін. Підтвердженням цього висновку є апеляція учасників мовнореформаторських процесів в Україні за доби Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР до державних органів, оскільки саме в них вбачали

¹ І. Огієнко у своєму «Бібліографічному покажчику» наводить, зокрема, такі: Дубняк К.В. «Короткий російсько-український словничок термінів природознавства та географії», Левицький В. «Матеріали до математичної термінології», Тимченко Є. «Правничий український словник», Василенко В. «Опыт толкового словаря народной технической терминологии», «Словарь технических выражений. Сборник природничо-технической секции»; у тогочасній періодиці є згадки про «Медицинський словничок» П. Адаменка, «Російсько-український словничок медичної термінології» О. Курило, «Російсько-український словник термінів фізики і хімії» М. Вікула.

силу, здатну до централізованого внормування термінології. Зокрема, В. Самійленко у згадуваній статті пропонував створити Центральну термінологічну комісію, «котра б об'єднувала всю роботу впорядкування мови, щоб не було так, що одна комісія ухвалить якийсь термін, а інша утворить інший, і знов ладу не буде в нашій мові» [17: 47].

Функції такої центральної термінологічної комісії спочатку виконувала Термінологічна комісія Київського наукового товариства, а після утворення УАН — Правописно-Термінологічна комісія (від 1921 р. — Інститут української наукової мови). Про те, що держава саме цим установам делегувала найвищі повноваження в царині внормування термінології, свідчить текст постанови, схваленої гетьманом П. Скоропадським, «Про асигнування 27 999 карбованців на утримання існуючої при Міністерстві Шляхів Термінологічної комісії та на видання матеріалів цієї комісії». У ній йшлося про погодження матеріалів підготовленого до друку збірника термінів із Термінологічною комісією Наукового товариства як про основну умову його державного фінансування.

Аналізуючи засади, на яких ґрунтувалося створення національних терміносистем за доби Української революції (1917 — 1920), Ю. Шевельов зауважував, що найчисельнішою і найвпливовішою тоді в мовознавстві була етнографічна школа [24: 13]. Це означає, що панівними були принципи пуризму. «Чистоти української мови, — пише Шевельов, — шукали в народній пісні й оповіді старих записів» [24: 13]. Цей висновок підтверджують, наприклад, міркування Є. Тимченка про лінгвістичну термінологію, пор.: «Ми б ніколи не допильнували чистоти нашої мови, коли б уважали на право обивательства усяких жаргонових слів, що її занечищують завдяки ненаціональній школі» [20: 45]. Не заперечують його й настанови І. Огієнка: «Ми повинні вчитися мови в народа... Простий нарід — то найкращий, наймудріший професор української мови» [10: 27].

В «Історії української літературної мови» методологічний принцип опрацювання термінології, що на ньому ґрунтувалася діяльність Інституту української наукової мови, І. Огієнко сформулював так: «Між іншим було прийнято засаду, яка панує в інших слов'янських народів — щоб термінологія була своя національна, а не чужомовна, наприклад: осередок (центр), рівнобіжна (паралельна) лінія. Цим українська термінологія розійшлася з російською, що здавна будується на інтернаціональній підставі» [14: 252]. Інститут української наукової мови постав із двох термінологічних комісій — комісії Київського наукового товариства та Правописно-Термінологічної комісії в УАН, тож висновок про методологічні засади стосується й початкового періоду в діяльності згаданих наукових установ, тобто періоду 1917 — 1920 рр. Слушність цієї думки підтверджує термінологічне оформлення «Найголовніших правил українського правопису». У тексті «Правил» віддають перевагу національним термінам, витлумачуючи їх у випадку першого вживання синонімом-інтернаціоналізмом або вживаючи паралельно, пор.: *протинка* (апостроф), *приросток* і *приставка*, *наросток*, *пень*, *речівник* [9].

Помірковану позицію в питаннях уживання термінів-інтернаціоналізмів обстоював Р. Смаль-Стоцький: «Боротьби проти запозичених слів узагалі не можна виправдати вже тому, що запозики старі, як цивілізація, і без них не обходилися найсамостійніші мови. Народ не боїться запозичених слів, так само як не боїться запозичених ідей: і те, й друге, безперечно, стане його набутком і одержить у майбутньому своєрідний національний відповідник» [19]. Поділяв такі переконання й І. Огієнко, пор.: «Не можна повсякчасно здаватися на мову народню і даремно шукати там того, чого ніколи не знайдемо. Не нам спускатися до народу за математичними термінами, ні — краще будімо нарід, кличмо його до себе... З обопільного впливу й витвориться найкраща літературна мова» [10: 29 — 30].

Застереження проти практики перекладати всю запозичену термінологію висловлював у цитованій вище статті В. Самійленко: «Принцип сей дуже небезпечний. Звичайно, зробити таку революцію в мові ми спроможемося, виженем з мови всі барбаризми, створимо мову філософії, математики, медицини, музики, взагалі мову всякого знання й умілості, техніки й промислу, але якщо цю мову створимо сьогодні, то будьте певні, що через десяток років та наша спеціальна мова зробиться архаїчною» [17: 47].

Прикладом практичного втілення викладених засад став «Російсько-український словничок медичної термінології» О. Курило. Щоправда, у тогочасній пресі до нього було висловлено чимало зауважень, серед яких і звинувачення в недотриманні засад пуризму: «Не можна замовчати систематичного ставлення русицизмів на перше місце, а поруч, на друге, — слова суто українські» [2].

Унормування української літературної мови як напрям корпусної мовної політики мало вияв не тільки в орфографії та термінології, а й у нормативно-стилістичній системі мови.

Ю. Шевельов оцінює завдання, що стояли перед українськими кодифікаторами в 20-ті рр. ХХ ст., як «завдання величезної трудности». «Українське письменство, творене на основі народної мови, існувало вже понад сторіччя, але впливів різних діалектів далеко ще не переборено», — наголошує дослідник [24: 12 — 13]. Як і раніше, багато прихильників мала тенденція орієнтуватися на усну народну мову. Проте проблема полягала в тому, що, по-перше, в усній мові навіть одного діалекту «повсякчас існує ціла низка вагань і варіантів, паралельно вживаних» [24: 13]. По-друге, літературну норму витлумачували як наддіалектну сутність. Адже, зауважує Ю. Шевельов, «було б принайменше нерозумно відкидати ті елементи (літературної мови — О. Д.), які вже прищепилися, хоч би й вони не знаходили опертя в жадній київській чи полтавській говірці» [24: 13]. Тож українські мовознавці повинні були випрацювати чіткі критерії для вибору варіанта, зважено поєднавши традиційне книжне й розмовне. Складність ситуації полягала в тому, що внормування української мови вимагала практика, відтак усі «труднощі й небезпеки мали в той час не теоретичний, а виразно практичний характер» [24: 13]. Щоправда,

практичні результати в цій царині за доби Української революції — найскромніші. Більшість словників, що тоді з'явилися, були невисокого рівня. Переважали російсько-українські словники, що мали на меті допомагати практично опановувати українську мову. Як зазначає Ю. Шевельов, ті словники «складалися похапцем, а їхнім упорядникам часто-густо бракувало лексикографічних знань» [23: 66].

І. Огієнко в «Історії української літературної мови» серед тогочасних російсько-українських словників називає «Словник російсько-український» П. Терпила, «Словник московсько-український» В. Дубровського й «Російсько-український словник» С. Іваницького та Ф. Шумлянського, що, на думку мовознавця, «могли задовольнити тільки перші потреби нашої інтелігенції, але не робітників пера» [14: 248]. За умов «швидкої українізації» [10: 39], наголошує І. Огієнко, особливо гостро відчувався брак словників синонімів української мови. «Помітним порожнім місцем української філології» мовознавець уважав відсутність історичного словника української мови, який би дуже прислужився «в час хитання вкраїнської письменницької мови» [10: 35].

Участь держави в кодифікаційних процесах засвідчена роботою над вищезгаданими словниками і передусім — діяльністю Постійної комісії для укладання словника української живої мови в УАН. У «Звіті про перший піврік існування Української Академії Наук», оприлюдненому в травні 1918 р., діяльності цієї комісії присвячено окрему спеціальну статтю, у якій, зокрема, зазначено: «Енергійно працює Постійна комісія для складання словника живої української мови, російсько-українського словника, який тепер особливо необхідний, щоб зберегти багату українську мову від невідповідних слів» [15: 201]. Про результати виконаної роботи свідчить «Звідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р.». Із документа довідуємося, що за рік Комісія живої української мови перетворилася на авторитетну, постійно діючу наукову установу, що є найчисельнішою серед академічних комісій — «з цілою армією співробітників» [6: 227]. Очолював Комісію А. Кримський. Штатні посади обіймали А. Ніковський («керівничий над працями»), В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченко (постійні члени-редактори), О. Андрієвська (учений-діловод), М. Гармашівна, В. Тутковський. До 1-го жовтня 1919 р. в комісії працювали також О. Синявський (як постійний член-редактор) та С. Буда, М. Гнаткевич, І. Селецький, І. Рудницький. Крім того, було 154 нештатних співробітники, які працювали за плату від картки.

Діяльність Комісії оцінено як таку, що «мала велику національну вагу й була особливо жвавою» [6: 227]. У «Звіті» схарактеризовано наукові засади опрацювання лексикографічного матеріалу: «Вихідною хронологічною датою для словника живої мови являється І. Котляревський. Українська словесність поділена:

а) на джерела класичні, з яких вибіраються слова поспіль усі, причому рівночасно складаються і навіть згодом, як матеріали, можуть бути видані словники окремих українських письменників;

б) на джерела звичайні, відки вибіраються тільки слова чи то особливого інтересу, чи особливого значення, уживання і граматичних сполучень і управління чи то слова незафіксовані досі в словниках» [6: 227].

Про результати діяльності Комісії свідчить кількість опрацьованих джерел: у звіті їх наводять 45. Серед них українських авторів (крім тих, що є в Б. Грінченка) — 35, етнографічних матеріалів — 7, словникових, зокрема словник Б. Грінченка, матеріали П. Житецького та рукописний словник А. Кримського із Звенигородщини (так у документі — О. Д.) — 3. За рік діяльності Комісії було зібрано й відредаговано 116 815 українських карток та 114 358 російсько-українських.

Отже, у перший рік діяльності УАН було закладено підвалини так званого Академічного словника, що його українські мовознавці оцінюють як «один з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років» [24: 32]. Як зауважує Ю. Шевельов, у Словнику «виразно проявлялися, часом змагавшись, дві тенденції — одна народницька, наставлена на реалізацію всього етнографічно-селянського, друга — більш інтелігентська, почасти європеїзаторська» [24: 34]. Виняткове значення Словника в тому, що він одночасно був і російсько-українським, залишаючись, як влучно висловився Є. Тимченко, «в істоті своїй українсько-російським, тільки слова в нім у зворотнім порядку», й синонімічним, бо проти кожного російського слова подавали спершу його прямий український відповідник, а далі більш-менш повно українську синоніміку цього відповідка, і, зрештою, фразеологічним [24: 33].

Зрозуміло, що за рік завершити укладання словника було неможливо. Поразка Української революції, політична нестабільність не сприяли науковій діяльності (у документах УАН є свідчення, що Комісія не мала змоги збиратися на засідання через відсутність світла або через заборону Денікіна тощо). Проте й після встановлення влади більшовиків праця українських лексикографів тривала ще якийсь час на тих само засадах (до кінця 20-х рр. XX ст.).

Кодифікація нормативно-стилістичної системи мала й популяризаторський вияв — у численних бібліографічних оглядах, рецензіях на нові українські видання, у статтях періодики, присвячених питанням культури мови. Найпоширенішою мовною вадою тоді вважали вживання російнізмів або калькування («кування») слів за російськими моделями.

Грунтовну статтю про засади розвитку українського мовознавства написав І. Огієнко («Найперші завдання української філології»). Є. Тимченко зосередився на практичних порадах: окрему статтю із згадуваного вже циклу «Лінгвістичні замітки» присвятив слову *правопис* [20: 54]. Полемізуючи з Д. Пелехом, Є. Тимченко обстоює права форми *правопис* (а не *правовпись*). Висновок мовознавця ґрунтується на протиставленні російських форм (*запись, выпись*) українським (*запис, випис, напис, допис, упис, припис*), не представленим ніде «ні діалектично і не засвідчених історично формою на -сь» [20: 44 — 48].

Завдання українських нормалізаторів для того періоду О. Курило вбачала в тому, щоб допомогти сучасній українській літературній мові «зійти з російської підстави, набігти живої народної тропи, тієї, що йшла нею літературна мова давніших українських письменників, а відбігла її сучасна мова. Для української мови є єдина можлива підстава — народна мова: елемент, що з його тепер твориться українська інтелігенція, це українське селянство, — тільки воно може дати обличчя українській літературній мові» [8: 10].

Наведені факти переконливо свідчать, що вноормування літературної мови не було стихійним процесом, а мало риси корпусної мовної політики, узгодженої з тенденціями доби та покликаної реалізувати конкретну політичну програму — побудову в Україні незалежної Української Народної Республіки, утвердженої на засадах соціальної справедливості. Сильні соціалістичні настрої (більшість українських політиків того часу були за переконаннями демократами-соціалістами) впливали й на ставлення до мови. У тогочасній суспільній свідомості стереотипним було переконання, що мова — хоча й не «святощ, перед котрою повинні поборжно клонити голову», але те, «що вистраждав собі народ протягом тисячолітньої історії» [7: 26]. Саме тому мова народу «вимагає коли не поважання до себе, то принаймні уважливості» [7: 26].

Отже, аналіз архівних матеріалів (директивних документів, публікацій тогочасної періодики) дає підстави для висновку про цілеспрямовану мовну політику Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР та активну участь у її реалізації українських мовознавців. Мовнореформаторські заходи українських урядів, попри неоднакову стратегію внутрішньої політики, були послідовними й мали на меті удержавлення української мови. У зв'язку з цим є підстави вважати, що політика українізації, здійснювана в 20-х рр. XX ст. урядом УСРР, була вимушеною: її (українізацію) зумовила потреба посилити позиції партії більшовиків у національних регіонах. Саме тому, відкидаючи спочатку політику вдержавлення української мови, більшовицький уряд змушений був вдатися до неї як до єдиного ефективного способу свого утвердження в Україні. Тож напрямами мовнореформаторської стратегії, започатковані за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР, набули директивного підтвердження більшовицькою владою (постанова РНК УСРР від 21 вересня 1920 р. «Про введення української мови в школах і радянських установах» фактично дублює закони «Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері» (березень 1918 р.) та «Про державну мову в Українській Народній Республіці» (січень 1919 р.)).

Українська влада за активної участі мовознавців заклала підвалини й корпусної політики. Найбільше досягнень було в справі кодифікації правопису та розгортанні мовознавчих досліджень. В УАН почали формуватися українські лінгвістичні школи, діяльність яких була перервана наприкінці 20-х — початку 30-х рр. із наступом тоталітаризму в СРСР.

Як вияв державної корпусної мовної політики варто кваліфікувати діяльність міністерських термінологічних комісій, а також Термінологічної

комісії в Державній Канцелярії, Правописно-Термінологічної комісії в УАН, ініційоване державою видання термінологічних словників, циркулярні розпорядження про використання української мови в діловодстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендаренко А. Наші наукові справи. *Шлях*. 1918. № 2. С. 52 — 54.
2. Бібліографія. *Вістник Ветеринарної Медицини*. 1918. № 1. С. 27.
3. Грінченко Б. Українська граматка до науки читання й писання. Київ, 1917.
4. Данилевська О.М. Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Київ, 2009.
5. Залозний П. Початкова граматика української мови. Підручник для початкових і першого класу середніх шкіл. Кн. 1. Київ, 1918.
6. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р. *Історія Академії Наук України 1918 — 1923. Документи і матеріали*. Київ, 1993.
7. Кияниця І. Одгук з приводу «Проекту фізичної термінології Ів. Марченка». *Вільна українська школа*. 1918. № 5 — 6. С. 24 — 26.
8. Курило О. Уваги до сучасної української мови. Київ, 1923.
9. Найголовніші правила українського правопису. *Вільна Українська Школа*. 1918. № 10. С. 345 — 349.
10. Огієнко І. Вчімося рідної мови! Нариси про мову українську. Київ, 1918.
11. Огієнко І. Рідна мова в українській школі. Київ, 1918.
12. Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови. (Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає найкраще вивчитися української мови). Київ, 1918.
13. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства; факсимільне видання. Київ, 1994.
14. Огієнко І.І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ, 1995.
15. Перший піврік існування Української Академії Наук та начерк її праці до кінця 1919 р. *Історія Академії Наук України 1918 — 1923. Документи і матеріали*. Київ, 1993.
16. Розгляд підручників у Міністерстві освіти. *Вільна Українська Школа*. 1918. № 10. С. 367 — 369.
17. Самійленко В. Чужомовні слова в українській мові. *Шлях*. 1918. № 8. С. 44 — 60.
18. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ — Ляйпціг, 1923.
19. Смалъ-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. *Український Науковий Інститут. Праці*. Т. 34. Варшава, 1936.
20. Тимченко Є. Лінгвістичні замітки. *Шлях*. 1918. №1. С. 44 — 48; № 10 — 11. С. 74 — 75.
21. Тимченко Є. Українська граматика (для III, IV класи шкіл середніх). Київ, 1918.
22. Черкасенко С. Найпотрібніші правила правопису з додатком самостійного писання. Підручник для учнів початкових шкіл. Ч. 1. Київ, 1918.
23. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941): Стан і статус. Чернівці, 1998.
24. Шевельов Ю.В. Портрети українських мовознавців. Київ, 2002.
25. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ, 2000.

REFERENCES

1. Arendarenko, A. (1918). Our scientific affairs. *Shliakh*, 2, 52 — 54 (in Ukr.).
2. Bibliography. (1918). *Vistnyk Vetrynarnoi Medytsyny*, 1, 27 (in Ukr.).
3. Hrinchenko, B. (1917). Ukrainian grammar to the science of reading and writing. Kyiv: Krynytsia (in Ukr.).
4. Danylevs'ka, O.M. (2009). Language in the revolution and revolution in language: language policy of Tsentralna Rada, Hetman Government and Directory of the Ukrainian People's Republic. Kyiv: Heneza (in Ukr.).

5. Zaloznyj, P. (1918). Primary grammar of the Ukrainian language. Textbook for elementary and first grade of secondary schools. Vol. 1. Kyiv: Vydavnytstvo Iv. Samonenko (in Ukr.).
6. Report about the activities of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv until the 1st January, 1920 (1993). *History of the Academy of Sciences of Ukraine 1918 — 1923. Documents and materials*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
7. Kyianytsia, I. (1918). Feedback on “Project of Physical Terminology by Iv. Marchenko”. *Vil'na ukrains'ka shkola*, 5 — 6, 24 — 26 (in Ukr.).
8. Kurylo, O. (1923). Attention on the modern Ukrainian language. Kyiv: Knyhospilka (in Ukr.).
9. The most important rules of Ukrainian spelling (1918). *Vil'na ukrains'ka shkola*, 10, 345 — 349 (in Ukr.).
10. Ohiienko, I. (1918). Learn native language! Essays about Ukrainian language. Kyiv: Vydavnytstvo Knyharni Ye. Cherepiv's'koho (in Ukr.).
11. Ohiienko, I. (1918). Native language at the Ukrainian school. Kyiv: Vydavnytstvo Knyharni Ye. Cherepiv's'koho (in Ukr.).
12. Ohiienko, I. (1918). Ukrainian language. Bibliographic index of literature to the study of the Ukrainian language. (Advice to students, teachers and all those who want to learn the Ukrainian language). Kyiv (in Ukr.).
13. Ohiienko, I. (1994). The science of native-language duties: native-language catechism for teachers, pen workers, clergy, lawyers, students and broad residents. Kyiv: AT Oberehy (in Ukr.).
14. Ohiienko, I.I. (Metropolitan Ilarion) (1995). History of the Ukrainian literary language. Kyiv: Lybid' (in Ukr.).
15. The first half-year of the existence of the Ukrainian Academy of Sciences and an outline of its work by the end of 1919 (1993). *History of the Academy of Sciences of Ukraine 1918 — 1923. Documents and materials*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
16. Examination of textbooks in the Ministry of Education (1918). *Vil'na ukrains'ka shkola*, 10, 367 — 369 (in Ukr.).
17. Samijlenko, V. (1918). Foreign words in Ukrainian language. *Shliakh*, 8, 44 — 60 (in Ukr.).
18. Simovych, V. (1923). Grammar of the Ukrainian language for self-study and for assistance in school science. Kyiv — Liajptsig (in Ukr.).
19. Smal'-Stots'kyj, R. (1936). Ukrainian language in the Soviet Ukraine. *Ukrainian Scientific Institute. Work*. Vol. 34. Varshava (in Ukr.).
20. Tymchenko, Ye. (1918). Linguistic Notes. *Shliakh*, 1, 44 — 48; 10 — 11, 74 — 75 (in Ukr.).
21. Tymchenko, Ye. (1918). Ukrainian grammar (for III, IV classes of secondary schools). Kyiv: Krynysia (in Ukr.).
22. Cherkasenko, S. (1918). The most necessary rules for spelling with the application of exercises for self-fulfillment. Tutorial for elementary school students. Vol. 1. Kyiv: Ukrains'ka shkola (in Ukr.).
23. Shevel'ov, Yu. (1998). Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900 — 1941): Status and status. Chernivtsi: Ruta (in Ukr.).
24. Shevel'ov, Yu. V. (2002). Portraits of Ukrainian linguists. Kyiv: Vydavnychij dim KM Akademia (in Ukr.).
25. Yavors'ka, H.M. (2000). Prescriptive linguistics as a discourse: Language, culture, power. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 14.02.2019

O.M. Danylevska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN LINGUIST'S PARTICIPATION IN THE EVENTS OF THE CORPUS LINGUISTICS POLICY DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917 — 1920 PERIOD

For the language policy of the Ukrainian governments during the era of the Ukrainian Revolution (1917 — 1920), status events were characteristic of greater planning. However, at that time,

the foundations of corpus linguistic policies were laid as well. The Ukrainian linguists took care of its development and implementation.

Change of the Ukrainian language status exacerbated such corpus problems as the lack of spelling norms and unified spelling, functional limitations associated with the failure of national terminology, the arbitrariness of the use of words. The introduction of the Ukrainian language into the education system was complicated by the lack of theoretical development in the main branches of scientific linguistics, the lack of methodological literature. All this in a complex has constituted the assessment essence of language condition at that time.

The greatest achievements were in the codification of spelling and the development of linguistic research. Ukrainian linguistic schools began to form in the UAS, the activities of which were interrupted in the late 20's and early 1930's with the onset of totalitarianism in the USSR.

There are grounds to qualify the activities of the ministerial terminological commissions as a manifestation of the state corpus language policy, as well as the Terminological Commission at the State Chancellery, the Spelling Terminology Commission at the UAS, the publication of terminological dictionaries initiated by the state and circular instructions on the use of the Ukrainian language in clerical work.

The decision of the Ministry of Education to create a Spelling Commission was an indication of the fact that spelling problems fell into the public interest. Professors-linguists Ye. Tymchenko, S. Smal-Stotsky, M. Grunsky, A. Loboda, Lukianenko, privatdocents T. Sushytsky, I. Ogienko and other well-known specialists were invited to work there. The rules approved by the Commission were approved by the Ministry of Education as compulsory for educational institutions and school textbooks. The main spelling tendencies have been embodied in numerous grammar, reference books, and hand books for those who were engaged in mastering the Ukrainian language.

Keywords: *language policy, status planning, corpus planning, official language, history of Ukrainian linguistics.*

УДК 811.161.2'1'367.4-112:801.82"15/17"

Г.М. Дидик-Меуш

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

СПОЛУЧУВАНІСТЬ І СПРОБА ЇЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ: ІСТОРИЧНИЙ КОМБІНАТОРНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті подано коротку характеристику комбінаторного словника відповідно до засад практичної комбінаторної лексикографії. Наведено основні засади створеного «Комбінаторного словника української мови XVI — XVIII століть», особливості його макро- та мікроструктури, джерельної бази, будову словникової статті.

Ключові слова: сполучуваність, комбінаторика, комбінаторна лексикографія, історичний словник, комбінаторний словник, ад'єктивно-субстантивне словосполучення.

«Комбінаторний словник української мови XVI — XVIII століть» (далі — КомСУМ) поєднує особливості лексиконів двох типів: з одного боку, є історичним, з іншого — комбінаторним словником (далі — КомС), тобто словником сполучуваності, зокрема лексико-синтаксичної, на матеріалі ад'єктивно-субстантивних словосполучень (далі — АСС), виявлених в українських писемних пам'ятках XVI — XVIII ст.

I. Комбінаторний словник як явище лексикографії: призначення та основні засади

Наукове і практичне зацікавлення сполучуваністю як об'єктом лексикографічного опису зумовило появу комбінаторної лексикографії — самостійного напрямку в межах загальної теорії лексикографії. Частина проблем опису сполучуваності пов'язана із загальними лексикографічними принципами, а частина — із власне теорією сполучуваності. Тож комбінаторну лексикографію можна кваліфікувати як

© Г.М. ДИДИК-МЕУШ, 2019

сферу лексикографії, призначення якої — розв’язати теоретичні та практичні питання створення словників сполучуваності.

Одним із базових для комбінаторної лексикографії є поняття «лінгвістична комбінаторика» — виявлення, складання та вивчення комбінацій слів, які підпорядковані певним комунікативним завданням за необхідних умов їх реалізації і які можна скласти з певної кількості слів. Найбільш детально це поняття пояснив М. Маковський: це окрема галузь мовознавства, «що вивчає якісні та кількісні характеристики ізольованих елементів мови й цілих континуумів, до яких входять ці елементи впродовж певного періоду лінгвістичного часу» [5]. Мета такого вивчення — встановити можливі чи неможливі умови об’єднання елементів мови, а також отримати результати їхньої взаємодії. Комбінаторика існує на кожному рівні мови і є основним принципом організації всіх без винятку мовних одиниць, формою їх існування, еволюції та взаємодії. Визначальними для комбінаторики є ті види відношень, у які вступають мовні одиниці: синтагматичні (лінійні), парадигматичні (нелінійні) та ієрархічні (родо-видові). Оскільки одним із видів відношень комбінаторики є синтагматичні, можна кваліфікувати цю сферу прикладного мовознавства як комбінаторну лексикографію, маючи на увазі лексикографічну кодифікацію тільки синтагматичних відношень мовних одиниць.

Отже, термін *комбінаторна лексикографія* (або *лексикографія сполучуваності*) доволі точно відображає суть лексикографічного напрямку лінгвістичної комбінаторики. Сучасна теорія лексикографії оперує різними класифікаціями словників, які свого часу запропонували Л. Щерба, В. Гак, Л. Ступін, П. Денисов, Л. Новиков, В. Морковкін, А. Баранов, Н. Лук’янова, С. Гриньов, В. Роменська, В. Дубічинський, Р. Кобрин, Б. Кемада, Я. Малкіл, С. Лендау, Ж. Маторе, Т. Себеокі та ін. Проте не всі лексикографи виокремлюють тип КомС через відсутність єдиного трактування такого словника та його місця в системі словників. Традиційно КомС призначені для фіксації особливих, стійких словосполучень слів, які все частіше під впливом англійської мови називають *колокаціями* (англ. *collocation* ‘словосполучення’). Проте за останній період автори КомС переважно розробляють власну лексикографічну інтерпретацію.

II. «Комбінаторний словник української мови XVI — XVIII століть»: ідея, концепція та засади

КомСУМ як історичний словник української мови виконує подвійну функцію — суто наукову й загальнокультурну — і має такі риси історичного словника: 1) відображає мову тільки на основі доступних для опису писемних текстів; 2) оперує кожноразовою актуалізацією загального поняття, знаком якого є слово, тільки з конкретним слововживанням, отже, часто тільки з оказіональним значенням слова; 3) розглядає значення слова тільки в контексті; 4) незначною мірою використовує відомості сучасної мови [дет. див.: 3]. Отже, історичний словник ґрунтується на таких трьох засадах: встановлені хронологічні рамки, джерельна база і

склад (наповнення) словника. Історики-лексикографи, намагаючись зменшити очевидні труднощі під час укладання словникових статей, часто зводять його до словника-довідника, що є додатком до історичних текстів: а) до слова дають енциклопедичну довідку; б) якщо ж слово не має специфічного характеру, застосовують принцип перекладного словника: ліворуч і праворуч співвідносять слова старої та нової епохи, між ними часто встановлюється начебто синонімічний зв'язок. Така практика, однак, створює ілюзію смислової тотожності, а насправді приховує те, що ці т. зв. «синоніми» вжиті в різних контекстах і мають різну (виходячи з цього) сполучуваність. Тож створена завдяки таким перекладам «ілюзія змістової тотожності слів ховає реальні розходження їх використання: за загальною подібністю значень стоять справжні, хоча й не завжди очевидні відмінності в змістовому обсязі слова, які можна виявити в сукупності мовленнєвих контекстів», «за цим криється й відмінність їх лексичної сполучуваності, різне місце цих т. зв. синонімів у синонімічних рядах» [6: 18]. Пропонований словник сполучуваності, укладений на основі текстів XVI — XVIII ст., допоможе виявити і лексикографічно впорядкувати таке розходження слів.

Окрім цього, «Комбінаторний словник української мови XVI — XVIII століть» — явище комбінаторної лексикографії, що є самостійним напрямком у межах загальної теорії лексикографії. У сучасній лексикографічній практиці існує особливий тип словників, призначення яких — подати найбільш повний (порівняно з іншими словниками) обсяг відомостей про словосполучення, об'єднані асоціаціями довкола стрижневих слів. Порівняльний аналіз комбінаторних словників засвідчує низку способів фіксації сполучуваності слів, а також те, що вибір способу залежить від типу сполучуваності або від типу ілюстраційного значення в загальних словниках. Автори КомС демонструють сполучуваність відповідно до власного розуміння цього мовного явища й від мети його відображення. Тому в лінгвістиці існує різнобіч у назвах (*комбінаторний словник, тлумачно-комбінаторний словник, тлумачний словник сполучуваності, словник сполучуваності, словник валентності та дистрибуції, словник словосполучень, словник колокацій* та ін. [4: 326 — 336]), які з огляду на стрижневий термін кожної з них не можуть бути назвами-синонімами.

За призначенням КомС поділяють на: а) системні (зокрема тезауруси) — лінгвоцентричні словники, призначені для спеціалістів-філологів із метою «відобразити зв'язки слова з усіма наявними в мові поширювачами»; б) ортологічні — антропоцентричні словники, призначені для носіїв мови, що активно послуговуються мовою у своїй професії (репортери, журналісти, письменники) з метою «зафіксувати найповніший перелік поширювачів кожного слова відповідно до мовної норми»; в) навчальні — «педагогічно орієнтовані словники», які подають «тільки необхідні, з методичного погляду, слова разом із їхніми конкретними, найважливішими поширювачами» [2: 51]. Нашу увагу привертає перший тип — системний КомС — лінгвоцентричний словник, адресований спеціалістам-

філологам, призначення якого — відтворити зв'язки слова (у цьому випадку — ад'єктива) з усіма наявними в українській мові XVI — XVIII ст. поширювачами (субстантивами). М. Влавацька слушно зауважує, що «такого словника поки що не створено» [Там само]. А це відкриває перспективу для лексикографічної роботи, до того ж дає укладачеві свободу вибору і щодо об'єкта та предмета опису, і щодо принципів.

Основні характеристики «Комбінаторного словника української мови XVI — XVIII ст.» відповідають 7 базовим параметрам (або принципам) будь-якого комбінаторного словника: 1) мета і призначення; 2) характер відображення сполучуваності; 3) тип сполучуваності; 4) принцип опису сполучуваності; 5) характер розташування лексичних одиниць; 6) спосіб презентації лексичних значень; 7) джерельна база [4: 326 — 336].

Для підтвердження засад створюваного КомСУМ проаналізовано спосіб інтерпретації сполучуваності:

а) *в історичних словниках* («Словарь малорусской старины» В. Ломиковського, «Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV — XVIII вв.» Є. Тимченка, «Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.» (гол. редкол. Л. Гумецька), «Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.» (відпов. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало, Г. Войтів), «Українські краєвиди XVI — XVIII століть: слово, текст, словник» Г. Дидик-Меуш та О. Слободзяник) та

б) *у словничках-госаріях* до опублікованих текстів пам'яток XVI — XVIII ст. («Словник застарілих слів і юридичних термінів» у кн.: «Торгівля на Україні: Волинь і Наддніпрянина. XIV — середина XVII століття»; «Словник застарілих слів, значень і юридичних термінів» у кн.: «Документи Брацлавського воєводства 1566 — 1606 років»; «Словник» у кн.: «Ділова мова Волині і Наддніпрянини XVII ст.: Збірник актових документів»; «Словник застарілих слів і юридичних термінів» у кн.: «Книга Київського підкоморського суду (1584 — 1644); «Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів» у кн.: О.А. Бевзо «Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження»; «Словник малозрозумілих слів» у кн.: «Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів»; «Словник застарілих та маловживаних слів» у кн.: «Літопис Самовидця»). Відсутність критеріїв розмежування словосполучень у межах одного класу відповідно спричинила відсутність єдиних принципів, прийомів та способів презентації у словниках будь-яких АСС. Останні становлять особливий об'єкт лексикографії, який потребує чітких принципів лексикографічного опису (*вільне АСС — невільне АСС — АСС перехідного (проміжного) типу*) і, зокрема, розмежування «лексичної» та «фразеологічної» частин словника, вивчення т. зв. «зони стійкості» словникової статті.

Огляд і аналіз словникових матеріалів доводить таке: 1) АСС привертають пильну увагу укладачів; 2) відсутні єдині підходи теоретичного обґрунтування ступеня стійкості АСС і 3) через те відсутні єдині засади лексикографічного опису, а тому очевидним є різнобій у лексикографіч-

ній кодифікації. Більшість лексикографів виходить із ситуації на власний розсуд.

Тексти доступних пам'яток (КСУМ¹⁶⁻¹⁷, КТ) зумовили специфіку виявлення та добору АСС для КомСУМ¹⁶⁻¹⁸ відповідно до таких основних принципів:

1. За структурою: а) просте АСС (80%): *зятєви сєнка <...> по(д)даного мѣского тоє дворище прода(л)я(м) єму* (Львів, 1578 Юр. 1); *Возмєшъ собѣ рѣчи вонныхъ, <...> и кадила насвѣтлѣйшагѡ* (серед. XVII ст. Хрон. 108 зв.) та ін.;

б) ускладнене АСС (2 АСС в 1 АСС), у якому функцію стрижневого чи залежного атрибутивного компонента АСС виконує інше АСС, що не підлягає логічному поділу: *поткали насъ люди великого князства* (1546 ОГ 44 зв. — 45); *храма у(с)пєние Пречистой Божой Матєри* (Устя, 1600 ЛСБ 353) та ін.

2. За розташуванням ад'єктива щодо субстантива: а) контактено у препозиції (30%): *за блг(с)венїємъ его мл(с)ти прєподобнѣйшого о(т)ца Кирѣ Петра Могилы* та ін.; б) контактено в постпозиції (37%): *князь Кошєрєкий, маршалок господєкий, наславшы моцно // квалтомъ врьдника своего перемилєского Юрка з многими людьми поддаными* (ЛЗК 152 — 152 зв.) та ін.; в) контактено у пре- та в постпозиції (10%): *[богъ] многоцѣнными, кроушѣцами златими, и сребрными, [оукрасивъ землю]* (Почаїв 1618 Зерц. 14 зв.) та ін.; г) дистантно (23%): *[премудрый богъ] дрєва насади на ней [на земли] различни, плодоносны* (Почаїв, 1618 Зерц. 14) та ін.

3. За наявністю додаткових елементів АСС (слів-підсилювачів): *[хс] з оустъ єи [самаритянки] барзо солодкый мед то є(ст) похвалоу своєи славы выводи(т)* (поч. XVII ст. Проп.р. 182 зв.).

4. За наявності кількох ад'єктивів при одному субстантиві виокремлено стільки АСС, скільки ад'єктивів: *отдаю зо всякими пожитками полными, боровыми, лесными, и речными* (1559 АрхЮЗР 8/VI, 63 — 64) та ін.

Уведення АСС до тлумачних словників можна пояснити тим, що вони максимально наближені до слова згідно зі своєю функцією: АСС уживають як номінаційні одиниці. Це зумовлено вже самою граматичною природою сполучуваних слів, адже субстантив слугує іменем предметів-субстанцій, ад'єктиви ж називають їхні ознаки (постійні та змінні, зовнішні і внутрішні). А «Комбінаторний словник української мови XVI — XVIII ст.» — знаряддя для виконання поставленого завдання: максимально повно відтворити базу ад'єктивно-субстантивних словосполучень, виходячи від ад'єктива, що є реєстровим словом КомСУМ. Тому визначальним є врахування такого поняття, як «сполучуваність реєстрового ад'єктива» (тобто кількість інших елементів — субстантивів, з кожним із яких ад'єктив може вступати в певні відношення, наприклад, бути залежним від нього чи, навпаки, бути ним зумовленим, інакше кажучи — *активна* та *пасивна* сполучуваність відповідно до активної і пасивної валентності): активна валентність стосується головного слова, пасивна — залежного. За різними концепціями теорії валентності використовують

такі терміноназви: *центрипетальна / центрифугальна, ліва / права* [4: 77 — 78]. У цьому випадку можна, на нашу думку, запропонувати терміни *відцентрова валентність* (активна) і *доцентрова валентність* (пасивна). Активна валентність виникає тоді, коли вираз, що «заповнює» валентність слова, синтаксично залежний від самого валентного слова (слово здатне приєднувати залежний елемент); пасивна валентність виникає тоді, коли вираз, що «заповнює» валентність слова, не підпорядковується йому, а навпаки, підпорядковує його собі. Це найчастіше характерне для словосполучень із ад'єктивованим дієприкметником, наприклад: *виголена потилиця* (Київ, 1621 Коп.Пал. 793), де дієприкметник *виголена* має пасивну валентність стосовно субстантива *потилиця*; так само і щодо словосполучення *виданьи писма* 'опубліковані послання' (*противныи виданьи похотѣлися указати писма* — Київ, 1621 Коп.Пал. 1149) та ін. Пасивна валентність характерна для таких частиномовних класів слів, як прикметник, прислівник, прийменник, сполучник, які, на відміну від актантів, є сирконстантами (за Теньєром, початково *сирконстанти* — другорядні учасники ситуації).

У пропонованому дослідженні із комбінаторики української мови XVI — XVIII ст. (на матеріалі ад'єктивно-субстантивних словосполучень) валентність трактуємо як потенційну сполучуваність слова, що виявляється на рівні мови. Комбінаторику української мови XVI — XVIII ст. можна вивчати тільки за наявності доступних текстів (свідчень тогочасного мовлення), тому домінантним є поняття «сполучуваність» — реалізація зв'язку одиниць мови на рівні мовлення і взагалі здатність слів сполучатися між собою; іншими словами, сполучуваність — це реалізована валентність на мовленнєвому рівні, тобто здатність слова поєднуватися в мовленні з певними словами для виконання того чи того змістового завдання або реалізації його валентності, в результаті якого виникає сукупність словосполучень, у які входить чи може входити конкретне слово.

Для пропонованого КомСУМ особливо важливим є визначення статусу АСС: 1) нестійкі неідіоматичні словосполучення; 2) стійкі неідіоматичні словосполучення і 3) словосполучення «малої» ідіоматичності; 4) ідіоми. Такі словосполучення належать до сфери лексичної сполучуваності.

Пропонований КомСУМ є історичним, комбінаторним, тлумачним (частково — перекладним та енциклопедичним), за розміщенням лексичного матеріалу — прямим (алфавітним), за характером опису сполучуваності — лінгвоцентричним словником. Він відображає лексико-синтаксичний і (частково) лексико-фразеологічний тип сполучуваності; до того ж лексичні одиниці, описані тут, мають різний ступінь стійкості та переосмислення: вільні АСС, АСС перехідного (проміжного) типу й фразеологічно зв'язані АСС. Лексикографічна інтерпретація АСС здійснюється на основі лінгвістичного, культурологічного й лексикографічного опису.

Концепція КомСУМ реалізована в його *макроструктурі* (передмова; список скорочень; словник; список джерел) і *мікроструктурі* (словникова стаття). Призначення словникової статті КомСУМ — подати якомога

повнішу характеристику ад'єктива, зафіксувати різні види його оточення, контекстні та синтагматичні зв'язки, сигналізувати про сильні та слабкі зв'язки та, як зауважила Н. Шведова, «помістити слово в його фразеологічне поле і показати різний ступінь фразеологічної зв'язності тих чи інших значень слова» [7: 6].

Словникова стаття КомСУМ має такі словникові зони: 1) реєстрове слово; 2) варіанти реєстрового слова (якщо такі виявлені); 3) значення; 4) ілюстрація (АСС, реалізоване в мовленні XVI — XVIII ст. завдяки сполучувальній здатності субстантива й ад'єктива); 5) покликання на джерело із вказівкою на рік та місце його написання; 6) цитата-ілюстрація.

Нижче подаємо розгорнуту характеристику будови словникової статті КомСУМ:

1. Реєстрове слово — ад'єктив (рідше — ад'єктивований дієприкметник) у найуживанішій фонетико-графічній формі.

2. Значення — тлумачення одно- чи багатозначного ад'єктива здійснене за допомогою сучасних літературних відповідників, за їх відсутності — описовим способом. Наприклад:

бѣлосрѣбрный (бѣлосребрный, бѣлосрибрный) срібно-білий, із начищеного срібла

- кгудзики бѣлосребрныє (XVIII ст. Літ.Вел. IV, 113 // КТ)
- кадилница бѣлосрѣбрная (Львів, 1637 Інв. 8)
- лыжечка бѣлосрибрная (Львів, 1637 Інв. 6)
- лѣхтарѣ бѣлосрѣбрныє (Львів, 1637 Інв. 16).

3. Основна частина — ексцерповані з текстів пам'ятки АСС, що є ілюстраційним підтвердженням досліджуваної сполучуваності, подані за такими принципами:

3.1. Кожне АСС уведене до словника зі значком •.

3.2. Субстантиви (незалежно від пре- чи постпозиції ад'єктивів у тексті пам'ятки) подано за абеткою послідовно у препозиції, ад'єктиви — послідовно в постпозиції, що зумовлено:

а) вимогою КомСУМ¹⁶⁻¹⁸ (стрункість і чіткість словникової статті);

б) вимогою потенційного користувача (зручність у користуванні й дохідливість у прочитанні);

в) вимогою автора словника (максимально відобразити історико-культурну панораму XVI — XVIII ст.). Наприклад:

блакитный (блакитень, блакитъный, блакотный, блокитный) небесний, лазуровий, блаватний

- видѣніє блакитно (Почаїв, 1618 Зерц. 12 зв.)
- воздухъ блокитный <китайчаныи> (Луцьк, 1627 ПВКРДА I-2, 256)
- деля блакитъная (Житомир, 1650 ДМВН 194)
- дно блакитное [епетрахели] (Львів, 1637 Інв. 78)
- доломанъ блакитный <атласовый> (Київ, 1617 ЦДІАЛ 181, 2, 125, 2, 1 зв.)
- ермякъ блакитный <люонский новый> (1590 АрхЮЗР I/I, 250 // КТ)
- жупанъ блакитный <гатласовый> (1669 Ак.Мгм 105 // КТ)

- запаска блакитная (1753 Полт.Полк.Канц. ? // КТ)
- запона блакитная <золотомъ шитая, камчастая> (1638 АЮЗР III, 20// КТ)
- камень блакитный <простый> (XVIII ст. Кн.ризн. 1 // КТ)
- катапетазма блакитная <дуклева> (1757 Дѣл. реп.Ак. 20 // КТ)
- кітай блакитный: каѳтанъ блакитного кітая (XVIII ст. АрхСул. 148 // КТ)
- коліоръ блакитный (XVIII ст. Разн.марц. 638 // КТ)
- кунтушъ блакитній <штофовій, разноцвѣтній> (1744 Мат.Ист.ЮР. 81 // КТ)
- курта блакитная <каразѣвая> (Володимир, 1602 АрхЮЗР 8/III, 493)
- лишѣтви блакитные <китайчаные> (1676 Прот.Полт.С. II, 129 // КТ)
- луданъ блакитный (XVII ст. Быт.млр.обст. 352 // КТ)
- небо блакотное (XVIII ст. Ал.Тиш. 87 // КТ)
- однорядокъ блакитный <люньскій> (1562 Кн.Гродск.Луцк. 78 // КТ)
- покровецъ блакитній <простого сукна> (XVIII ст. Літ.Вел. IV, 117 // КТ)
- поле блакитное [герба] (1565 АЗР III, 297 // КТ)
- поясъ блакитный <шовковый> (1690 Прот.Полт.С. III, 116 // КТ)
- приволоки блакитные <бакгазієвые> (Краків, 1583 АрхЮЗР 8/V, 236)
- ризи блакитные <ѣдамашковые> (1676 Прот.Полт.С. II, 3 // КТ)
- сакось блакитный <штофовый> (1734 Реєстръ Ризн.Соф. 1⁶ // КТ)
- стихарь блакитный (Львів, 1573 ЛСБ 1033)
- сукно блакитное (1565 Кн.Гродск.Луцк 25 // КТ)
- сукна блакитная <люнская> (1582 ЖКК II, 130)
- убрание блакитное <люнское> (Луцьк, 1565 ТУ 112)
- цвѣтъ блакитный (XVII ст. Гр.Барск. I, 138 // КТ)
- штофъ блакитный (1723 Дн.Марк. I, 23 // КТ).

3.3. Для повного відтворення означуваної реалії в ілюстрації наведено всі виявлені в тексті ад'єктиви-атрибутиви (<>) при субстантиві:

битский (бицкий, бѣтцкий) віденський

- кгермачокъ бѣтцкий <албо муравский> (XVII ст. АЮЗР II, 242 // КТ)
- материя бицкая (1727 Зб.мат.Лів.Укр. 68 // КТ)
- полотна битские <и тканіе, ткацкіе, швабскіе> (1725 Зап.Черн.Губ. Ст.Ком. II, 97 // КТ)

чи інша додаткова інформація ([]), наприклад:

безначальный (безначалній, безначальный) безначальний, споконвічний

- Богъ безначальный (Височани, 1635 УЄ № 62, 51)
- отецъ безначальный [Богъ] (к.XVI — поч. XVII ст. ПДПИ 182, 87)
- персони безначальніи [Троицы] (Чернігів, 1646 Перло 11)
- Сынъ безначальный (1489 Четья 43)
- Троица безначальная (Київ, 1646 Мог.Тр. 904).

3.4. Особливе призначення КомСУМ — інтерпретувати АСС перехідного типу. Ад'єктив, який входить до складу такого словосполучення, має, окрім тлумачення, спеціальну ремарку, яка вказує на особливий статус АСС та його зв'язок із позначуваною галуззю. Наприклад:

алоесовый алоєвий (у складі ботанічної назви)

- дерево алоесовое (XVIII ст. Лѣк. 28 // КТ)

аметистовъ аметистовий (у складі мінералогічної назви)

- камень аметистовъ (XVI ст. Травн. 490)

антимисный антимісний (у складі релігійної назви)

- губа антимисная (XVIII ст. Поуч. о сакр. 21 // КТ)

антоновъ Антоніїв, пов'язаний зі св. Антонієм (у складі медичної назви)

- огонь антоновъ [гангрена] (1718–1724 ЛСЛ 143).

4. Джерело — місце і рік написання пам'ятки, її скорочена назва, сторінка.

4.1. Скорочення назв пам'яток, що входять до канону джерел «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» (СлДж).

4.2. Скорочення назв пам'яток, що входять до канону джерел «Історичного словника українського языка» за ред. Є. Тимченка (Тимч. I: IX — XXIII).

4.3. Скорочення назв опублікованих пам'яток подано за скороченням автора КомСУМ.

4.4. Невідоме чи невстановлене джерело позначене значком [?], як, наприклад, на картках із Картотеки «Словника українського языка» (КТ).

5. Цитата-ілюстрація наведена у КомСМ у таких випадках:

5.1. Затемнене значення реєстрового слова.

5.2. Потреба підтвердити:

а) образне значення реєстрового слова;

б) образність АСС у тексті (*Батковъ хлѣбъ не навчитъ* — XVIII ст. Кл.Рук. 203 // КТ);

в) okazіональність АСС у тексті (*Метрики небесныи: въ Метрики небесныи тыи тылко лѣта нашѣ и дни въписаны бывають, въ которыхъ добродѣтель якову сотворихмо, и всвѣдчили любовь противко Богу и ближнему нашему* — Київ, 1646 Мог.Тр. 942).

5.3. Наявність цитат біля кожного АСС значно збільшила б обсяг створюваного паперового словника КомСУМ. Проте це цілком можливо й необхідно зробити в його електронній версії.

6. Деякі стрижневі субстантиви мають нижні індекси — цифра відповідає значенню, реалізованому в конкретному АСС. Наприклад:

аерный (аирный) повітряний

- воздухи₁ аерные (1598 Виш.Кн. 310 зв.)

- облако аирное (Чернігів, 1646 Перло 142).

У цьому випадку користувачеві допоможе «Словник малозрозумілих іменників», доданий до паперового варіанта КомСУМ. Реєстр такого глосарію містить багатозначне слово **воздухъ**: 1) 'повітря' і 2) 'воздух, покров, накриття для євхаристійної чаші'. Проте основне призначення «Словника малозрозумілих іменників», як свідчить його назва, — подати тлумачення тих назв реалій, об'єктів, явищ, станів, які не закріпилися в загальноновживаному українському лексиконі: **дукля** 'густо виткана китайка', **нужникъ** 'бідняк', **орация** 'промова', **п'ята** 'місце, де сходяться межі кількох землеволодінь', **спудей** 'учень', **тула** 'сагайдак' та ін.

Отже «Комбінаторний словник української мови XVI — XVIII століть» допоможе відтворити мовну картину світу українців того періоду.

Із погляду лексикографії пропонований словник не тільки унікальний за ідеєю та формою, а й продуктивно функціонуватиме й у традиційному «паперовому» форматі, і в електронній версії.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- КомСУМ — Дидик-Меуш Г. Комбінаторний словник української мови XVI — XVIII століть. *Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI — XVIII ст.: теорія, практика, словник*. Львів, 2018. С. 503 — 687.
- КСУМ — Картотека «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.». Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- КТ — Картотека «Історичного словника українського языка» Є. Тимченка. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
- СлДж — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Уклали: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994.
- Тимч. — Історичний словник українського языка. Уложили: Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. Харків — Київ, 1930. Т. I (А — Ж). С. IX — XXIII.

ЛІТЕРАТУРА

1. Влавацкая М.В. Теоретические проблемы комбинаторной лингвистики. Лексикология. Лексикография. Новосибирск, 2011.
2. Влавацкая М.В. Комбинаторная лингвистика: аспекты изучения сочетаемости слов. Новосибирск, 2016.
3. Гумецька Л.Л. Історичний словник української мови (деякі аспекти теорії і практики укладання словника). *Мовознавство*. 1967. № 1. С. 44 — 49.
4. Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI — XVIII ст.: теорія, практика, словник. Львів, 2018.
5. Маковский М.М. Лингвистическая комбинаторика: опыт типологической стратификации языковых структур. Москва, 2006.
6. Сорокин Ю. Что такое исторический словарь? *Проблемы исторической лексикографии*. Ленинград, 1977. С. 4 — 27.
7. Шведова Н.Ю. Парадоксы словарной статьи. *Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре*. Москва, 1988. С. 6 — 11.

LEGEND

- КомСУМ — Dydyk-Meush, H. (2018). Combinatorial Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th — 18th centuries. *Dydyk-Meush, H. Combinatorics in the Ukrainian Language of the 16th — 18th centuries: Theory, Practice, Vocabulary (Adjective-Substantive Phrases)*. P. 503 — 687. Lviv (in Ukr.).
- КСУМ — The Card of the Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th — 17th centuries. Lviv (in Ukr.).
- КТ — Tymchenko, Ye. (Eds.). The Card of the Historical Dictionary of the Ukrainian Language. Lviv (in Ukr.).
- СлДж — Hrynchyshyn, D., Chikalo, M. (Eds.). (1994). The Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th — the first half of the 17th centuries. Lviv (in Ukr.).
- Тимч. — Tymchenko, Ye., Voloshin, E., Lazarevskaya, K., Petrenko, G. (Eds.). (1930). The Historical Dictionary of the Ukrainian Language. V. I (A — Ж). Kharkiv — Kyiv (in Ukr.).

REFERENCES

1. Vlavatskaya, M. (2001). The Theoretical Problems of the Combinatorial Linguistics. Lexicology. Lexicography. Novosibirsk (in Rus.).

2. Vlavatskaya, M. (2016). Combinatorial Linguistics: Aspects of Studying of the Word Compatibility. Novosibirsk (in Rus.).
3. Humetska, L. (1967). The Historical Dictionary of the Ukrainian Language (Some Aspects of the Theory and Practice of Compiling Dictionaries). *Movoznavstvo*, 1, 44 — 49. Kyiv (in Ukr.).
4. Dydyk-Meush, H. (2018). Combinatorics in the Ukrainian Language of the 16th — 18th centuries: Theory, Practice, Vocabulary (Adjective-Substantive Phrases). Lviv (in Ukr.).
5. Makovskij, M. (2006). Linguistic Combinatorics: the Experience of Typological Stratification of the Language Structures. Moscow (in Rus.).
6. Sorokin, Yu. (1977). What is a Historical Dictionary? *Problems of Historical Lexicography*. P. 4 — 27. Leningrad (in Rus.).
7. Shvedova, N. (1988). Paradoxes of the Dictionary Entry. *National Specificity of the Language and its Reflection in the Normative Dictionary*. P. 6 — 11. Moskva (in Rus.).

Статтю отримано 24.01.2019

H.M. Dydyk-Meush

Institute of the Ukrainian Studies by I. Kryp'yakevych of National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

COMPATIBILITY AND ITS LEXICOGRAPHICAL DESCRIPTION: HISTORICAL COMBINATORARY DICTIONARY OF UKRAINIAN LANGUAGE

The initial and practical interest in the compatibility of words as an object of lexicographic description led to the emergence of combinatorial lexicography - an independent direction within the general theory of lexicography. Part of the problem of describing compatibility is related to general lexicographic principles, and partly on the theory of compatibility. That is why combinatorial lexicography can be classified as a sphere of lexicography, the purpose of which is theoretical and practical issues of creating compatibility dictionaries.

Adjective-substantive phrases provide valuable material for lexicographical interpretation, as evidenced by the “Combinatorial Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th — 18th centuries” — the first attempt in Slavic lexicography in general and in Ukrainian lexicography in particular to codify lexical-syntactic compatibility on the material of written monuments. “Combinatorial dictionary of the Ukrainian language of the 16th — 18th centuries” combines the features of two lexicons. First, the combinatorial dictionary is a historical dictionary and, secondly, a combinatorial dictionary, that is, a compatibility dictionary. On the one hand, it occupies its proper place in the combinatorial lexicography system, on the other hand, it is a distinctive dictionary, since all of the combinatorial dictionaries known today are created with a didactic purpose, moreover, based on modern literary lexical material and function as bilingual.

Keywords: *combinability, combinatorics, combinatorial lexicography, historical dictionary, combinatorial dictionary, adjective-substantive phrases.*

УДК 811'374=16

Р. Драгічевич

Університет у Белграді, Сербія

РОЗВИТОК СЕРБСЬКОЇ ОДНОМОВНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У статті висвітлено історію та сучасний стан сербської загальної і спеціальної лексикографії, розвиток якої дослідники поділяють на два етапи: довуківський та післявуківський. Підкреслено, що точку відліку для їхнього визначення становить Сербський словник Вука Стефановича Караджича, реформатора сербської мови. Наголошено, що цей словник був першою лексикографічною працею, яка описувала народну сербську мову. Зазначено, що післявуківська лексикографія пройшла в своєму розвитку два етапи — сербськохорватський (югославський) і сербський (постюгославський), межею між якими став розпад Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. Подано основну інформацію про найважливіші загальні та спеціальні словники сербської мови, створені впродовж обох цих періодів.

Ключові слова: сербська лексикографія, сербські словники, загальні словники, спеціальні словники, довуківська сербська лексикографія, післявуківська сербська лексикографія¹.

1. Сербська довуківська лексикографія. Південнослов'янська лексикографія починає розвиватися в XV столітті на території нинішньої Хорватії, а перші сербські кириличні словники з'являються у XVIII столітті. Згідно з класифікацією Данка Шипки [35: 176], сербська лексикографія поділяється на довуківську й післявуківську. Їх відділяє час, коли жив і працював Вук Стефанович Караджич (1787 — 1864), реформатор сербської літературної мови; цей порубіжний час ми б приблизно визначили як середину XIX століття.

Історичні умови, що посприяли розвитку сербської лексикографії, були пов'язані зі страдницьким життям серб-

¹ Переклала із сербської мови Є.А. Карпіловська. Переклад погоджено з авторкою статті.

ського народу під владою Туреччини та Великим його переселенням на північ. Отже, у XVII та XVIII ст. кордон між Габсбурзькою монархією та Туреччиною часто пересувався. Війни, які велися на сербських землях, призводили до скорочення чисельності народу. У 1689 р. габсбурзький імператор Леопольд I звернувся до сербів із пропозицією заселити спустошені області Угорщини й обіцяв їм свободу віросповідання. Так, у 1690 р. відбулося Велике переселення сербів під проводом патріарха Арсенія III Чарноєвича. У 1739 р. відбулося Друге переселення сербів на чолі з патріархом Арсенієм IV Йовановичем. Уже в 1691 р. (під Сланкаменом) та в 1697 р. (при Зенті) серби билися проти турків на боці Габсбурзької монархії. За це вони отримали свободу віросповідання, самі обирали митрополита, користувалися православним календарем, не платили податок католицькій церкві. Серби створюють церковно-народні збори, на яких вирішують важливі питання. Натомість спустілу Сербію, особливо Косово та Метохію, заселили албанці.

Сербська лексикографія бере свій початок у кінці Великого переселення сербів під проводом Арсенія Чарноєвича до південної Угорщини. Він привів близько 60 000 — 70 000 сербів, і вони, рятуючись від турків, розселилися до самої Буди і Сентендре. Живучи в католицькій германській державі, серби повинні були вчити латинську й німецьку мови. Для того, щоб зберегти православну віру та національну ідентичність, вони звернулися по допомогу до росіян. Російський цар Петро Великий послав у 1726 р. перших російських учителів до м. Сремські-Карловці і це поклало початок впливу церковнослов'янської та російської народної мови на сербську народну та *сербськослов'янську мову*². Ця мовна суміш, яка слугувала сербському народу літературною мовою аж до середини XIX століття (тобто до реформи сербської мови, що її здійснив Вук Стефанович Караджич), має назву *слов'яносербська мова*³. Перші сербські кириличні словники були переважно двомовними і слугували сербському народові для опанування мови нового середовища проживання. Так укладено словники, одна частина яких була слов'яносербською, а друга передусім — німецькою, проте також і латинською, французькою, грецькою тощо.

1.1. Історію сербських кириличних словників починають рукописні словники. Ймовірно, найстарішим чи, принаймні, найстарішим словником із тих, що збереглися, є «Лексиконъ нѣмецкій и славеносербскій», переписаний у 1741 р. рукою тоді чотирнадцятирічного Йована Раїча. І. Грицкат [6] припускає, що цей словник укладено на основі якогось

² **Сербськослов'янська мова** — сербська редакція старослов'янської мови. Це — перша літературна мова сербів, яку вони використовували від XII до XVIII ст.

³ **Слов'яносербська мова** — сербська літературна мова у XVIII і XIX ст. Її створили як нестабільну суміш сербської народної мови, сербської редакції старослов'янської мови, російської народної мови та російської редакції старослов'янської мови. Ця мова не була нормативною. Вук Караджич, великий противник слов'яносербської мови, боровся в XIX ст. за те, щоб в основу літературної мови було покладено сербську народну мову. Так було створено сучасну сербську літературну мову, основу на сербській народній мові.

латинсько-німецького лексикону, латинську частину якого було вилучено, німецька ж стала лівою частиною словника.

1.2. Перший сербський кириличний друкований словник видав Захарія Орфелін (Латинській букварь содержащий начало учения и единъ краткій словникъ Латинскаго языка съ преводомъ Славено-Сербскимъ ради Сербскихъ дѣтей и всѣхъ, которые Латинскому языку учится желаютъ, изданъ 1766). Словник був частиною так званого *Латинського букваря*, який Орфелін уклав для сербів з метою навчання латинської мови. Книгу надрукував видавець Димитрій Теодосій у Венеції. Вона має 47 сторінок. Перші 23 — становлять текст букваря, а з 24 до 47 — розміщено латинсько-слов'яносербський словник.

Словник Орфеліна, уміщений в *Латинському букварі*, показовий як перший сербський кириличний друкований словник, а В. Гудков [9: 23] вважає, що *Латинський буквар* у цілому має значення для історії сербської культури тому, що це була перша книга, видана російською гражданською кирилицею. Прикметне й те, на думку вченого, що запозичення з Росії нового шрифту було результатом прагнення сербів пристосувати письмо до фонетичного ладу живої, розмовної мови сербського народу.

Т. Остоїч [21: 114] пише, що цей словник, як і буквар загалом, — це простий переклад, чи навіть часткова переробка російських підручників. Д. Руварац [27] також намагався з'ясувати, на яку російську книгу спирався Орфелін, але В. Гудков, найкращий знавець сербської довуківської лексикографії, порівнюючи обидві частини *Латинського букваря*, переконливо довів, що це не відповідає дійсності і що буквар Орфеліна, як і словник, укладено за зразком низки зарубіжних книг такого типу.

Латинсько-слов'яносербський словник *Латинського букваря* Орфеліна складається з 23 сторінок. Його лексику розподілено за тематичними групами, які містять культурно-історичні відомості про найважливіші поняття, довкола яких було організовано життя народу в XVIII столітті. Це такі 15 тематичних груп і 4 граматичних типи дієслів: 1) О небесныхъ (21 лексема); 2) О элементахъ (36); 3) О времени (57); 4) О звѣрахъ (40); 5) О птицахъ (30); 6) О рыбахъ (13 іменників + 17 назв комах, для яких не подано назву групи); 7) О травахъ и прошчихъ зелїяхъ и плодахъ (75); 8) О человекѹ (97); 9) О Сродству и Власти (58); 10) О домѣ (140); 11) О хальбинахъ (26); 12) О градѣ (34); 13) О науки (112); 14) О путешествїи (21); 15) О владѣнїи (29); 16) О души (86); 17) Глаголы перваго спряженїя (103); 18) Глаголы втораго спряженїя (56); 19) Глаголы третьаго склоненїя (80); 20) Глаголы четвертаго склоненїя (31). Це означає, що в лівій частині описуваного словника містяться 1162 лексеми (В. Гудков нарахував їх 1163), перекладені дещо більшою кількістю слов'яносербських лексем, оскільки деякі латинські лексеми перекладено одним еквівалентом, а для деяких подано два або три синоніми.⁴

⁴ Докладний аналіз цього словника див. у: [2].

1.3. Напевно, найвідомішим словником довуківського періоду сербської лексикографії є *Малий словник* («Рѣчникъ малый» въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языковъ Привилег. Типографій). Це був німецько-сербський словник, популярний серед сербів, які жили в Габсбурзькій монархії в кінці XVIII — на початку XIX століття. Це можна висувати на підставі того, що він мав найбільше видань (згідно з С. Новаковичем: 1793, 1806, 1814, 1829, 1837). Предметом нашого зацікавлення є перше видання цього словника 1793 року. Словник має 104 сторінки і складається з двох частин. Перша вміщує рубрики, поділені на 38 тематичних груп, розміщених на 73 сторінках словника. Представлено трохи менше 1500 німецьких лексем, яким відповідають близько 2500 слов'яносербських еквівалентів. Це означає, що як переклад деяких німецьких лексем подані синоніми або дублети з церковно-слов'янської мови, що відповідають словам сербськослов'янської мови. Із 73 до 104 сторінки вміщено 16 бесід на традиційні теми, переважно діалогів, якими доречно чемно зустріти гостей, запропонувати їм страви чи напої, привітати зі святами чи просуванням по службі тощо⁵.

2. Сербський словник Вука (1818). Серби, як бачимо, мали словники і до *Словника Вука*, проте в *Словнику Вук* оприлюднив свою мовну і правописну реформу, суть якої полягала у відмові від слов'яносербської мови, тож основою літературної сербської мови стала народна мова. У цьому словнику було закладено основи сучасної сербської літературної мови і це зумовлює його важливе значення. Сербські лінгвісти окреслюють період розвитку сучасної сербської літературної мови від Вукового *Словника* до сьогодні. За словами академіка Павла Івича [15], «Мовна революція Вука скоротила сербському народові шлях до просвіти (в усіх сенсах цього слова). У цьому полягає основне значення діяльності Вука для демократизації нашої культури». П. Івич [Там само] вважав, що «не можна назвати жодної іншої праці в історії сербської культури, яка зіграла б більшу роль як поворотний пункт, основа основ. Народна література, мова якої завдяки старанням Вука стала літературною, перебувала б на периферії наукових досліджень, якби літературною сербською мовою залишалася слов'яносербська мова». Про причини появи *Сербського словника* краще за все каже сам Вук у першому реченні Передмови до *Словника*: **Уже понад тисячу років у сербів є свої слова і письмо, але досі в жодній книзі в них немає своєї справжньої мови!**

Сербський словник Вука мав два видання. Обидва побачили світ у Відні, перше — в 1818 р. (*Сербський словник*, витлумачений німецькими та латинськими словами — *Српски рјечник* истолкован њемачким и латинским ријечма, у Бечу, 1818), а друге — в 1852 р. (*Српски рјечник* истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, Беч, 1852). Перше видання вміщує близько 26 000 слів, а друге — близько 47 000 слів. Словник тримовний. Слова сербської народної мови перекладені німецькою та латинською

⁵ Докладний аналіз цього словника див. у: [10].

мовами. У перекладі Вуку багато допомагав віденський славіст — словенець Ерней Копітар. *Словник*, на пропозицію Копітара, було замислено не тільки як лексикографічний, а й етнографічний і фольклорний труд. Для кращого розуміння деяких слів Вук Караджич уводив народні прислів'я, загадки, пісні, що описували звичаї та вірування. Цей матеріал із життя сербського народу у XVIII та XIX ст. і нині використовують фахівці в різних галузях знань. Дослідники літератури відзначили, що в *Словнику* наявні всі жанри народної літератури: приказки (благословіння, вітання, присяги), клятви, загадки, прислів'я, плачі, молитви, промови (здравиці), ліричні пісні, епічні фрагменти, анекдоти, гумористичні приповідки, легенди, демонологічні перекази, прокляття тощо. Численні тексти містять частини мемуарного характеру — уваги, спогади Вука, його власні характеристики багатьох визначних історичних осіб. Через ці мемуарні записи багато дослідників не розглядали Вука як лексикографа, а його *Словник* — як справжню лексикографічну працю.

Якщо *Словник* 1818 р. ґрунтовано на говорі рідного села Вука Тршич, то *Словник* 1852 р. ґрунтується й на інших діалектах сербської мови, завдяки чому й літературна сербська мова набуває наддіалектного характеру. У період між 1818 і 1852 рр. Вук мандрує землями, де жили серби, і записує слова, які вони вживали, а також народну творчість. Мандри його пролягали Воеводиною, Угорщиною, Сербією, Словенією, Хорватією, Бokoю, Чорногорією. Для лексикографії особливе значення мала його велика подорож 1834 — 1835 рр. Примор'ям⁶.

3. Післявуківська сербська лексикографія. Післявуківська сербська лексикографія пройшла два етапи в своєму розвитку — сербськохорватський (який тривав до розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, до 90-х рр. XX ст.) та сербський (постюгославський). Розвивалася вона під значним впливом *Словника* Вука. Цей вплив видно по тому, що багато лексикографів мали перед собою *Словник* Вука, коли укладали свої словники. Післявуківську лексикографію починає *Словник сербських літературних старожитностей* (у 3 томах) Джури Даничића (*Рјечник из књижевних старина српских*, I — III. Београд: Државна штампарија, 1863 — 1864), який був учнем, колегою і соратником Вука Стефановича Караджича. Він допомагав йому в підготовці другого видання *Сербського словника*. Видання *Словника сербських літературних старожитностей* розпочато в 1863 р., а завершено в 1864 р. У ньому описано близько 16 000 слів. *Словник сербських літературних старожитностей* є першим і до сьогодні єдиним завершеним повним словником корпусу середньовічної сербської мови. Це перший історичний словник одного слов'янського народу, упродовж тривалого часу і єдиний завершений у межах однієї слов'янської культури з кола *Slavia orthodoxa* [28: 43]. Даничић під сербськими старо-

⁶ Бібліографія досліджень про *Сербський словник* Вука налічує кілька сотень праць. Найважливіші з них подано в: [3]. Один з найважливіших описів *Словника* Вука дав Павле Івич [15]. Широку панораму сербської лексикографії у XIX ст. див. у: [4].

житностями розумів оригінальні сербські тексти, написані народною мовою. Слова вибрано із Законника Стефана Душана (*Душанов Законик*), Житія Святого Сави (*Житије Светог Саве*), Житія Святого Симеона (*Житије Светог Симеона*), Карейського типика (устава) (*Карејски типик*), Студеницького типика (устава) (*Студенички типик*), Хиландарського типика (устава) (*Хиландарски типик*) та ін.⁷

3.1. Сербськохорватський лексикографічний період. Сербськохорватський період у сербській лексикографії займає все ХХ століття. Він завершився з розпадом Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія в самому кінці ХХ ст.

3.1.1. Першим словником, який ознаменував початок цього періоду, є *Словник хорватської або сербської мови* Югославської академії наук і мистецтв (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I — XXIII. Zagreb, 1880 — 1976: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti). Цей словник на філологічному професійному жаргоні скорочено називають *Словник ЈАЗУ* (*Речник ЈАЗУ*). Він містить матеріал від найстарших пам'яток (тобто від ХІІ століття) і до ХХ століття й налічує 23 томи. Перший його том опублікований у 1880 р., а останній — в 1976 р., з чого видно, що робота над цим словником тривала майже століття. У ньому описано близько 250 000 слів. У словника було 6 редакторів: Джура Даничич, Матія Валец, Перо Будмані, Томо Маретич, Степан Мусулін і Славко Павешич. У рамках основної редакційної концепції кожен редактор намагався в словнику дещо змінити й покращити, що відбивалося на його якості. Цей словник — перша лексикографічна пам'ятка сербськохорватської мови. Матеріалом для нього послуговували офіційні та приватні документи, дарчі, вирoki, договори, заповіти, інвентарні книги, описи, подорожні нотатки, статутти, літературні твори (життєписи королів, притчі, середньовічні романи, лірика трубадурів, богослужбові книги, книги доби Раціоналізму, народна творчість). Є в ньому і церковнослов'янські слова. Таким чином, це словник літературної і народної мови. Не містить він кайкавських слів і слів із хорватської іллірійської літератури, оскільки вони не належали до того, що Дж. Даничич вважав новою літературною мовою, якою була спільна мова сербів і хорватів, основана на штокавському наріччі. Ось чому його інструкція написана штокавськими, ієкавськими словами й узгоджується з ідеями реформи Вука⁸. Проте в словнику наявні й чакав-

⁷ Докладніше про *Словник сербських літературних старожитностей* див: [16; 28; 32].

⁸ Колишня сербськохорватська мова поділяється на три наріччя відповідно до форми займенника *што/шта* (рос. *что*, укр. *що*). На більшості території колишньої Югославії розмовляють штокавським наріччям. Це наріччя, яким розмовляють усі серби, оскільки воно лежить в основі сербської літературної мови. Чакавським наріччям говорять хорвати на деяких далматинських островах Адріатичного моря, а кайкавським наріччям (близьким до словенської мови) — хорвати в Загребі та його околицях. Згідно з рефлексом старого голосного ǣ (ять), штокавське наріччя поділяють на екавські (з переходом ǣ > е, напр., *млеко*), ієкавські (з ǣ > (и)је, напр., *млијеко*) та ікавські (з ǣ > і, напр., *млико*) говори. Найпоширенішим є ієкавський штокавський говір.

ські слова. Хорватський лінгвіст Людевіт Йонке підкреслював, що *Словник ЈАЗУ* для хорватів становить те саме, що й *Словник* Вука для сербів — узаконення народної мови як літературної.

Для сербської лексикографії цей словник є найважливішим історичним словником сербської мови. Його задумав великий сербський лінгвіст Джура Даничич, який був і його першим редактором. У цьому словнику він подав повністю свій *Словник сербських літературних старожитностей*. Кожне значення підтверджено десятками, іноді й сотнями прикладів, які пізніші редактори коригували, однак із сучасної перспективи таке багатство матеріалу може бути дуже корисним. З цієї причини і вітчизняні, й зарубіжні дослідники історії сербської або хорватської мови активно використовують матеріали *Словника ЈАЗУ*⁹.

3.1.2. Якщо *Словник ЈАЗУ* є найсучаснішим і повним історичним словником сербської (сербськохорватської) мови, то найавторитетнішим словником сучасної сербської мови, що охоплює матеріал від другої половини ХІХ ст. до сьогодні, тобто від реформи Вука Караджича, коли народна мова стала основою сербської літературної мови, до кінця ХХ ст., є *Словник сербськохорватської літературної і народної мови* Сербської академії наук і мистецтв, скорочено іменований *Словник САНУ (Речник српскохрватског књижевног и народног језика. I — XX*. Београд: Српска академија наука и уметности; Институт за српски језик САНУ, 1959 —).

Цей словник на сьогодні налічує 20 томів. Його укладання почалося ще в кінці ХІХ ст. Перший том опубліковано в 1959 р., а 20 том — в 2017 р. Останнє описане слово починається з літери **П** (серб. *погдегод* «де-не-де»). У 20 опублікованих томах описано близько 230 000 слів, а планують, що після завершення словник уміщуватиме близько півмільйона слів. Словник укладають в Інституті сербської мови Сербської академії наук і мистецтв у Белграді. Передбачають, що він матиме не менше 40 томів. Це найбільший лексикографічний проект в історії сербської науки.

Ідею створення *Словника САНУ* подав академік Стоян Новакович, видатний сербський філолог, історик і дипломат, у зв'язку зі століттям від дня народження Вука Караджича. Це було в 1887 р. (див. [20]). Сербську королівську академію було засновано в 1886 р., Стоян Новакович був одним із 16 її членів, а з 1906 до 1915 рр. — і її президентом. Новакович спрямував до Академії Послання, в якому обґрунтував необхідність укладення такого словника та пояснив їй тим, що деякі інші академії також почали укладати великі словники своєї мови. У 1893 р. Стоян Новакович виступив із пропозицією Академії організувати Лексикографічну секцію, яку складали б самі академіки. Матеріал почали збирати з 1894 р. Секретарем Секції був Момчило Іванич, який керував збиранням матеріалів для *Словника* з 1894 до 1916 рр. У 1899 р. Лексикографічна секція склала *Відозву та інструкцію для збирання слів у народі*. Їх спочатку було надруко-

⁹ Про історію, концепцію та інші питання, пов'язані зі *Словником ЈАЗУ*, див.: [7; 19; 25 — 26; 31].

вано в газеті «Сербські новини» (*Новине србске*), а згодом у письмовому вигляді вручено окремим особам, від яких Секція сподівалася отримати допомогу. Матеріали з літературних творів були дібрані в такий спосіб: визначні лінгвісти та фахівці підкреслили слова в текстах, а переписувачі виписали їх на картки. У наступний період укладання Словника головою Лексикографічної секції був Олександр Белич. Під час першої та другої світових воєн робота над Словником переривалася. У роки другої світової війни матеріали зберігалися в сховищі Народного банку. Після другої світової війни в 1947 році було засновано Інститут сербськохорватської мови. Спершу Інститут мав лише Лексикографічне відділення¹⁰.

До цього словника увійшли словники Вука 1818 та 1852 рр., а також частини менших словників, виданих до того часу, в яких було описано сучасну сербську мову. До матеріалу входили й літературні твори, журнали, навчальна, наукова література, праці з питань культури, а також адміністративні, політичні, військові розвідки, народна література. Словник також збагатили зібрання слів, укладені окремими особами згідно з інструкцією Академії. Їх було близько 250. Найбільше зібрання слів у 1900 р. надіслав до Академії Владан Арсенієвич, професор Сербської учительської школи в місті Карловці. Ці слова він збирав із наміром написати розвідку про сербський народ, проте смерть завадила йому здійснити цей задум. Його зібрання містило майже 270 000 слів. Свої колекції слів надсилали вчителі, професори, лікарі, священики, студенти, гімназисти та ін. У *Словнику САНУ* є і терміни, однак це ті терміни з різних галузей науки і виробництва, що знайомі учням старших класів загальноосвітньої школи. Цей словник не претендує на заміну термінологічних словників.

Лексикографічна методологія, застосована в укладанні *Словника САНУ*, розвивається протягом понад століття. Хоча цей словник і спирається на методологію інших тезаурусів слов'янських мов, він має і свої численні особливості, з огляду на які сьогодні з усіма підставами кажуть про *Белградську лексикографічну школу*¹¹. В Інституті сербської мови САНУ сьогодні працюють 37 лексикографів, які укладають *Словник САНУ*. Вони займаються лексикографією не лише практично, а й теоретично, оскільки в багатьох докторських дисертаціях, що їх захистили лексикографи Інституту сербської мови САНУ, хоча б один розділ присвячено лексикографії та *Словнику САНУ*.

Матеріали *Словника* розписані на картках, які збирають від останнього десятиліття XIX століття до сьогодні. Деякі картки перебувають у дуже поганому стані, тому нині здійснюють оцифрування матеріалів. Картки сканують та опрацьовують для електронного використання.

¹⁰ Про історію створення *Словника САНУ* див.: [1; 5; 8; 12 — 13; 22 — 23].

¹¹ Особливості створення *Словника САНУ*, від підготовки інструкції до тлумачення висловів, досліджує група фахівців у колективній монографії «Сучасна сербська лексикографія в теорії та практиці», редактор Райна Драгічевич (*Савремена српска лексикографія у теорији и пракси*. Уредник Рајна Драгићевич. Београд, 2014: Филолошки факултет Универзитета у Београду), див.: [29].

3.1.3. *Словник САНУ* належить до словників-тезаурусів сучасної сербської мови, а єдиним словником середнього обсягу сучасної сербської мови є *Словник сербськохорватської літературної мови* у виданні Матиці сербської, *Словник МС (Речник српскохрватскога књижевног језика, I — VI*, Нови Сад, Матица српска: 1967 — 1976, *Речник МС*). Цей словник складається з 6 томів. Перший опубліковано в 1967, а останній — в 1976 р. У ньому описано близько 150 000 слів сербської літературної мови.

Історія створення цього словника майже символічно засвідчує, з якою пересторогою співробітничали сербські та хорватські культурні установи в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія. Матиця сербська¹² надіслала Матиці хорватській запрошення до співпраці в укладанні словника середнього обсягу сучасної сербськохорватської мови. Представники обох Матиць зустрілися в Загребі 9 травня 1954 р. Було домовлено, що укладання словника буде розпочато на основі матеріалів, які виберуть із нової та новітньої літератури, публіцистики, спеціальної та наукової літератури. Того ж року було укладено і Новосадський договір, один із пунктів якого стосувався укладення словника.

З обох сторін (в Белграді та в Загребі) були створені редакційні колегії з трьох редакторів і кількох виписувачів. Було вибрано близько 700 джерел: деякі літературні та наукові твори, переклади, підручники, журнали, річні підшивки щоденних і щотижневих газет від часів Вука до середини ХХ ст. Кількість редакторів, коректорів і виписувачів з часом збільшилася. Було підготовлено Пробний випуск, у якому описано 15 спеціально вибраних слів. Мета цього випуску полягала в тому, щоб сформувані і продемонструвати концепцію майбутнього словника. Спершу була ідея весь матеріал опрацювати паралельно в Белграді й у Загребі, а потім з'єднати, проте від неї відмовилися. Домовилися, що в кожному з двох міст опрацюють слова, які починаються з 16 літер (у Белграді: а, б, г, е, ж, з, л, љ, м, н, њ, о, р, у, х, ш, а в Загребі — решта літер). Перший і другий томи словника побачили світ одночасно в Белграді (кирилицею і за слов'янською абеткою) й Загребі (латиницею та за латинською абеткою). Редактори в Передмові так пояснювали мету словника: «Основний намір Редколегії полягав у тому, щоб представити нашій громадськості задокументоване сербськохорватське багатство нинішнього часу». Оскільки це був словник сербськохорватської мови, сербські та хорватські лексичні варіанти та дублети були подані поруч (*ваздух* — *зрак*; *лекар* — *лијечник*). Незважаючи на виняткову турботу про те, щоб сербські та хорватські варіанти єдиної мови були рівноправно подані в цьому словнику, Матиця хорватська (*Матица хрватска*) після виходу в світ другого тому припинила спільну працю, після чого цей словник самостійно завершила Матиця сербська (*Матица српска*). Розбрату між двома науковими установами сприяла відчутна політична на-

¹² *Матиця сербська* (серб. Матица српска) — літературно-наукове та культурно-просвітницьке товариство в Сербії, засноване 16 лютого 1826 р. в м. Пешт.

пруга, що була першим знаком того, що сталося два десятиліття потому — розпаду єдиної держави Югославія.

Словник МС застарів, оскільки ніколи не оновлювався, проте й далі інтенсивно використовується. Особливо часто до нього звертаються письменники, журналісти, навіть лінгвісти, хоча повніший і докладніший опис лексики дає *Словник САНУ*¹³.

3.2. Постюгославська сербська одномовна лексикографія. Коли в дев'яностих роках ХХ ст. розпалася Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, почався новий період у розвитку сербської лексикографії, як і в лексикографії всіх новостворених самостійних держав, тобто пост-югославський період. Хоча в Сербії, Хорватії, Чорногорії, Боснії і Герцеговині розмовляють однією мовою, у сербській лексикографії з'являються словники сербської мови, у хорватській лексикографії укладають словники хорватської мови, а в боснійській — словники так званої боснійської (босняцької, бошняцької) мови¹⁴.

У цих умовах в 2007 р. Матиця сербська випускає однотомний *Словник сербської мови, Словник СЈ (Речник српскога језика*, Нови Сад, Матица српска: 2007). На 1561 сторінці описано близько 80 000 слів. Оскільки словник видала Матиця сербська, уклали його лексикографи Інституту сербської мови САНУ: Міліца Вуянич, Даринка Гортан-Премк, Милорад Дешич, Райна Драгічевич, Мирослав Ніколич, Ліляна Ного, Васа Павкович, Нікола Рамич, Рада Стийович, Міліца Тешич, Егон Фекете, а найбільшу частину роботи виконав Мирослав Ніколич, який правив і редагував словник.

Словник спочатку було задумано як скорочену в шість разів версію шеститомного *Словника сербськохорватської літературної мови* Матиці сербської (*Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске). *Шеститомник* налічує близько 150 000 слів, отже, *Однотомник* охоплює вполовину менше одиниць реєстру. Його автори згідно з договором більшою мірою використовували концепцію *Словника Матиці сербської*, а також приклади та інші лексикографічні напрацювання, вміщені в цьому словнику.

Як зазначено в передмові, словник призначений «для всіх, хто розмовляє та пише сербською мовою або її вивчає та викладає: ми сподіваємося, що він буде особливо корисний для школярів, студентів, перекладачів, журналістів, письменників, лінгвістів, лексикографів та іноземних славістів». Одиниці реєстру акцентовані, для кожного слова подано його граматичну ідентифікацію, за нею йде дефініція значення, яку часто підкріплено прикладом. *Словник СЈ* як новітній словник сучасної сербської мови описує найновшу сербську лексику¹⁵.

¹³ Докладніше про *Словник МС* див.: [18] та Передмову до *Словника МС*.

¹⁴ Сербі вважають, що немає єдиної боснійської мови, оскільки в Боснії живуть серби, які розмовляють по-сербськи. Мову ж боснійських мусульман, на думку сербських лінгвістів, можна назвати *бошняцькою* (серб. *бошњачкиј*). Проте самі боснійські мусульмани називають свою мову *боснійською*.

¹⁵ Про словники сучасної сербської мови, видані Матицею сербською, див.: [14].

Нині триває робота над підготовкою корпусу нового багатотомного словника сучасної сербської мови Матиці сербської. Мета цього словника — описати лексику сербської мови другої половини ХХ ст. та перших десятиліть ХХІ ст.¹⁶

4. Спеціальні словники сербської мови. Окремим завданням сербської лексикографії є укладання спеціальних одномовних словників. Цю розгалужену групу словників для опису в колективній монографії про розвиток сербської лексикографії від Вука до нашого часу (Тешић та ін. 2018) ми поділили на дев'ятнадцять типів: історичні, етимологічні, дери-ваційні, діалектні, термінологічні, фразеологічні, частотні, асоціативні, синонімічні, орфографічні, граматичні, міфологічні та фольклорні, оно-мастичні, тематичні, словники іншомовних слів, словники нових слів, словники мови письменника, словники жаргону, електронні словники. Усі ці типи словників представлені в сербській лексикографії, проте не всі однаковою мірою¹⁷.

4.1. За оглядом, який підготував А. Мацанович [19], історичні словники сербської мови представляють два словники церковнослов'янської мови: *Церковнослов'янський словник* (*Црквенословенски речник*, 1901) Йована Живковича і Йована Живановича, відомих філологів та професорів богослов'я в м. Сремські-Карловці, та *Словник церковнослов'янської мови* (*Речник црквенословенског језика*, 1935) Сави Петковича. Можна виділити також *Словник наших старих мір — упродовж віків* (у 4 томах) (*Речник наших старих мера — у току векова. I — IV*. САНУ, 1961 — 1974), автором якого є Мілан Влаїнац, *Матеріали для словника іншомовних слів передувківського періоду* (у 2 томах) (Інститут лінгвістики в Новому Саді, 1972 — 1974) новосадського лінгвіста Велимира Михайловича та *Слова, перетворені на сербські («Посерблені» слова) від Орфеліна до Вука* (у 2 томах) (*Посрбице од Орфелина до Вука. I — II*. Матица српска, 1982 — 1984) Велимира Михайловича¹⁸. У 2007 р. в Інституті сербської мови САНУ опубліковано Пробний випуск *Церковнослов'янського словника Євангелія*, який уклав Віктор Савич, а редактором його була Гордана Йованович. У 2017 р. в Матиці сербській видано й Пробний випуск *Словника слов'яносербської мови* (*Речника славеносрпског језика*), який підготували історики літературної мови з Нового Саду, Ніша та Белграду: Ісидора Белакович, Ірена

¹⁶ Про проблеми формування корпусу цього словника див.: [17].

¹⁷ У згаданій монографії [29] окремі розділи присвячено всім типам словників, про які в загальних рисах ітиметься в цій статті. Докладнішу інформацію можна знайти в зазначеній монографії.

¹⁸ Серб. *посрбице* (буквально — «посерблені», зроблені сербськими слова) — це слова-кальки в сербській мові, що виникли завдяки перекладу («посербленню», наданню форми сербських слів, адаптуванню до сербської мови) іншомовних слів. Цей процес був особливо активним у середині ХІХ ст., коли в сербів ще не було своєї наукової термінології і вони запозичували її з іноземних мов. Тому тогочасні інтелектуали почали перекладати ці слова сербською мовою. Чимало з них не усталилися в сербській мові, оскільки були штучними, неприродними.

Цветкович Теофілович, Александр Міланович, Мілена Зорич і Єлена Стошич.

4.2. Першим етимологічним словником єдиної сербськохорватської мови є *Етимологічний словник хорватської або сербської мови (Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika)* романіста й балканолога Петра Скока (Skok). Цей капітальний труд побачив світ у видавництві Югославської академії наук і мистецтв у чотирьох томах упродовж 1971 — 1974 рр. В Етимологічному секторі Інституту сербської мови Сербської академії наук і мистецтв розпочато укладання *Етимологічного словника сербської мови (Етимолошког речника српског језика (ЕРСЈ))*. Перший його випуск вийшов у світ у 2003 р. (А — Аш); на сьогодні видано ще два випуски: другий (Ба — Бд) у 2006 і третій (Бе — Бј) у 2008 р.

4.3. Двома найвизначнішими дериваційними словниками сербської мови є *Зворотний словник сербської мови (Обратни речник српског језика)* Мирослава Ніколича (Белград, 2000) і *Семантико-дериваційний словник (Семантичко-деривациони речник I, II. Новий Сад, 2003; 2006)*. Редакторами першого тому останнього словника були Даринка Гортан Премк, Вера Васич і Ліляна Недельков, а другого — Даринка Гортан Премк, Вера Васич і Райна Драгічевич.

4.4. Діалектні словники становлять найпоказовішу групу сербських спеціальних словників. Це багате зібрання налічує близько 50 словників. Назвемо лише деякі найбільш вагомі. Прийнято вважати, що початок укладанню таких словників поклав *Сербський Словник* Вука, за яким з'явився надзвичайно важливий *Словник косово-метохійського діалекту* Гліші Елезовича (*Речник косовско-метохиског дијалекта. I; II. Белград, 1932; 1935*). У Матиці сербській в Новому Саді група авторів уклала *Словник сербських говорів Воєводини (Речник српских говора Војводине* (св. 1 — 2000, зош. 10 — 2010)). Момчило Златанович в 1998 р. опублікував *Словник говорів південної Сербії (Речник говора јужне Србије)*. Опис сербських говорів у Чорногорії подала Рада Стишович в *Словнику Васоєвича (Речнику Васојевића, Белград, 2014)*.

4.5. Термінологічні словники в Сербії укладали переважно фахівці з окремих галузей. Описано певною мірою медичні, ветеринарні, військові, машинобудівні, літературознавчі, лінгвістичні, соціологічні, теологічні терміни, назви рослин та овочів тощо. Матиця сербська почала опис сербської народної зоологічної термінології. У 2016 р. група авторів опублікувала *Орнітологічний словник (Орнитолошки речник)*, а в процесі підготовки перебуває словник назв плазунів (рептилій) та земноводних (амфібій).

4.6. Найповніший фразеологічний словник сербської мови уклав і в 2012 р. видав у Белграді Джордже Оташевич (Ђорђе Оташевић. *Фразеолошки речник српског језика*. Београд: Алма, 2012). До цього словника і серби, й хорвати найчастіше послуговувалися фразеологічним словником Йосипа Матешича (Josip Matešić. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982). Опубліковано і кілька двомовних фразеологічних словників: сербсько-німецький, сербсько-угорський, сербсько-

словацький, сербсько-румунський, сербсько-русинський, сербсько-грецький та ін.

4.7. Найбільший внесок до визначення частоти сербських лексем зробила психолінгвістка Смилька Васич. Вона опублікувала кілька частотних словників сербської мови. Особливу увагу вона приділила частоті лексем у мові провідних сербських письменників. Найвизначніший її частотний словник опублікований у 2004 р. (Смилька Васич, Драголюб Васич. *Частотний словник сучасної сербської мови. Визначальна основа нової сербської прози*. Белград: Інститут педагогічних досліджень, 2004 — Смилька Васић; Драгољуб Васић. *Фреквенцијски речник савременог српског језика. Полазне основе новије српске прозе*. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2004). Значний внесок зробив і Джордже Костич. Цей автор підготував кілька частотних словників, що доступні загалу, проте офіційно не опубліковані.

4.8. Єдиний асоціативний словник сербської мови опубліковано в 2005 році, а його зворотна версія — в 2012 р. (Предраг Піпер, Райна Драгічевич, Марія Стефанович. *Асоціативний словник сербської мови* — Предраг Піпер, Райна Драгићевић, Марија Стефановић. *Асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига, Службени гласник СЦГ, Филолошки факултет, 2005; Райна Драгічевич, Предраг Піпер, Марія Стефанович. *Зворотний асоціативний словник сербської мови* — Райна Драгићевић, Предраг Піпер, Марија Стефановић. *Обратни асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига, Службени гласник, 2011). Цей словник містить 600 слів-стимулів, а до кожного стимулу подано 800 слів-реакцій (асоціацій).

4.9. Найповніший словник синонімів сербської мови опублікований ще в 1974 р. (Міодраг Лалевич. *Синоніми та споріднені слова сербсько-хорватської мови* — Miodrag Lalević. *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*. Београд: Sveznanje, 1974). Новий словник, проте значно менш інформативний, видано в 2008 р. (Павле Чосич та співавтори. *Словник синонімів* — Павле Ћосић и сарадници. *Речник синонима*. Београд: Корнет, 2008).

4.10. Найпопулярнішим граматичним словником сербської мови є *Словник мовних труднощів (Речник језичких недоумица)* академіка Івана Клайна (Іван Клайн. *Јак це сказати — словник мовних труднощів* — Ivan Klajn. *Kako se kaže — rečnik jezičkih nedoumica*. Београд: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1981), а найбільшим словником, що містить правописні та граматичні труднощі, є словник Мілана Шипки (Мілан Шипка. *Правописний словник сербської мови: з правописно-граматичним порадищем* — Милан Шипка. *Правописни речник српског језика: са правописно-граматичким саветником*. Нови Сад: Прометеј, 2010).

4.11. Бібліографія словників іншомовних слів у сербській мові налічує понад 30 таких праць. Деякі з них присвячені турцизмам, англіцизмам або словам з інших мов, що увійшли до сербської мови, однак найавторитетнішим і найповнішим є словник, який спільно опублікували

Іван Клайн і Мілан Шипка. Він уміщує багато попередніх словників іншомовних слів, а тому є загальним (Іван Клайн, Мілан Шипка. *Великий словник іншомовних слів і висловів* — Иван Клајн, Милан Шипка. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006).

4.12. Нові слова недостатньо вивчені в сербській мові, найбільш представницький словник нових слів підготував Джордже Оташевич (*Великий словник нових і незареєстрованих слів* — *Велики речник нових и незабележених речи*. Београд: Алма, 2003). Група авторів опублікувала словник нових англіцизмів (Вера Васич, Твртко Прчич, Гордана Найгебауер. *Словник нових англіцизмів: do you speak англосербською?* — Vera Vasić, Tvrtko Prčić. Gordana Najgebauer. *Rečnik novijih anglicizama: du yu speak anglosrpski?* Novi Sad: Zmaj, 2001).

4.13. У сербській лексикографії є близько десятка міфологічних і фольклорних словників, найважливішим серед них є один, який стосується сербського фольклору: Веселін Чайканович. *Словник сербських народних вірувань про рослини*. Рукопис підготував до друку й доповнив Воїслав Джурич (Веселин Чајкановић. *Речник српских народних веровања о биљкама*. Рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић. Београд: Српска књижевна задруга, 1985). Крім того, вирізняється й один словник слов'янської міфології: Світлана Толстая, Любинко Раденкович (ред.). *Слов'янська міфологія* (Светлана Толстој, Љубинко Раденковић (ред.). *Словенска митологија*. Енциклопедијски речник. Београд: Zepher Book World, 2001).

4.14. Серед ономастичних словників за цитованістю та якістю вирізняються *Словник власних імен сербів* Мілици Гркович (Милица Грковић. *Речник личних имена код Срба*. Београд: Вук Караџић, 1977), а також словник більш загального типу: Велимир Михайлович. *Ім'я за наказом: імперативний ономастикон сербськохорватської мови* (Велимир Михајловић. *Име по заповести: императивни ономастикон српскохрватског језика*. Београд: Нолит, 1992).

4.15. Хоча є близько десятка нових і новітніх словників молодіжного жаргону в сербській мові, не можна обійти увагою найповніший і найзначніший словник цієї групи: Драгослав Андрич. *Двобічний словник сербського жаргону та жаргонних споріднених слів і висловів* (Dragoslav Andrić. *Dvosmerni rečnik srpskog žargona i žargonu srodnih reči i izraza*. Београд: BIGZ, 1976)¹⁹.

Найвизначнішим лексикографічним центром в Сербії є Інститут сербської мови Сербської академії наук і мистецтв (САНУ) у Белграді, тому найважливіші словники були створені й нині створюються саме в цьому Інституті. Поступово починає розвиватися й Лексикографічне відділення Матиці сербської у Новому Саді. Перед сербською лексико-

¹⁹ Цей словник називається двобічним тому, що в його першій частині заабетковані жаргонні слова витлумачено та проілюстровано словами літературної сербської мови, а в другій частині за абеткою розміщено слова літературної сербської мови, «перекладені» на молодіжний жаргон.

графією стоїть багато завдань. Сподіваємося, що ці провідні лексикографічні центри зможуть їх гідно розв'язати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белић А. Увод. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд, 1959. Књ. 1. С. VII — XXXIX.
2. Вук Стефановић Караџић. Српски рјечник истолкован њемачким и латинским рјечма. *Српска лексикографија од Вука до данас. Сербская лексикография от Вука до современности*. Каталог изложбе; каталог выставки. Уредници Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић. Београд, 2018. С. 21 — 35.
3. Вуксановић М. Књига пред књигама. *Српски рјечник или азбучни роман*. Нови Сад, 2012.
4. Гортан Премк Д. Српскохрватска лексикографија XIX века. *Наш језик*. 1984. № XXVI/2 — 3. С. 139 — 146.
5. Грицкат И. Академијски речници и њихови задаци — поводом прве књиге Речника Српске академије наука. *Наш језик*. 1960. Књ. X. Св. 3 — 6. С. 88 — 100; Св. 7 — 10. С. 212 — 227.
6. Грицкат И. Један немачко-славеносрпски речник — препис Јована Рајића из 1741 год. *Јужнословенски филолог*. 1972. XXIX. Св. 1 — 2. С. 153 — 194.
7. Грицкат И. Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ: Показан на глаголима са префиксом за-. *Наш језик*. 1981. XXV/1 — 2. С. 3 — 23.
8. Грицкат Радловић И. Речник Српске академије наука и уметности — почеци, лик перспективе. *Глас САНУ*. 1988. CCCLII. Књ. 13: Одељења језика и књижевности. С. 25 — 40.
9. Гудков В.П. Сербская лексикография XVIII века. Москва, 1993.
10. Драгићевић Р. О животу и језику Срба у Хабзбуршкој монархији крајем XVIII века на основу једног речника. *Исходишта*. I. Темишвар — Ниш, 2015. С. 113 — 129.
11. Драгићевић Р. Српска лексика у прошлости и данас. Нови Сад, 2018.
12. Ивановић Н. Историјат рада на Речнику САНУ (1853 — 1953): један век развоја савремене српске лексикографије. *Славянская лексикография*. Отв. ред. М.И. Чернышева. Москва, 2013. С. 166 — 198.
13. Ивановић Н. Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности. *Српска лексикографија од Вука до данас. Сербская лексикография от Вука до современности*. Каталог изложбе; каталог выставки. Уредници Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић. Београд, 2018. С. 65 — 81.
14. Ивановић Н., Миланов Н. Лексикографија српског књижевног језика — лексикографски програм у Матици српској. *Српска лексикографија од Вука до данас. Сербская лексикография от Вука до современности*. Каталог изложбе; каталог выставки. Уредници Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић. Београд, 2018. С. 83 — 91.
15. Ивић П. О Вуковом Рјечнику из 1818 године. *Српски рјечник*. Београд, 1966.
16. Јовановић Г. Ђура Даничић. Рјечник из књижевних старина српских — дело непролазне лексикографске вредности. *Шездесет година Института за српски језик САНУ. Зборник радова*. I. Београд, 2007. С. 293 — 297.
17. Ка структури корпуса за нови Вишетомирник савременог српског језика Матице српске. *Српски језик — статус, систем, употреба. Зборник у част проф. Милошу Ковачевићу*. Уредници Јелена Петковић и Владимир Поломац. Крагијевац, 2018. С. 195 — 205.
18. Лалевић М.С. Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске I — VI, анализе и напомене. Београд, 1983.
19. Мацановић А. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. *Српска лексикографија од Вука до данас. Сербская лексикография от Вука до современности*. Каталог изложбе; каталог выставки. Уредници Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић. Београд, 2018. С. 51 — 65.
20. Новаковић С. Српска краљевска академија и неговање језика српског. *Глас Српске краљевске академије*. 1888. Књ. 10. С. 5 — 87.
21. Остојић Т. Захарија Орфелин, живот и рад му. Београд, 1923. Књ. XLVI: Науке философске и филолошке. Књ. 12.

22. Пешикан М. Трећина посла на изради великог речника САНУ. *Наш језик*. 1974 — 1975. Књ. XX. Св. 1 — 5.
23. Пешикан М. Десет томова Речника САНУ. *Наш језик*. 1978. Књ. XXIII. Св. 3 — 4.
24. Предговор. *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад — Загреб, 1967. Књ. 1. С. 7 — 14.
25. Ристић С. Корпус српског језика у Рјечнику ЈАЗУ — Филолошки програм Ђуро Даничића. *Зборник радова са међународног научног скупа «Српски језик, књижевност, уметност». Структурне карактеристике српског језика*. Крагујевац, 2012. Књ. I. С. 13 — 21.
26. Рогић П. Рјечник хрватског или српског језика ЈАЗУ и његов први уредник Ђуро Даничић. *Наш језик*. 1975. XXI/3. С. 141 — 150.
27. Руварац Д. Прилози за историју српске књижевности. II. О првом латинском буквару за српску децу. *Бранково коло* 20. Београд, 1914. Св. 5.
28. Савић В. Рјечник из књижевних старина српских. Написао Ђ. Даничић. У Биограду, у Државној штампарији, 1863 — 1864. *Српска лексикографија од Вука до данас. Сербская лексикография от Вука до современности*. Каталог изложбе; каталог выставки. Уредници Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић. Београд, 2018. С. 35 — 51.
29. Савремена српска лексикографија у теорији и пракси. Уредила Рајна Драгићевић. Београд, 2014.
30. Станојичић Ж. Речник и језичка култура. Поводом изласка из штампе последње књиге Рјечника ЈАЗУ. *Наш језик*. 1976. XXII/3. С. 95 — 97.
31. Српска лексикографија од Вука до данас. Сербская лексикография от Вука до современности. Каталог изложбе; каталог выставки. Уредници Милосав Тешић, Рајна Драгићевић, Ненад Ивановић. Београд, 2018.
32. Трифуновић Ђ. О Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских. *Ђуро Даничић. Рјечник из књижевних старина српских*. III. Београд, 1975. С. 619 — 646.
33. Фекете Е. О Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ. *Сто година лексикографског рада у САНУ*. Београд, 1993. С. 21 — 49.
34. Šipka D. A Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries: Serbian, Croatian, and Bosnian Muslim. Springfield, 2000.
35. Шипка Д. Основи лексикологије и сродних дисциплина. Нови Сад, 2006.

REFERENCES

1. Belich, A. (1959). Introduction. *Dictionary of Serbo-Croatian Literary and Folk Language*. Vol. 1. P. VII — XXXIX. Belgrade (in Serb.).
2. Vuk Stefanovich Karagich, (2018). Serbian dictionary explained by German and Latin words. *Serbian lexicography from Vuk till today*. Catalogue of exhibition. Milosav Teshich, Rajna Dragichevich, Nenad Ivanovich (Eds.). P. 21 — 35. Belgrade (in Serb.).
3. Vuxanovich, M. (2012). Book in front of books. *Serbian dictionary or alphabetical novel*. Novi Sad (in Serb.).
4. Gortan Premk, D. (1984). Serbo-Croatian lexicography of XIX century. *Our language*, XXVI/2— 3, 139 — 146 (in Serb.).
5. Grickat, I. (1960). Academic dictionaries and their tasks — on the occasion of first volume of the Dictionary of Serbian academy of sciences and arts. *Our language*, X/ 3 — 6, 88 — 100; X/7 — 10, 212 — 227 (in Serb.).
6. Grickat, I. (1972). One German-Slavic-Serbian dictionary — the copy of Jovan Rajich from 1741 year. *South Slavic filologist*, XXIX/1 — 2, 153 — 194 (in Serb.).
7. Grickat, I. (1981). Lexicographic procedures in the dictionary of SANU and JAZU: On the example of the verbs with prefix *za-*. *Our language*, XXV/1 — 2, 3 — 23 (in Serb.).
8. Grickat Radulovich, I. (1988). Dictionary of Serbian academy of sciences and arts — beginnings and perspectives. *Voice of SANU*, CCCLII/13, 25 — 40 (in Serb.).
9. Gudkov, V.P. (1993). Serbian lexicography of XVIII century. Moscow (in Rus.).
10. Dragichevich, R. (2015). About life and language of Serbs in monarchy of Habsburg at the end of XVIII century on the basis of one dictionary. *Beginnings*, 1, 113 — 129. Temishvar — Nish (in Serb.).
11. Dragichevich, R. (2018). Serbian lexicon in the past and today. Novi Sad (in Serb.).

12. Ivanovich, N. (2013). History of the work over the Dictionary of SANU (1853 — 1953): one century of the development of modern Serbian lexicography. *Slavic lexicography*. Chernyshova, M.I. (Ed.). P. 166 — 198. Moscow (in Serb.).
13. Ivanovich, N. (2018). Dictionary of Serbo-Croatian Literary and Folk language by Serbian academy of sciences and arts. *Serbian lexicography from Vuk till today*. Catalogue of exhibition. Milosav Teshich, Rajna Dragichevich, Nenad Ivanovich (Eds.). P. 65 — 81. Belgrade (in Serb.).
14. Ivanovich, N., Milanov, N. (2018). Lexicography of Serbian Literary language — lexicographic program of Matica Srpska. *Serbian lexicography from Vuk till today*. Catalogue of exhibition. Milosav Teshich, Rajna Dragichevich, Nenad Ivanovich (Eds.). P. 83 — 91. Belgrade (in Serb.).
15. Ivich, P. (1966). About Dictionary of Vuk from 1818 year. *Serbian dictionary*. Belgrade (in Serb.).
16. Jovanovich, G. (2007). Guro Danichich. Dictionary of Serbian literary antiquities — work of impassible lexical value. *Sixty years of the Institute for Serbian language of SANU. Collected works*, I, 293 — 297. Belgrade (in Serb.).
17. Towards the structure of corpus of the new Dictionary of modern Serbian language in many volumes of Matica srpska (2018). *Serbian language — status, system, usage. Collected works to honour of Prof. Milosh Kovachevich*. Jelena Petkovich, Vladimir Polomac (Eds.). P. 195 — 205. Kragujevac (in Serb.).
18. Lalevich, M.S. (1983). Dictionary of Serbo-Croatian Literary language of Matica srpska I — VI, analysis and notes. Belgrade (in Serb.).
19. Macanovich, A. (2018). Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. *Serbian lexicography from Vuk till today. Catalogue of exhibition*. Milosav Teshich, Rajna Dragichevich, Nenad Ivanovich (Eds.). P. 51 — 65. Belgrade (in Serb.).
20. Novakovich, S. (1888). Serbian Royal academy and caring for Serbian language. *Voice of Serbian Royal academy*, 10, 5 — 87 (in Serb.).
21. Ostojich, T. (1923). Zakharija Orfelin, his life and activity. Vol. XLVI: Philosophical and philological sciences. Vol. 12. Belgrade (in Serb.).
22. Peshican, M. (1974 — 1975). One third work of compiling the big dictionary of SANU. *Our language*, XX/1 — 5 (in Serb.).
23. Peshican, M. (1978). Ten volumes of the Dictionary of SANU. *Our language*, XXIII/3 — 4 (in Serb.).
24. Preface. (1967). *Dictionary of Serbo-Croatian Literary language*, 1, 7 — 14. Novi Sad — Zagreb (in Serb.).
25. Ristich, S. (2012). Corpus of Serbian language in the Dictionary of JAZU — philological program of Guro Danichich. *Collected works of International Scientific conference "Serbian language, literature, art". Structural features of Serbian language*. Vol. I, 13 — 21. Kragujevac (in Serb.).
26. Rogich, P. (1975). Dictionary of Croatian or Serbian language of JAZU and its first editor Guro Danichich. *Our language*, XXI/3, 141 — 150 (in Serb.).
27. Ruvarac, D. (1914). Attachments to the history of Serbian literature. 11. About first Latin ABC book for Serbian children. *Branko's circle*, 20/5. Belgrade (in Serb.).
28. Savich, V. (2018). Dictionary of Serbian literary antiquities. Compiled by G. Danichich. In Belgrade, at the State printing house, 1863 — 1864. *Serbian lexicography from Vuk till today*. Catalogue of exhibition. Milosav Teshich, Rajna Dragichevich, Nenad Ivanovich (Eds.). P. 35 — 51. Belgrade (in Serb.).
29. Rajna, Dragichevich (Ed.). (2014). Modern Serbian lexicography in theory and practice. Belgrade (in Serb.).
30. Milosav Teshich, Rajna Dragichevich, Nenad Ivanovich (Eds.). (2018). Serbian lexicography from Vuk till today. Catalogue of exhibition. Belgrade (in Serb.).
31. Stanojich, Zh. (1976). Dictionary and linguistic culture. On the occasion of publication the last volume of the Dictionary of JAZU. *Our language*, XXII/3, 95 — 97 (in Serb.).
32. Trifunovich, G. (1975). About Dictionary of Serbian antiquities of Danichich. *Guro Danichich. Dictionary of Serbian antiquities*, III, 619 — 646. Belgrade (in Serb.).

33. Fekete, E. (1993). About Dictionary of Serbo-Croatian Literary and Folk language of SANU. *One hundred years of lexicographic work in SANU*. P. 21 — 49. Belgrade (in Serb.).
34. Šipka, D. (2000). A Bibliography of Serbo-Croatian Dictionaries: Serbian, Croatian, and Bosnian Muslim. Springfield (in Eng.).
35. Shipka, D. (2006). Foundations of lexicology and related branches of science. Novi Sad (in Serb.).

Статтю отримано: 14.03.2019

R. Dragičević

University of Belgrade, Belgrade, Serbia

DEVELOPMENT OF SERBIAN MONOLINGUAL LEXICOGRAPHY

The Serbian lexicography can be divided into the pre-Vuk period and post-Vuk period. The dividing line presents the Serbian Dictionary by Vuk Stefanovich Karagich, a reformer of the Serbian language. The Serbian Cyrillic pre-Vuk lexicography started to develop in the second part of the 18th century, when the Serbs trying to find a sanctuary from the Turkish terror, in great numbers immigrated to the Hapsburg Monarchy. To be able to adjust to a new environment, they began to compile and publish bilingual dictionaries, namely German-Serbian or Latin-Serbian. The Serbian part of those dictionaries was written in Slavonic-Serbian language, the mixture of the Serbian folk language and Russian folk language and a Serbian and Russian editing of Old-Slavonic language. The influence of the Russian language is explained by the fact that the Serbs in trying to keep the Orthodox faith and Serbian language living in the Hapsburg Monarchy organized Russian schools taught by Russian teachers.

Vuk's dictionary is the first work written in a pure Serbian folk language. This dictionary is important for the Serbian lexicography, among other things, for the fact that it contains the terminology from the various fields, confirmed by the citations from the Serbian literature. The Vuk's dictionary later served as a starting point for all later dictionary works. His dictionary was written in reformed Cyrillic alphabet, which places this dictionary among the most important works of all time in the Serbian culture. This is when the modern Serbian language began. The post-Vuk lexicography has undergone two phases — Serbo-Croatian (Yugoslav) and Serbian (Post-Yugoslav). The dividing line presents the last decade of the 20th century, when the breakup of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia occurred. This paper gives the basic information on the most important dictionaries, which represent all of the phases in the development of Serbian lexicography. In this paper, the most important Serbian dictionaries are divided into two groups: general and special. More attention is devoted to general dictionaries, but it also lists the special dictionaries as well. The most important lexicographic institution in Serbia is The Institute for Serbian Language within The Serbian Academy of Sciences and Arts. The biggest and most important dictionary of Serbian language is currently being made there — The Dictionary of SANU, and the dictionaries such as The Serbian Dictionary of Etymology, as well as The Dictionary of the Church Slavonic Language — Serbian edition. The second important lexicographic institutions in Serbia is the Matica srpska, in Novi Sad.

Keywords: *Serbian lexicography, Serbian dictionaries, general dictionaries, special dictionaries, pre-Vuk Serbian lexicography, post-Vuk Serbian lexicography, Serbian language.*

УДК 811.161.2:347.973(81'27)

Н.В. Пуряєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

УКРАЇНСЬКЕ ЛІНГВІСТИЧНЕ ЕДИЦІЙНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

У статті висвітлено історію та сучасний стан українського едиційного джерелознавства, процесу його формування як окремого напрямку історичної лінгвістики. На основі аналізу наявних едиційних інструкцій узагальнено практичні основи цього напрямку, типологію едиційних принципів і прийомів.

Ключові слова: лінгвістичне едиційне джерелознавство, едиційні прийоми, метаграфія, транслітерація.

Лінгвістичне едиційне джерелознавство — галузь лінгвістики, завданням якої є вивчення і публікація пам'яток писемності мовознавчого типу, — розвивається в Україні з середини ХІХ ст., однак історія цього наукового напрямку, формування теорії й методології публікування лінгвістичних джерел залишаються недостатньо висвітленими.

Початок едиційної діяльності, що так чи інакше пов'язана з історією української мови, можна датувати часом виходу у світ перших пам'яток, що мають безпосередній стосунок до цього процесу. Одною з таких є перлина давньої української літератури й мови — «Повчання Володимира Мономаха», яку опублікував О.І. Мусін-Пушкін 1793 р., та славнозвісний епос «Слово о полку Ігоревім», що побачив світ 1800 р. завдяки зусиллям О.І. Мусіна-Пушкіна, М.М. Бантиша-Каменського та О.Ф. Малиновського (збережено другу пам'ятку, оскільки оригінал «Слова» згорів під час пожежі Москви 1812 р.). Зазначимо, що едиційний рівень цих видань був далекий від лінгвістичних вимог. Відтворюючи «Слово о полку Ігоревім», через помилкове прочитання окремих фрагментів та насамперед неправильний словоподіл публікатори спричинили появу в них численних «темних

© Н.В. ПУРЯЄВА, 2019

місць», над розкриттям яких мовознавці працюють і досі. На затемнення «Слова», нівеляцію його фонетичних і граматичних ознак вплинули також редакторські втручання видавців та уніфікація орфографії пам'яток відповідно до тогочасних правил церковнослов'янської орфографії. Зрештою, ці помилки мали об'єктивні причини, адже науковий рівень лінгвістичної публікації безпосередньо залежить від рівня філологічних знань епохи, у яку було надруковано пам'ятку. Це є однією з причин того, що до багатьох уже опублікованих, упроваджених у науковий обіг текстів потрібно повертатися знову.

Едиційне джерелознавство (із середини XIX ст. за цим напрямком усталася назва «археографія»), об'єктами якого ставали українські пам'ятки, зародилося як допоміжна галузь історії в Російській імперії, у складі якої тоді перебувала Україна (хронологічно це друга половина XVII — XVIII ст.). Проголосивши історичний досвід півдня Київської Русі частиною російського історичного досвіду, історики надавали особливої уваги писемним джерелам, що походили саме з цієї території і цього періоду. Так, починаючи з досліджень В.М. Татищева (1686 — 1750), першими об'єктами едиційної уваги стали киево-руські історіографічні пам'ятки: літописи (насамперед т. зв. «Нестор», більше відомий сьогодні як «Повість временних літ», уперше опублікований А. Шлецером у 1802 р.), «Руська правда» XI — XII ст. (опублікував А. Шлецер, 1767 р.), хронографи, юридичні акти.

Публікаціям історичних джерел передувала доволі інтенсивна пошукова та збиральницька діяльність, яку стимулювала російська імперська влада. Зокрема, 1791 р. імператриця Катерина II видала спеціальний указ про вилучення всіх без винятку старовинних пам'яток із монастирських та церковних архівів Російської імперії, де вони зберігалися, та зосередження їх у Священному Синоді, на який покладалося завдання контролювати цей процес. Крім того, пам'ятки писемності потрапляли в колекції-зібрання впливових осіб того часу, які могли оплатити їхнє придбання. Часто ці особи ставали першими публікаторами віднайдених рукописів. Найвідоміші імена — О.І. Мусін-Пушкін, М.М. Бантиш-Каменський, М.П. Рум'янцев та ін. Згодом ці колекції були передані до різноманітних архівів двох російських столиць — Москви та Санкт-Петербурга й увійшли до фондів національних книгозбірень Росії. Зауважимо, що внаслідок цих процесів багато українських пам'яток найдавнішого, киево-руського, періоду були локалізовані поза межами України.

Видавничу працю приватних осіб продовжила створена в 1834 р. Петербурзька археографічна комісія, найважливішим для україністики плодом діяльності якої став фундаментальний едиційний проект, відомий під назвою «Повне зібрання руських літописів» («Полное собрание русских летописей»), у якому вперше способом метаграфування¹ були опубліковані «Повість временних літ», Київський та Галицько-Волинський літописи.

¹ Метаграфія (від гр. *μεταγράφω* «переписую») — видання пам'ятки писемності шляхом її переписування.

Отже, із самого початку систематичного публікування давніх пам'яток писемності вони викликали інтерес насамперед як історіографічні джерела. Така спрямованість едиційного джерелознавства мала певні негативні наслідки для можливості лінгвістичного застосування створюваних видань. Зорієнтовані передусім на передавання змісту, едитори часто нівелювали мовну інформацію, закладену в тексті. Це відбувалося внаслідок двох типів модифікацій мови рукописів під час їх відтворення: 1) редагування мови пам'ятки — її наближення до російської або церковнослов'янської мов відповідного періоду, характерне для ранніх едиційних спроб; 2) передавання тексту засобами російської орфографії XIX ст. без збереження специфічних літерних знаків оригіналу.

Лінгвістичні едиційні принципи почали формуватися в надрах такої історико-філологічної дисципліни, як палеографія, одним із центральних об'єктів уваги якої є графіка пам'ятки. Першим лінгвістичним виданням давнього джерела (доволі високого рівня!) стала публікація «Остромирового Євангелія 1056 — 1057 років», яку здійснив славист О.Х. Востоков у 1846 р. Видатний фонетист, етимолог, він достеменно відтворив усі лінгвістичні та палеографічні особливості тексту пам'ятки. Із цією метою для її видання було навіть створено спеціальний шрифт (дуже близький до оригінального), який надавав публікації вигляду факсиміле.

Зауважимо, що в наш час до такого способу відтворення джерела вдався публікатор Острозької Біблії 1581 р. (Київ, 2006) Р. Турконяк, який спеціально виготовив близько 120 графічних знаків (літерних, діакритичних), що точно імітували накреслення літер Острозької друкарні.

Становлення й розвиток едиційної діяльності в Україні розпочалося з часу заснування в 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі (Київська археографічна комісія). Комісія підготувала та опублікувала велику кількість фундаментальних серій, серед яких найвідомішими є: «Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов...» (4 томи, 1845 — 1859) та «Архив Юго-Западной России» (35 томів, 1859 — 1911).

Видання Тимчасової комісії охопили пам'ятки XIV — XVIII ст. Для україністики особливо цінними стали публікації літописів Григорія Граб'янки, Самійла Величка, Самовидця та творів полемічної літератури Й. Борецького, Д. Братковського, І. Вишенського, І. Гізеля, Г. Кониського, З. Копистенського, С. Косова, Й. Максимовича, Г. Смотрицького. У роботі комісії брали участь знані вчені, письменники й культурні діячі того часу: М.Ф. Владимирський-Буданов, М.В. Довнар-Запольський, М.Д. Іванишев, В.С. Іконников, М.І. Костомаров, О.М. Лазаревський, О.І. Левицький, М.О. Максимович, П.О. Куліш і навіть Т.Г. Шевченко. Незважаючи на те що серед членів Комісії не було жодного професійного лінгвіста, вона сформулювала чіткі едиційні принципи, які мали сприяти відображенню лінгвістичної специфіки видаваних текстів, а саме: «щоб друкований текст пам'яток якомога точніше передавав оригінал у всіх аспектах — правописі, скороченні слів, формі літер і навіть кольорі

чорнила» [цит. за 4: 53]. Під час публікування пам'яток було застосовано стилізований старокириличний шрифт (т. зв. біблійний), позичений видавцями в друкарні Києво-Печерської лаври [Там само]. Отже, у процесі метаграфування навіть і скорописні оригінали передавали стилізованим напівуставом, але з цілковитим збереженням специфічних літер, надрядкових написань і екслітерних знаків. Крім того, на цензурну вимогу київського військового губернатора Д.Г. Бібікова, а також з метою полегшення сприйняття пам'яток та розширення кола користувачів публікації оригінал пам'ятки мав публікуватися паралельно з перекладом на російську мову [4: 52 – 53]. Таким способом були опубліковані всі чотири томи «Памятников».

Реалізація зазначеного едиційного підходу виявилася доволі трудомістким, тривалим і затратним процесом. Тому в другій серії Комісії — «Архиве Юго-Западной России» — тексти публікували вже за спрощеною методикою, яка передбачала відмову від відтворення титл, заміну старокириличних літер, що вийшли з ужитку, літерами російської «гражданки», знесення надрядкових літер у рядок без жодного позначення тощо. Свій підхід видавці обґрунтували зорієнтованістю серії виключно на фахівців-істориків, що знецінило вартість цих видань для лінгвістичних студій.

Ще один відомий едиційний центр в Україні — Археографічна комісія при НТШ у Львові, заснована 1896 р. з ініціативи М. Грушевського. Пріоритетним об'єктом зацікавлення Комісії стали джерела з історії України козацької доби. Ці документи опубліковані в серії «Жерела до історії України-Руси». Для публікації літературних текстів XVI — XVIII ст. було засновано іншу серію — «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (вийшло 7 томів), у якій побачили світ пам'ятки полемічного письменства (К. Студинський), староукраїнська поезія (В. Перетц), апокрифічні твори (І. Франко). Усі видання цієї серії були метаграфованим відтворенням оригіналів стилізованим старокириличним шрифтом («подобизна старого друку») і відповідали основним едиційним принципам, що їх виробила Археографічна комісія НТШ (автор інструкції С. Томашівський): цілковито відтворювати орфографію оригіналу (при цьому розкривати скорочені слова та відновлювати пошкоджені фрагменти), модернізуючи лише пунктуацію та правопис власних назв [11].

У 1927 р. при Історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук засновано Комісію давнього українського письменства, яку очолив академік ВУАН В.М. Перетц. Комісія ставила собі за мету «бібліографувати, описувати, досліджувати, а найголовніше — видавати пам'ятки мови й письменства давньої України», «що стосуються і до найдавнішого і до середнього періодів його існування» [1: 4], а саме XI — XIII та XIV — XVIII ст. Для цього засновано серію «Пам'ятки мови та письменства давньої України» (інша назва «Пам'ятки давнього письменства»), що виходила як додаток до періодичного видання «Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН». Комісія керувалася такими філологічними

едиційними настановами: пам'ятки XI – XV ст. видавати «точно, зберігаючи всі особливості рукописів, графічні та орфографічні»; «видаючи пам'ятки пізнішого часу — титла розкриваються, нарядкові знаки вносяться в рядок; додатки видавця зазначаються знаком []; опущені в рукопису літери — друкуються курсивом» [Там само].

Загалом протягом 1927 — 1930 рр. у цій серії було опубліковано 4 томи.

Окремо потрібно згадати про едиційну діяльність українських мовознавців у діаспорі. Ідеться про серію «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства» («Гарвардський проект»), засновану 1987 р. Українським науковим інститутом Гарвардського університету з нагоди відзначення Тисячоліття хрещення Руси-України. Проект передбачав видання 150-и томів пам'яток давньої української літератури з перекладами їх на англійську та українську мови. До комісії ввійшли О. Прицак, О. Мишанич, Я. Ісаєвич, Е. Кінан, Р. Піккіо, Р. Лужний, Ю. Шевельов та ін. Світ побачило лише 10 томів джерел, виданих факсимільним способом, серед яких твори М. Смотрицького, «Євангеліє учительное» М. Смотрицького, полемічні твори Л. Кревзи й З. Копистенського, «Патерикон...» С. Косова, «Тєратоурѹѹѹа...» А. Кальнофойського, писання Пилипа Орлика, Київський і Галицько-волинський літописи, Літопис Григорія Граб'янки, «Повість временних літ» [3]. Помітно, що вибір джерел був продиктований насамперед завданнями української історіографії, зокрема церковної.

В Україні традиція лінгвістичного едиційного джерелознавства була започаткована в 60-х рр. XX ст. Саме в цей час першорядним завданням славістики проголошено формування джерельної бази історико-лінгвістичних студій слов'янських мов (VI Міжнародний з'їзд славістів, Москва, 1958).

Як декларувалося в попередні періоди розвитку едиційного джерелознавства, так і на цьому новому етапі найголовнішим едиційним принципом є таке відтворення пам'ятки, яке б максимально усувало необхідність звернення безпосередньо до оригіналу. Однак цей принцип допускає варіативність залежно від того, які аспекти й особливості оригіналу визначено пріоритетними для відтворення в кожному конкретному виданні (це може бути, напр., зміст, характер оформлення рукопису тощо). Зрозуміло, що для мовознавця таким аспектом є лінгвістичні особливості тексту, які розкривають мовну інформацію, закладену в ньому: графіка² (варіанти літер, екслітерні знаки, система скорочень тощо) й орфографія, пунктуація, помилки письма, виправлення, приписки, глоси, маргіналії.

² Як справедливо зауважили автори рецензії на видання кириличних текстів Литовської Метрики, «слов'янська орфографія Середніх віків — варіативна, тобто вона передбачає дотримання порівняно невеликої кількості обов'язкових правил, більшість же написань регламентуються винятково правилами графіки (тобто можливі, напр., написання тѣ, тоу, ту) і вибором писцем тієї чи іншої орфографічної традиції, інколи навіть не однієї» [10: 43]. Своєю чергою, графіко-орфографічна специфіка джерела є надійним маркером її атрибуції (хронологічної, територіальної тощо) [2: 103].

Таблиця 1

Тип видання за адресатом	науковий	науково-популярний	популярний
Тип видання за способом відтворення оригіналу	- репродукція (репринт, факсиміле) - метаграфія	- метаграфія (спрощена)	- метаграфія (спрощена), - переклад

При цьому важливим фактором визнано *рецепцію* публікації тим колом користувачів, для якого вона призначена, що передбачає певну адаптацію оригіналу залежно від специфіки цільової аудиторії видання. Це урізноманітнює едиційні підходи й відповідно ускладнило класифікацію видань. Фактор адресата зумовив розрізнення трьох основних типів публікацій пам'яток: 1) науковий, 2) науково-популярний, 3) популярний [8: 7]. Ступінь адаптації оригіналу в них має надзвичайно широку амплітуду, крайніми виявами якої є, з одного боку, репродукція пам'ятки (факсиміле, репринт) як різновид її наукового видання, а з іншого — переклад архаїзованою чи сучасною мовою як один із типів популярного видання (див. Таблицю 1).

Наукове едиційне джерелознавство диференціювалося за галузевим принципом, розвинувшись у підгалузі, протиставлення яких загалом можна відобразити так: **лінгвістичне ЕД** / **нелінгвістичне ЕД** (історичне, літературо-, мистецтво-, релігієзнавче тощо).

Упродовж попередніх етапів окреслилися два основні підходи до відтворення джерел: *репродукційний* (створення копії — репринту, факсиміле) і *скриптурний* (передавання писемного тексту графічними знаками) [8: 7]. Зауважимо, що сьогодні дехто з дослідників вважає цілком достатнім заходом публікацію факсимільного відтворення писемного джерела. На нашу думку, воно було б таким, якби коло завдань едиційного джерелознавства обмежувалося необхідністю зберегти чи удоступнити пам'ятку дослідникам різних галузей для здійснення подальших студій над нею, тобто едиційні зусилля були б допоміжним, пропедевтичним заходом для забезпечення розвитку інших галузей³. Натомість едиційне джерелознавство, зокрема лінгвістичне, — це самостійна наукова галузь, основним завданням якої є *інтерпретація* писемного джерела, якому підпорядковані застосовані під час його публікування едиційні прийоми (словоподіл, відтворення графічних варіантів літер, упровадження сучасної пунктуації, тлумачення малозрозумілих слів і контекстів у показниках тощо). З огляду на це слушним видається протиставлення, на яке вказав Д.С. Лихачов: «Варто розрізнати поняття «видання тексту» і «видання рукопису». Факсимільне видання відтворює рукопис, але не текст

³ Пор. зауваження Д. Лихачова: «Факсимільні і дипломатичні видання призначені для продовження досліджень рукопису (для заміни рукописів) і для фіксації зовнішнього вигляду рукописів (особливо тих, які руйнуються)» [7: 69].

рукопису як такий» [7: 70]. Отже, завдання едитора-лінгвіста — насамперед визначити, що у відтворюваній пам'ятці стосується тексту як факту мови, має лінгвістичну інформацію, і в публікації відтворити саме ці риси джерела.

Як зауважував знаний польський едитор А. Карпинський, обов'язком видавця писемної пам'ятки є її *повне розуміння* і доведення до розуміння користувача [12: 60]. У цьому контексті метаграфія (транслітерація) виступає основним способом її інтерпретаційного лінгвістичного опрацювання. З іншого боку, у процесі публікування пам'ятка проходить не лише крізь призму загальноновизнаних і теоретично обґрунтованих галузевих едиційних принципів, а й через авторську індивідуальність едитора з його рівнем компетенції, знань і досвіду, унаслідок чого можуть виникнути так звані «помилки осмислення» [7: 72], зумовлені неправильним чи неточним розумінням тексту. Тому справедливим є твердження, що метаграфія не може мати самостійного джерельного значення, її має супроводжувати факсимільне відтворення пам'ятки. Таким чином, найоптимальнішим способом видання першоджерел є комбінований тип публікації, який поєднує її репродукцію та скриптуру (метаграфію).

Важливою віхою розвитку українського лінгвістичного едиційного джерелознавства стала поява академічної серії «Пам'ятки української мови», заснованої 1961 р. Усі видання цієї серії, яка на сьогодні налічує понад 40 томів, публікувалися за двома загальноприйнятими інструкціями: до 1995 р. — за «*Правилами видання пам'яток української мови XIV — XVIII ст.*» М.М. Пещак та В.М. Русанівського (Київ, 1961); після 1995 р. — за «*Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції*» В.В. Німчука (Київ, 1995).

Едиційні принципи, викладені в першій праці, стосувалися пам'яток писемності XIV — XVIII ст. Передбачалося, що група джерел XI — XIII ст., яка охоплювала «південні староруські документи епохи Київської Русі», буде видаватися спільними зусиллями українських, білоруських та російських лінгвістів [9: 6].

Правила'1961 залежно від специфіки джерела передбачали застосування двох типів публікації. *Стародруки* (очевидно з огляду на читабельність оригіналу) планувалося видавати фототипічним способом (так були опубліковані «Лексикон словенороський» Памва Беринди 1627 року» (1961), «Граматика слов'янська Івана Ужєвича» (1970), «Буквар І. Федорова 1574 р.» (1975), «Граматика» Мелетія Смотрицького (1979), «Граматика словенська» Лаврентія Зизанія (1980) та ін.). З цієї ж причини фототипічний спосіб мав застосовуватися до рукописних текстів, написаних уставом та півуставом, чітке накреслення літер у яких робило їх доступними для прочитання [9: 36].

До *рукописних* текстів, написаних скорописом, автори Правил'1961 рекомендували застосовувати комплексний підхід: комбінувати у виданні факсимільний та метаграфований варіанти пам'ятки [Там само], проте жодне з видань серії, щодо яких було застосовано зазначену інструк-

цію, таким способом опубліковане не було, всі вони обмежувалися лише публікацією метаграфії.

За концепцією авторів Правил'1961, підготовка лінгвістичного джерела передбачала застосування двох прийомів її відтворення: транслітерації і транскрипції, точніше — «транслітерації з елементами транскрипції» [9: 36]. При цьому **транслітерація** — це едиційний прийом, при якому кожному писемному знакові оригіналу має відповідати окремий знак метаграфії (відтворення «літера в літеру»). Для полегшення сприйняття та посилення читабельності тексту оригіналу запропоновано спрощену транслітерацію, виявом якої, згідно з Правилами'1961, була уніфікація варіантів окремих графем; реконструкція скорочених слів (розкриття титл), уникнення окремих екслітерних знаків тощо. **Транскрипція** — едиційний прийом, який полягає у відтворенні в метаграфії припустимого звучання оригіналу; тобто транскрипція не відображає графічної специфіки пам'ятки, але передає її фонетичні особливості (напр., відтворення сучасною українською літерою *e* староукраїнських *e* та *є* на позначення нейотованого звука у словах, написання яких регламентувалося позицією в слові, але не вимовою [8: 19]).

До способів адаптації оригіналу належали також такі прийоми, як поділ тексту на слова, речення й абзаци, впровадження в текст пам'ятки сучасної пунктуації (без збереження або паралельно з пунктуацією писця) тощо.

Рекомендації в Правилах'1961 розробляли окремо для пам'яток двох хронологічних періодів: 1) XIV — XV ст. та 2) XVI — XVIII ст. При цьому едиційні прийоми, рекомендовані для першого періоду, передбачали мінімальне втручання в оригінал (відтворення всіх специфічних старокириличних графем: Ѣ, Ѧ, ѧ, ѩ, Ѫ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ та ін., графічних варіантів у (монограф у, диграф оу та лігатура 8); велика літера та інтерпункція оригіналу мали залишатися без змін тощо) [9: 40]. Натомість пам'ятки XVI — XVIII ст. мали відтворюватися на засадах спрощення та модернізації оригіналу: крім словоподілу, у них передбачали поділ на абзаци, сучасна пунктуація при збереженні писарських знаків, які потрібно брати в лама́ні дужки, вживання великої літери відповідно до сучасної орфографії без збереження особливостей оригіналу тощо [9: 42 — 70].

«Правила» В.В. Німчука, опубліковані 1995 р., задумані як дещо більше, ніж просто едиційна інструкція. У них учений уперше зробив спробу представити едиційне джерелознавство як скоординовану систему методів і прийомів, підпорядкованих конкретним завданням публікації, розробив метамову галузі (саме йому належить термін «метаграфія»), систематизував та уточнив її термінологічний апарат, окреслив типологію джерел для відтворення та типологію едиційних прийомів. Крім того, В.В. Німчук наголосив на необхідності хронологічного розширення корпусу джерел для видання — X — XX ст., а тому вмістив у «Правилах» докладні рекомендації щодо видання пам'яток XI — XIII ст. [8: 5, 7].

Важливим здобутком ученого стало те, що він здійснив своєрідну класифікацію модифікаційних втручань у текст пам'ятки під час її пуб-

лікування за едиційними методами, виокремивши такі їх різновиди: 1) дипломатичний (далі — ДМ), 2) дипломатично-критичний (далі — ДКМ); 3) критично-дипломатичний (далі — КДМ). Хоч варто зазначити, що галузевий та хронологічний принципи присутні й у цій класифікації. Дослідник зауважує, що критично-дипломатичний метод — це фактично модифікований у бік спрощення дипломатично-критичний, який за умови збереження основних елементів графіки та орфографії джерела уможливорює певну модернізацію тексту (орфографічну, пунктуаційну), що не спотворює текст, але дуже полегшує його сприймання, «особливо нелінгвістами (історіографами, мистецтвознавцями, істориками науки тощо)» [8: 18]. При цьому дипломатичний та дипломатично-критичний методи він радить застосовувати до пам'яток X — XV ст., натомість джерела XVI — XVIII ст. і подальших періодів видавати критично-дипломатичним методом [Там само].

Зауважимо, що дипломатичний метод, рекомендований В.В. Німчуком для унікальних, особливо значущих пам'яток, передбачає мінімальне втручання в оригінал, що дуже наближує його до репродукційного методу (відсутність едиторського словоподілу, реконструкції пошкоджених фрагментів тексту, відтворення всіх без винятку графічних (літерних та екслітерних) знаків та їхніх варіантів, писарської пунктуації тощо) [8: 14 — 15].

Допустимі модифікації оригіналу під час метаграфування двома іншими едиційними методами стосуються таких його основних аспектів: словоподіл, графіка, орфографія та пунктуація, за якими їх і розглянемо (див. Таблицю 2).

Можна помітити, що автори «Правил» 1961 та «Правил» 1995 намагалися розробити рекомендації, які, незважаючи на їхню лінгвістичну спрямованість, все ж таки враховували інтереси користувачів-нелінгвістів, а крім того, і доволі обмежені на той час друкарські можливості едиторів. Про те, що ці рекомендації є своєрідним пошуком компромісу, свідчить той факт, що дипломатичний та дипломатично-критичний методи, протиставлені в «Правилах» В.В. Німчука критично-дипломатичному, як лінгвістичні на протигагу нелінгвістичному, закріплено за пам'ятками різних хронологічних зрізів: перші два призначені для текстів X — XV ст., третій — XVI — XVIII ст. На нашу думку, обґрунтованість такого підходу з погляду розвитку мови вимагає сьогодні додаткового осмислення.

Перспективою лінгвістичного едиційного джерелознавства є електронні видання пам'яток. Сучасні комп'ютерні технології уможливають створення «багатошарових» видань, що дають змогу враховувати потреби фахівців усіх без винятку галузей, усуваючи конфлікт інтересів (про цікаву реалізацію такого задуму див. [6]).

Зауважимо, що давно назріла потреба проведення спеціального круглого столу, присвяченого проблемам едиційного джерелознавства, на якому могли б зустрітися для обговорення окреслених проблем фахівці

Графіка і орфографія

Пунктуація

² Як відомо, тексти окремих пам'яток характеризуються складною системою екслітерних знаків. Не всі вони мають звукове чи морфологічне значення, більшість є впливом другого південнослов'янського впливу на староукраїнську графіко-орфографічну систему. Тому питання про доцільність їх відтворення залишається дискусійним.

різних галузей, а особливо представники українських центрів лінгвістичного едиційного джерелознавства (відділ історії української мови Інституту української мови НАН України, Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України, кафедра української мови Житомирського державного університету ім. І. Франка та ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуславський С. Українсько-руські пам'ятки XI – XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. Розвідка й тексти. Київ, 1928.
2. Гнатенко Л.А. Поєднання палеографічних та офрографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам'яток. *Український археографічний щорічник*. Вип. 3 – 4. Київ, 1999. С. 103 – 109.
3. Грабович Г. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=28720
4. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. Київ, 1993.
5. Капраль М.М. Археографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності). *Український археографічний щорічник*. 1999. Вип. 3 – 4. С. 56 – 76. Київ.
6. Конявская С.В. Издание средневековых памятников письменности по рукописям. URL: http://www.drevnyaya.ru/vyp/2012_1/part_4.pdf
7. Лихачев Д.С. Техника издания текстов. *Д.С. Лихачев. Текстология. Краткий очерк*. Москва – Ленинград, 1969. С. 69 – 98.
8. Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції. Київ, 1995.
9. Пешак М.М., Русанівський В.М. Правила видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст. Київ, 1961.
10. Тимченко Т.А., Лифшиц А.Л. К вопросу об издании Литовской Метрики. *Новости Литовской Метрики*. № 6. Вильнюс, 2003. С. 32 – 49.
11. Фелонюк А. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Енциклопедія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. URL: <http://encyklopedia.com.ua>
12. Krzywy R. Projekt edycji hermeneutycznej. *Jak wydawać teksty dawne*. Pod red. K. Borowiec, D. Małej, T. Miki, D. Rojszczak-Robińskiej. Poznań, 2017. S. 45 – 64.

REFERENCES

1. Boguslavskyi, S. (1928). Ukrainian-Russian monuments XI – XVIII c. about princes Borys and Glib. Study and texts. Kyiv (in Ukr.).
2. Gnatenko, L. (1999). A combination of palaeographic and off-shore research in the study of the old Ukrainian written monuments. *Ukrainian Archeographical Yearbook*, 3 – 4, 103 – 109. Kyiv (in Ukr.).
3. Grabovich G. Harvard Library of Ancient Ukrainian Writing. *Encyclopedia of modern Ukraine*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=28720 (Accessed 10.01.2019).
4. Zhurba, O. (1993). Kyiv Archeographic Commission. 1843 – 1921. Essay history and activities. Kyiv (in Ukr.).
5. Capral, M. (1999). Archaeological Commission of the Shevchenko Scientific Society in Lviv (Essay on the history of activities). *Ukrainian archaeological yearbook*, 3 – 4, 56 – 76. Kyiv (in Ukr.).
6. Konyavskaya, S.V. (2007). The publication of medieval monuments of writing on manuscripts. URL: http://www.drevnyaya.ru/vyp/2012_1/part_4.pdf. (Accessed 10.01.2019).
7. Likhachev, D. (1969). Technique edition texts. *D.S. Likhachev. Textual. Short essay*. P. 69 – 98. Moscow – Leningrad (in Rus.).
8. Nimchuk, V. (1995). Rules for the publication of monuments written by the Ukrainian language and Church Slavonic Ukrainian edition. Kyiv (in Ukr.).

9. Peshchak, M., Rusanivsky, V. (1961). Rules for the publication of monuments of the Ukrainian language of the 14th — 18th centuries. Kyiv (in Ukr.).
10. Timchenko, T. Lifshits, A. (2003). On the issue of publishing the Lithuanian Metrics. *News of the Lithuanian Metrics*, 6, 32 — 49. Vilnius (in Rus.).
11. Felonyuk, A. Archeographical Commission of the Scientific Society Shevchenko in Lviv. *Encyclopedia of the Scientific Society Shevchenko in Lviv*. URL: <http://encyklopedia.com.ua> (Accessed 10.01.2019).
12. Krzywy, R. (2017). Projekt edycji hermeneutycznej. *Jak wydawać teksty dawne*. Pod red. K. Borowiec, D. Małej, T. Miki, D. Rojszczak-Robińskiej. S. 45 — 64. Poznań (in Pol.).

Статтю отримано 16.01.2019

N.V. Puriaieva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

UKRAINIAN LINGUISTIC REFINED SOURCE STUDY

The article considers the history and current state of Ukrainian traditional source study, the process of its formation as a separate direction of historical linguistics. It is shown that the original publication of the written records did not have an expressive linguistic orientation and more satisfied the requirements of other humanitarian disciplines: history, literary criticism. Focused primarily on the display of content, such publications almost completely leveled the language information inherent in the sources. For the first time, the principle of a complete mapping of the linguistic features of the sources was defined in the publications of paleographers, the first example of which was the publication of the Ostrom of the Gospel, published by A. Vostokov in 1876. A purely linguistic direction of unit source studies was formed only in the 60s of the last century. At this time, the series “Monuments of the Ukrainian language” was founded, and the first instructions for publishing linguistic sources M. Peschak, V. Rusanovsky were created. Rules for the publication of monuments of the Ukrainian language of the 14th and 18th centuries. (Kyiv, 1961). The authors have proposed, among other things, clear principles for the transliteration of written records of two periods in the development of the Ukrainian language — the 14th and 15th and 16th and 18th centuries. In accordance with this instruction in the “Monuments” series, publications were published up to 1995. After 1995, the publication followed another instruction V. Nimchuk. Rules for the publication of monuments written by the Ukrainian language and Church Slavonic Ukrainian edition (Kyiv, 1995). In it, the author presented the unitary source study as a coordinated system of methods and techniques, subordinate to specific tasks of the publication, developed the industry’s metalanguage (it is now the commonly accepted term “metagraphic”), systematized and clarified terminology equipment, defined the typology of sources for reproduction and the typology of traditional techniques.

Keywords: *linguistic standardized source study, standardized methods, metagraphy, transliteration.*

УДК 81'38

З.І. Висоцька, О.В. Богач

Одеський національний економічний університет, м. Одеса

ТЕКСТОВІ СТРУКТУРИ — ВЕРБАЛІЗАТОРИ КАТЕГОРІЇ ЛОГІЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАЦЬ ІВАНА ФРАНКА)

На прикладі праць І. Франка економічного профілю розглянуто логічність як категорійну ознаку наукової мови. Проаналізовано вербалізатори модально-логічних та предметно-логічних відношень. Простежено функцію вказівних займенників — вербалізаторів зв'язності у науковому тексті. Досліджено роль вставних та вставлених конструкцій — вербалізаторів цілісності тексту.

Ключові слова: *текстові структури, логічність наукової мови, модально-логічні та предметно-логічні відношення, вербалізація зв'язності тексту, вербалізація цілісності тексту.*

Логічність — категорійна ознака наукової мови, яка визначає і структурно-логічну схему організації тексту («логічний конденсат цілого тексту» [2: 39 — 43]), і властивості й механізми розгортання цієї схеми, що відбивають розвиток думки в тексті. Логічність наукової мови корелює з логічним компонентом наукового пізнання: мовні засоби, «максимально відповідаючи вимогам логічного мислення, виражають виключно понятійне мислення» [3: 35]. Водночас тип викладу специфічної наукової інформації узгоджений із комунікативною вимогою необхідної і достатньої повноти представленості форм мислення та відношень між ними (поняттями, судженнями, висновками, логемами). Для характеристики типу викладу в стилістиці наукової мови актуалізовано поняття *підкреслена логічність* (М.М. Кожина) та *відкрита логічність* (А.Н. Васильєва).

Дослідження текстів із «прозорою», логічно стрункою організацією виявляє певну суперечність: з одного боку,

© З.І. ВИСОЦЬКА, О.В. БОГАЧ, 2019

чітка структура змісту, з іншого — порушення послідовності й логічності викладу навіть у «строго» науковому тексті. Ця суперечність детермінована взаємодією логічного та ієрархічного принципів організації змісту, які лежать в основі і змістової сторони тексту, й мовного оформлення цього змісту. Будь-якому рівню ієрархічної системи притаманна дискретність одиниць (понять, суджень, логем; слів, словосполучень, речень та ін.), які у процесі функціонування системи актуалізуються вибірково, утворюючи смислові «свердловини» (термін М.І. Жинкіна). Ці дискретні одиниці об'єднуються за правилами формальної та діалектичної логік й забезпечують цілісність доведення гіпотези. Отже, у системі дискретних одиниць вищого рівня виявляються не тільки строго логічні відношення (як підстава для вмотивування строгої логічності змісту наукового тексту), а й відношення, встановлювані тільки щодо ширшого контексту (як підстава для констатації нестрогої логічності наукового тексту).

Із-поміж усіх функціональних стилів літературної мови логічність є диференційною ознакою саме наукової мови, одним із найважливіших її параметрів (М.М. Кожина, М.П. Котюрова, В.О. Салімовський, Н.В. Данилевська, О.О. Баженова, Г.О. Золотова, Т.В. Матвєєва, Л.М. Мазурін, А.Н. Васильєва та ін.).

Актуальність статті зумовлена потребою комплексного дослідження текстових структур, які вербалізують логічні відношення у науковому тексті, зокрема модально-логічні, предметно-логічні, а також текстових структур, що забезпечують зв'язність і цілісність тексту.

Акцентуємо передусім увагу на логічності в аспекті *послідовного викладу поняттєвого змісту* мовних одиниць зі значенням певних логіко-семантичних відношень між поняттями у межах висловлень різного ступеня складності — від окремого речення до цілого тексту.

У реченні логіко-семантичні відношення понять відображають:

1) *модально-логічні відношення* (відношення з об'єктивною дійсністю), які мають значення буття, існування, наявності, а також поширення (у просторі й часі);

2) *предметно-логічні відношення*, що реалізуються при вираженні властивостей предмета, його умовній кваліфікації, при зіставленні з іншими предметами (відношення кваліфікації предмета), а також через відношення залежності (причини — наслідку, підстави — висновку / наслідку, мети). У тексті засобами вербалізації цих значень виступають здебільшого дієслова.

У мові економічних праць І. Франка вербалізатором *модально-логічних* відношень насамперед є дієслово-присудок. Зокрема, один із частотних засобів вираження логіко-семантичних відношень буття, існування, наявності — екзистенційні дієслова *бути, бувати, існувати, знаходитися, перебувати, мати* (у сполучі *ми маємо* — у значенні 'повинні, зобов'язані'), а також словосполучення *мати / знаходити / зайняти місце* та ін. Це один із найбільш семантично й експресивно нейтральних лексичних засобів, функція якого — «сприяти вираженню значення наявності,

існування предметів, явищ, не вносячи додаткової інформації» [1: 45]. Пор.: *Що-що, а наведене вище «спростування» мусить переконати кожного, що в усьому цьому градусі спростувань ми маємо справу з демонстрацією без огляду на те, справді тут є що заперечувати чи ні* [5: 202]; *У пізніші часи, коли людські звичаї трохи пом'якшали, рабство почало зникати, а його місце зайняло підданство* [4: 69]. Наведені приклади засвідчують, що так звані екзистенційні дієслова насамперед виражають об'єктивну модальність, виконують функцію констатації явищ, фактів суспільно-економічної діяльності соціуму.

Можливість, допустовість реалізації об'єктивної модальності передають актуальні для розглядуваних текстів структури з дієсловом *могти*, субстантивом *можливе*: *...листи заставні банку могли бути получені з преміями лотерейними* [4: 174]; *Це не було можливим, доки існували рабство і підданство...* [4: 71].

Модально-логічні відношення в науковому викладі увиразнюють підрядні синтаксичні структури, що допомагають вибудувати логічні зв'язки: *Щоб бути ремісником, треба після нинішньої устави вибути термін у майстра, визволитися, бути прийнятим до цеху і платити аркушик, т. є. податок зарібковий* [5: 162].

Деякі із засвідчених текстових структур, органічних у мові І. Франка, периферизовані в сучасній мовній практиці (*могли бути получені, вибути термін*).

До вербалізаторів модально-логічних відношень належать структури з дієсловами *відбуватися*, *здійснюватися*, *реалізуватися*, *виявлятися* тощо, які виражають узагальнену дію: *Лихва, що душить селянина, це також не що інше, як лише форма, в якій виявляється опанування праці з боку капіталу* [4: 71]; *Надто ліквідатори зреалізують 498 000 з[л.] р[инських] за векселі від бувших членів завідуючої ради і дирекції банку...* [4: 323]. Реальність / нереальність, можливість / неможливість таких дій також увиразнюють текстові структури з модальним складником *могти*: *Проте падіння цієї ціни не може відбуватися безкінечно...* [4: 73].

Пов'язана з вербалізацією модально-логічних відношень констатація існування, наявності реалії, явища, предмета нерідко супроводжується просторово-часовим уточненням, вказівкою на сферу його поширення. Таке уточнення, обмеження в часі передають конструкції, до складу яких входять фазові дієслова *розпочатися*, *стати*, *ставати*, *тривати*, а також контекстуально синонімічні з ними дієслівні одиниці *залишатися* (яким?), *проявлятися*, *зникати*, *досягати* (чого?) тощо. Наприклад: *Розуміється, й тут по них небагато можна надіятися, особливо при загальній апатії та малій дбалості про добро краю, яка проявляється в теперішній сесії сеймовій...* [4: 88]; *Правда, й тут автор залишає нас у невідомості, яких власне вигод досягла в Європі Австрія...* [5: 151].

Можливість, імовірність, припустимість такого різновиду дій увиразнюється допоміжними модальними складниками — *мати*, *могти*: *Лосування виданих облігацій має розпочатися в Львівському окрузі адміністративнім*

30 цвітня 1858... [4: 105]; *Шляхтич може бути собі власним економом... та залишитися шляхтичем, залишитися суспільним проводирем* [5: 84]. Об'єктивність початку певної дії підкреслює допоміжне дієслово: *У пізніші часи... рабство почало зникати...* [4: 69]. Отже, дієслово у складі присудка може впливати і здебільшого суттєво впливає на модальність усього висловлення.

Модально-логічні відношення в текстових структурах із базовими дієсловами на позначення існування, наявності реалії, явища, предмета увиразнюють підрядні синтаксичні структури: *Гроші, як бачимо, тоді тільки стають капіталом, коли за них купується на торзі робоча сила* [4: 32]; *Доки би тривала спілка, всі члени, що в ній працюють, мали би мати однакове удержання...* [5: 180].

Отже, текстові структури в мові економічних праць І. Франка виражають модально-логічні відношення буттєвості, екзистенційності, констатаційності, а також можливості, ймовірності, реальності, припустимості, початку — кінця певної дії.

Відношення кваліфікації предмета в науковому тексті реалізуються за умовного визначення цього предмета, у зв'язку з характеристикою його властивостей та зіставленням з іншими предметами. Пор.: *Звичайно під назвою капіталу у нас розуміються беззглядно гроші* [4: 32]; *Оскільки люди, які займаються домашнім промислом, також платять прибутковий податок і закон вважає їх промисловими підприємцями, вони мають право навчати своїх дітей того промислу* [5: 253].

Об'єктивна характеристика предмета чи явища передбачає вказівку на його сутність, фізичні та інші властивості, входження до складу інших предметів. Також вона виформовується під час зіставлення з іншими предметами, явищами тощо. При цьому кожен такий параметр кваліфікації має свої мовні засоби вираження. Зокрема, сутнісні властивості предмета в аналізованій науковій мові передає дієслово *полягати* ('зводиться до чого-небудь, мати своєю суттю, своїм змістом щось'): *Значить, уся капіталістична продукція полягає на творенні надвишки...* [4: 32]; *Цілий розвиток економічний капіталістичної продукції полягає на тім, що капіталісти всіма силами старалися до крайньої можності збільшити тоту надвишку* [4: 33]. Сьогодні конструкція *полягати на* вже не є нормою української літературної мови.

Об'єктивна модальність також властива тим реченням, центром яких є текстові структури з дієсловом *знаходиться* ('виявлятися'): *З лівого боку знаходиться кілька поганеньких, але просторих будівель...* [4: 54]; *Земельна власність, що знаходиться в приватних руках, у наш час так швидко пливе з рук до рук* [5: 76]. Зокрема, як стереотипізовану сприймаємо текстову структуру *знаходиться в приватних руках*.

Відношення предмета і його властивостей вербалізують дієслова *характеризуватися, відрізнятися* (чим?), *мати, володіти, знаходити, бути* (яким?), що підкреслюють актуальність характеристики «від предмета до його властивості»: *Клас капіталістів, який давно вже володів засобами ви-*

робництва [4: 71]; *Пригадаймо собі ще, що селянський банк не міг навіть всюди мати докладні інформації о вартості реальностей довжників* [4: 300].

Дієслово *бути*, ужите в конструкціях — характеристиках властивостей предмета, часто вжите у формі минулого часу: *Крик той се не був пустий газетний крик, але був справді відголосом переконань і виводів значної часті послів ради державної* [4: 86]; *Для підписання викликано, крім того, повітового лікаря, котрому, звичайно, також бажано, щоб стан здоров'я населення в його повіті був якнайкращий* [5: 207].

До предметно-логічного аспекту належить також опис структури, архітекτονіки явища, реалії тощо, їх входження до складу інших явищ, що у науковій економічній мові І. Франка передають дієслова *складати* (що?), *складатися* (з чого?), *включати* (у що?), *поділятися*, *членуватися*, *мати у складі*, *входити до складу*, *належати* (до чого?). Пор.: *Засоби і знаряддя виробництва складають те, що називається капіталом* [4: 40]; *Автор ... включає в коло своїх досліджень також сімейні відносини, власність, помешкання, харчування, звичаї, характер, освіту і моральність галицьких шевців...* [5: 262]; *Відтоді питання соціальне розширилося на всіх робучих людей всіх країв і околиць і викликало великий міжнародний рух робітничий, до котрого входять чимраз нові і більші маси робітників* [4: 8]; *Ремесло зецерське, хоть і належить, безперечно, до т. зв. промислових, то все ж таки багато де в чім різниться від всякої фабричної роботи при машині* [4: 8]. Зауважмо: вживання конструкцій із дієсловом *включати* в такому значенні в сучасній літературній мові теж периферизоване.

Із погляду вираження ступеня актуальної кваліфікації зіставних відношень показові конструкції та висловлення з дієсловами *співвідноситися*, *належати (до)*, *стосуватися*, *відноситися до* (сучасна норма — *належати*) як синонімічні засоби опису ієрархічних відношень. Наприклад: *Наш обрахунок відноситься, отже, до першої групи, що стосунково працює ще під найліпшими вимінками* [4: 12]; *А до розумного господарювання, на думку автора, належить в першу чергу розуміння, що «підтримка окремих осіб іще мало робить для загального добра»* [5: 239]; *Час від часу «Praca» публікуватиме короткі звіти про нові відкриття і винаходи, зокрема такі, які більше стосуються трудящих класів* [4: 17].

Іще один різновид предметно-логічних відношень — відношення *залежності*. В аналізованих текстах вони охоплюють значення зумовленості, причини — наслідку, підстави — висновку, мети.

Так, значення зумовленості передають текстові структури з дієсловами *визначатися*, *залежати*, *бути залежним*, *зумовлювати*, пор.: *Пан Щепановський забуває ... навіть про внесення до проекту бюджету статті про доход від маєтності, неправильно обкладеної податками, котрі визначаються втраченими внаслідок невнесення рекурсу* [5: 153]; *Шевці, зайняті домашнім промислом, так само залежать від кон'юнктури, як ремісники і фабриканти, або ще більше* [5: 264].

Причиново-наслідкові значення відбивають текстові структури з дієсловами *призводити* (до чого?), *викликати*, *створювати*, *спричиняти*,

визначати, впливати: *До пришивидшення нашого економічного занепаду **призводило і призводить** так багато фатальних причин.., що вияснення їх вимагало б широкого статистично-економічного трактату [4: 19]; Влітку ... нестача хоч би 100 000 гектолітрів або вилучення їх із магазинів **може викликати** підвищення ціни за 10 з. р. за гектолітр [5: 81]; Тисячі найрізніших відносин переплетені з собою і **впливають** на себе так, що, як говорять русини, «верхнього б'ють, а спіднього болить» [5: 231].*

Із вербалізацією висновкового значення пов'язані функції текстових структур із дієсловами *впливати, показувати, свідчити, говорити* (про що?), *означати, указувати*: *З того вже **випливає**, що й маніфестація правительства не могла бути також без примішок політичних... [4: 96]; Наука дуже точно **показала**, як виникла власність... [4: 40]; Львівські польські часописи подали про питання індемнізаційне короткі уваги, що дуже **непідхлібно свідчать** про їх економічне знання [4: 119]; **Це означає**, що за фразами про піднесення краю, про інвестиції і т. п. люди криють власні інтереси [5: 235].*

Типовий засіб вираження значення мети в мові розглядуваних економічних праць — текстові структури з дієсловом *служити* ('бути, виконувати свої функції'): *невеличка частъ державних видатків, яка плине на школи в Галичині, дуже маленько **служить** на хосен нашої народності... [4: 150].*

Текстові структури-поняттєві порівняння актуальні для економічних праць загалом й аналізованих творів Франка зокрема. Йдеться про порівняння як логічну текстову структуру-зіставлення (*менше ніж, більше ніж, дорожче ніж, різне ніж*) реалій не за ознаками образності, а за сутнісними властивостями предметів, реалій, явищ, як-от: *Це називається в економіці, що пропозиція цукру була **більшою, ніж** попит на нього [4: 72]; Порівняння цієї плати з платою інших робітників показує, що навчений шевський челядник одержує приблизно стільки, а іноді навіть **менше, ніж** простий, ненавчений поденник [5: 266]; Правда, правительство австрійське в пізніших часах відступило від патенту з 17 цвітня 1848, і даровизну мусив і мусить край наш оплачувати **дорожче, ніж** інші краї не даровизну... [4: 99]; **Що хто хоче, нехай і розуміє собі під джерелами крайовими: добра камеральні й скарбові доходи чи що-будь інше, — все-таки становище скарбу державного супроти управнених (дідичів) тут принципіально **різне, ніж** у первіснім патенті [4: 102].***

Зіставлявані реалії економіки не є ідентичними. Вони лише дещо нагадують одна одну, що засвідчує вживання характерних текстових структур зі словами *подібний; так як і; не так як; так само як*: *В сільському господарстві, **подібно, як і в промисловості**, капітал також дедалі більше підкорює працю [4: 37]; ... § 85 промислового закону, який вимагає, щоб на кожній фабриці, де постійно працює понад 20 робітників, були **каси взаємодопомоги, фонд інвалідів та інші подібні до них «гуманітарні» інституції** [4: 58]; **Торгова ціна праці, так як і ціна кожного товару, означена звичайними економічними правилами...** [4: 32]; **А тепер погадайте, що для доповнення недостачі зецер не може заробити збоку, бо його робота зовсім не така пригідна до заміни, як шевська, кравецька і т. і.** [4: 10]; **Шевці, зайняті***

домашнім промислом, **так само** залежать від кон'юнктури, **як** ремісники і фабриканти, або ще більше [5: 264].

Отже, в економічних працях І. Франка засвідчено різні типи вербалізації модально-логічних та предметно-логічних відношень. До найбільш актуальних засобів вербалізації належать дієслівні текстові структури.

Реалізація логічних відношень у науковому стилі пов'язана зі зв'язністю викладу. Ця функція в економічних працях І. Франка покладена на вказівні займенники *це (се)*, *цей (сей)*. Вони виступають своєрідними маркерами автора, щоб привернути увагу читача до певного моменту в розвитку думки, підкреслити значення акцентованого змісту, а отже, переконати у правильності викладеної концепції. Такі займенники — своєрідні слова-опертя з видільною властивістю: *Цей податок руйнує і вбиває його* [4: 26]; *Ну що, якби так узяв хто та почислив сей тихий податок з усіх громад по краю, а взяв вже не 786, а хоч би по 50 г[ульденів] річно, — ну, дорахувався б він, певно, гарної суми!* [4: 85]; *Отже, сума цього «постійного капіталу» складає 11 злотих ринських...* [4: 57]; *На основі сього міністеріального розпорядження виготовила й оголосила д[ня] 10 січня 1859 р. дирекція східно-галицького фонду ідемізаційного «Обвіщення»...* [4: 106]; *Чи багато, прим., селянинові поможе щадити, **се** зн[ачить] уривати собі від рота **те**, що міг би з'їсти...* [5: 231].

Логічність мови наукових економічних праць І. Франка організують також вставні слова та словосполучення. Вони є композиційними скріпами. Одні з них (наприклад, *по-перше*, *по-друге*, *з одного боку*, *з другого боку* та ін.) репрезентують градаційні відношення в тексті й ступінь важливості та порядок інформації: *По-перше, щоб із заощаджених, точніше сказати, видертих у тих нещасних людей грошей, дирекція на кілька тисяч ринських могла підвищити собі тантьєму, а по-друге, щоб на місце звільнених (поляків і українців) приймати чужоземців!* [4: 21]; *З того виходить те, що, з одного боку, робота йде швидше, справніше і легше, але, з другого, те, що робітник...мусить тумануватити...* [4: 7].

Текстові структури другого типу (власне, між тим, між іншим та ін.) маркують певний фрагмент тексту як такий, що безпосередньо не стосується основної лінії наукового викладу, а є додатковим аргументом: *у 24 господарів села Люблі в нових аркушиках виказано власності ґрунтової 251 морг, між тим, коли на ділі вони посідають тільки 162 морги* [4: 333]; *Ось через що, між іншим, машини і машинові фабрики ... стали, однак, джерелом виродження і каліцтва для тисяч і тисяч робітників* [4: 8].

Текстові структури третього типу — *крім того*, *при цьому* — вжиті для залучення додаткового аргументу, який підтверджує висловлену раніше думку: *Крім того, у нас під руками таке ж справоздання палати бродської з р. 1875...* [4: 45]; *Але тільки тоді, коли ми підійдемо до самого паркана, до головних воріт, що мають дзвінок і дуже неохоче відкриваються, — при цьому з такою підозрілою обережністю, як якась тюремна брама...* [4: 53].

Четвертий тип текстових структур — конкретизатори (наприклад): *Ми не торкаємося зовсім тих небагатьох, які в своєму житті справді зовсім нічого не роблять, наприклад, капіталістів...* [4: 66]; *Так, наприклад, у львів-*

ських броварнях і на промислових підприємствах Коломийського повіту, а також у гарбарнях існує нелад [5: 248].

П'ятий — підсилювачі (особливо): *Кожен, хто знає, як важко у нас приватним особам одержати які-небудь статистичні дані, а особливо, коли ці люди мали нещастя звернути на себе Аргусові очі властей* [4: 52]; *Свята правда, особливо, коли мати на увазі найстарішу і «найповажнішу» газету — «Gazetu Lwowski»* [5: 205].

Важливими для реалізації послідовності й логічності викладу в досліджуваних економічних текстах є також вставлені конструкції. Найбільш поширені на позначення:

1) засобів авторизації: *Успішної помочі, на думку бесідника, не можна надіятися від крайових сеймів, а тільки від ради державної, і тому організація селян повинна обіймати всю державу* [5: 229]; *Така конверсія, на думку автора, має усі некорисні сторони неконвертування і не дає жодної користі конверсії* [5: 236]; *На думку ради завідувачів, таке зменшення корисне, оскільки з меншим капіталом можна робити більші обороти* [5: 284];

2) засобів адресації, діалогізації (як ви розумієте..., як ви бачите, як [ми] видимо): *Таким чином праця стає простим товаром щодо капіталу, бо, як бачимо, її ціна (тобто заробітна плата) підноситься тоді, як на неї більший попит, і, навпаки, спадає, коли попит зменшується* [4: 36]; *Зрештою, такий дрібний підприємець вічно стогне під натиском великого капіталу, з яким конкурує і який його, врешті-решт, пожирає, як це ми бачимо щодня* [4: 68].

Функцію засобів підкреслення, упорядкування логічності викладу в мові економічних праць І. Франка виконують також текстові структури з дієсловами, які маркують етапність розвитку думки:

а) побудову гіпотези: *Припустім же, що податник той єсть халупником і платить тільки податок домовий* [4: 289];

б) розвиток думки, продовження міркування: *Перейдемо тепер до дуже цікавої і дуже важної рубрики видатків крайових* [4: 192]; *Погляньмо тепер на статистику довжників, котрих постигла ліцитація* [4: 355];

в) уточнення, конкретизацію інформації, фактів, акцентуалізацію (зазначимо, погляньмо, бачимо / видимо, що, замітимо та ін.): *Вважаю конечним зазначити зараз на вступі своє становище в тій справі* [4: 88]; *тут замітимо, що на камениці банку у Львові тяжить вже 200 000 з[л.] р[инських] на conto банку крайового* [4: 305]; *До того комітету вибрано (замітимо тут, не зовсім по мислі кліки банку іпотечного і кредитового) п. Вротновського...* [4: 320];

г) повернення до попередньої думки (згадаємо, вернемося та ін.): *Пор.: но згадайте, що і жінка з 4 дрібними дітьми не може на власну руку вести ніякого зарібку* [4: 10]; *Згадайте лишень, скільки то було клопотів, заким люди почали садити і вживати картофлю!* [5: 179]; *Але вернім до нашого зецера* [4: 8];

г) висновок: *Видимо, що якраз на такім самім стоять і найбільшій промислові робітники* [4: 49]; *Як бачимо, сума видатків о 2 р[инських] 35 кр[ейцерів] переходить суму пересічного тижневого доходу* [4: 10]; *Значить,*

уся капіталістична продукція полягає на творенні надвишки, котра задарма дістається капіталістові [4: 32].

Усі ці текстові структури, з одного боку, фіксують логіку пізнавальної, а згодом текстотвірної діяльності автора, а з другого — стимулюють читача до активної сприйняттевої, мисленнєвої інтеракції, внаслідок якої читач має стати своєрідним «співпошуковцем» автора.

Інший рівень організації логічності викладу в науковому тексті засвідчують вставні і вставлені конструкції, які забезпечують *цілісність тексту*, підпорядкування реченневих структур його основній ідеї. Такі текстові структури вказують на певний розрив у розвитку думки: вони можуть вживатися через необхідність вирівняти, урівноважити соціокультурний та лінгвістичний досвід потенційних співрозмовників, комунікантів, мовно-інтелектуальні тезауруси яких часто не збігаються. Наприклад, І. Франко так акцентує увагу на правдивості зображення автором образу життя подільського народу: *Однако ж описаний автором образ життя народу подільського, щоб тільки частка була в нім правди (а частка, і то не мала, певно, є), так сумний і чорний, що всякому насунеться на ум питання: яким ходом край, так багатий з природи, як Поділля, міг зайти в таку нужду і чому не може з неї видряпатися?* [4: 13]; *Для селян перед тим підданих, а опісля очиншованих, чини річний зістав скапіталізований (т[о] зн[ачить], чини узнано процентом від певного капіталу й обчислено той капітал), і той капітал мали вони сплатити в річних ратах* [4: 108].

Вставлені конструкції орієнтовані на відтворення поліаспектності міркувань автора і паралельно (можливо, навіть одночасно) спрямовані на передавання ситуативних асоціацій. Їх уживання в тексті зумовлене цільовими настановами автора, тому думка зазнає актуального членування: *Фабрики з нечуваною швидкістю і у величезних кількостях виробляють речі, які раніше ремісник виконував сам або щонайбільше з допомогою кількох підмайстрів, і створюють ремісникам, що залишилися (бо значна частина їх уже зовсім упала жертвою фабричної продукції), таку конкуренцію, що вони ледве можуть прожити...* [4: 70].

Такі повідомлення другого плану зміщують семантичні акценти, вони можуть підкреслити, виділити щось. При цьому вміщення важливих повідомлень у дужки має і свій особливий смисл: оскільки такий текст розрахований на зорове сприймання, конструкції в дужках створюють уточнювальний план повідомлення.

Отже, текстові структури, які вербалізують логічні відношення у науковому тексті, — це дієслівні конструкції з перевагою об'єктивної модальності в їхній семантиці, вставні та вставлені конструкції, що забезпечують цілісність і зв'язність наукового тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва, 2009.
2. Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: Синхронно-сопоставительный очерк. Свердловск, 1990.
3. Сенкевич М.П. Научные стили. Москва, 1984.

4. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 44. Кн. 1. Київ, 1984.
5. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т. 44. Кн. 2. Київ, 1984.

REFERENCES

1. Zolotova, G. (2009). Essay on the functional syntax of the Russian language. Moscow: LIBROKOM (in Rus.).
2. Matveeva, T. (1990). Functional styles in the aspect of text categories: Synchronous-comparative essay. Sverdlovsk: Ural's'kyj universytet (in Rus.).
3. Sienkiewicz, M. (1984). Scientific styles. Moscow: Vysshaja shkola (in Rus.).
4. Franco, I. (1984). Collected works: 50 v. Vol. 44 (1). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
5. Franco, I. (1984). Collected works: 50 v. Vol. 44 (2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 23.01.2019

Z.I. Vysotska, O.V. Bogach

Odesa National Economic University, Odesa

TEXT STRUCTURES — VERBALIZERS OF CATEGORY OF LOGICALITY IN THE ECONOMIC WRITINGS OF IVAN FRANKO

Logic is a categorical sign of a scientific language that defines the structural and logical scheme of the organization of the text, and the properties and mechanisms of the deployment of this scheme, reflecting the development of thought in the text.

Among all functional styles of literary language logic is a differential feature of the scientific language itself, one of its most important parameters.

The urgency of the article is conditioned by the need for a comprehensive study of text structures that verbalize logical differences in the scientific text, in particular modal-logical, subject-logical, as well as text structures that ensure the connectivity and integrity of the text.

The article focuses attention on the logic in the aspect of the consistent presentation of the conceptual content of the linguistic units with the meaning of certain logical-semantic relations between the concepts within the expressions of different degrees of complexity — from the individual sentence to the whole text.

In the sentence, the logical-semantic relation of concepts reflects modal-logical relations (relation with objective reality) and subject-logical relations. In the language of economic works of I. Franko, the verbalizer of modal-logical relations is primarily a verb-predicate. The relation of the qualification of the subject in the scientific text is realized with the conditional definition of this subject, in connection with the characterization of its properties and the comparison with other objects.

The implementation of logical relations in the scientific style is connected with the connectivity of the presentation. This function in the economic writings of I. Franko is assigned to the indicative pronouns *this (se)*, *this (this)*. They act as original markers of the author to draw the attention of the reader to a certain point in the development of thought, emphasize the importance of accentuated content, and, therefore, to convince the correctness of the above concept.

The implementation of logical relations in the scientific style is connected with the connectivity of the presentation. This function in the economic writings of I. Franko is assigned to the indicative pronouns *this (se)*, *this (this)*. They act as original markers of the author to draw the attention of the reader to a certain point in the development of thought, emphasize the importance of accentuated content, and, therefore, to convince the correctness of the above concept.

Another level of organizing the logic of the presentation in the scientific text is evidenced by the inserted constructs that organize the integrity of the text, subordination the structures of the proposal to its basic idea.

Keywords: *text structures, logic of the scientific language, modal-logical and subject-logical relations, verbalization of the connectivity of the text, verbalization of the integrity of the text.*

УДК 821.161.2-1:81'37:159.942.3

Г.В. Дядченко

Сумський державний університет, м. Суми

ЕМОТИВ СЛЬОЗИ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ кінця ХХ — початку ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті простежено динаміку образної парадигми із лексико-семантичним центром «сльози» у мові української поезії кінця ХХ — початку ХХІ ст. Окреслено тенденції щодо зовнішньопортретного (епізодичний вияв) та психоемоційного моделювання образу людини-сучасника. Доведено текстотвірну продуктивність семантичного рівня образотворення з лексемою сльози. Проаналізовано текстовий розвиток образних парадигматичних рядів сльози → прикраса і сльози → зброя. Підтверджено, що інтегральною семантикою для більшості розглянутих образних структур є значення 'душевний біль', 'страждання'.

Ключові слова: образна парадигма, лексико-семантичний центр, зовнішній портрет, психоемоційний портрет, образний парадигматичний ряд, оцінність.

Український літературний процес кінця ХХ — початку ХХІ ст. креативно різновекторний та естетично неоднорідний. Диференційні риси, що вирізняють цей етап на загальному тлі розвитку національної поетичної мови, — це насамперед відмова від узвичаєних образно-естетичних канонів, підкреслене позиціонування необмеженої свободи творчості, провокативна викличність вербалізованих тем і мотивів. У текстах вони мають вияв в образній та мовновиражальній розкутості, яка часто межує з естетичним деструктивізмом: «письменники кінця ХХ — початку ХХІ ст. мають інше бачення естетики мови (зокрема її діалектних, розмовних, просторічних елементів), ніж на початку ХХ ст. Вони по-іншому сприймають і трактують, освоюють національну словесну традицію, ніж шістдесятники, для яких опертя на попередній лінгвокультурний досвід, послідов-

© Г.В. ДЯДЧЕНКО, 2019

не звернення до нього — одна з визначальних засад концепції художнього мововираження. Власне, з огляду на специфіку естетичних параметрів мовотворчості постмодерністів становить знаковий фрагмент української літератури, відчутний і для історії літературної мови» [17].

Креативну настанову на формування нового мовно-естетичного канону послідовно простежуємо в текстовому розвитку образної парадигми «сльози». У ньому органічно поєднано стилістично неоднорідні одиниці, традиційно-поетичні й індивідуально-авторські, новаторські образні засоби. Зокрема, на тлі активного вживання узвичаєних у поетичному вжитку епітетних сполук *дівочі сльози*, *гіркі сльози*, *гарячі сльози*, образної прикладкової структури *сльози-роси* у поетичних текстах кінця XX — початку XXI ст. фіксуємо okazіональні метафори *півока сльози*, *сльози мумій*, *сльози мімози*, *дорога сльози*, авторські порівняння *достеменна як сльоза*, *дрижить, як зсушена сльоза* тощо: *сльозами мумій постане океан. / Чи я повірю в Вас, бездонну і солону, / коли на мене плюне омріяний Йордан* (Федорак: 36); *мені / в око затекла сльоза мімози...* (Там само: 122); *я повім коханій так: / ти — достеменна як сльоза / найтонша лагідна лоза / ти — океан для корабля* (Андрухович: 5); *Пливе, пливе, пливе, пливе / над морем вечір — злотий змій, / зірок тремтливе дубль-ве / вінчає постать... / Посох мій / дрижить, як зсушена сльоза* (Федорак: 15); *Як поїзди за поїздами. / Проходять тихо поміж нами / Дороги світла і сльози* (Савка: 45); *Тут — півока сльози: / меланхолія мліє в бузках...* (Римарук: 85).

Наголошуючи на тягlostі української поетичномовної традиції вживання прикладкової сполуки *роси-сльози*, дослідники акцентують на стійкому асоціативному зв'язку між цими поняттями, які в сукупності передають настрій елегійної зажури [16]. Пор.: *Та віджену роси-сльози дівочі, / Гляну на зіроньки, мов тобі в очі!* (Лук'янова: 45); *Ой Зелені трави, не шуміте, / Роси-сльози, серце не кропіте. / Роси-сльози серцю — як отрута. / Зелені трави і рута* (Ромен: 92); *роси-сльози тужливі засиніли в душі* (Стоян: 93).

Основна сфера актуалізації образу *сльози* у поетичних текстах — мовоопис внутрішнього світу, психоемоційного стану людини. Значення 'душевні переживання людини' — це об'єднувальна диференційна архісема для однойменної образної мікропарадигми. Натомість метафоричні структури, що формують мікропарадигму «зовнішній портрет», менш численні й часто пов'язані з явищем семантичного зсуву, коли фізичні відчуття (зорові та смакові) асоціюються із психічними переживаннями людини.

Тяглість і водночас динамічність розвитку національної словесної традиції засвідчують епітетні моделі опису психоемоційного портрета людини. В образній парадигмі з лексико-семантичним центром *сльози* вони представлені й фольклорно маркованими епітетними характеристиками (*сльози* — *гіркі*, *солоні*, *гарячі*, *пекучі*, *тихі*, *важкі*, *смуtnі*), й виразно індивідуальними, сучасними (*ртутні*, *гіркаві*, *гіркотні*, *загуслі*, *незмиті*). Однак це компоненти мовоопису важких, болісних почуттів та

емоцій, складних психоемоційних станів і ситуацій. Пор.: *Сльоза солонна*. / Спогади — як хвилі. [...] Відчай самотності. / Неприспані тривоги (Гураль: 81); *Сльози пекучі* запалюють тишу (Ромен: 95); Тут кожна тінь відлунює тобою, / Шовкова тиша згадує тебе, / Мовчить про тебе вістря голубе / Блідої свічки *тихою сльозою* (Федорак: 26); зрощую сад / а він виростає / одним баобабом / скажіть-но на бога / кому баобаб / а то в мене ще кілька зерен / що зійдуть / під зорею / *сльозою* / *незмитою* (Савка: 67).

Увиразнення емоційної напруженості описуваних емоційних станів умотивовує поєднання образу *сльоза* (*сльози*) та епітетів із кваліфікативною семою 'великий'. Зокрема, це однойменна характеристика *велика сльоза*: *І тільки прадід, кров'ю поділившись, / Віддав мені краплину Твого Суму, / віддав мені Сльозу Твою Велику, / Щоб я / дитиною не вмер* (Гриценко: 215); *брате кайн ця сльоза велика / на твоїй неголеній мармизі* (Андрухович: 58), а також різноструктурні метафори, які гіперболізують емотивний зміст висловлюваного: *Щасливішої жінки немає! / Цілий Всесвіт в сльозі на щоці* (Ромен: 73); *На осіннім пероні / чекає вже потяг, / Слів нема. / На півнеба — загула сльоза* (Там само: 11).

Оновлення епітетної парадигми негативних психоемоційних станів у мові української поезії кінця ХХ — початку ХХІ ст. пов'язане зі збагаченням корпусу традиційних означень *важкі, гіркі* (зафіксовано також контекстуальні варіанти *гіркотні, гіркові, нестерпні, пекучі* тощо індивідуально-авторськими епітетами *ртутні* 'подібний чим-небудь (кольором, вагою, рухливістю і т. ін.) до ртуті' (СУМ VIII: 890), *свинцеві* 'який здається значним вагою внаслідок утоми, слабкості і т. ін.; важкий' (СУМ IX: 72): *Збирала Смутки, мов горіхи, / Пекла щоку важка сльоза* (Ромен: 57); *Дошкинки щему пізньомедом / В гірку сльозу живицею влились; Тріпоче серденько, сам біль чайний, / Змахну сльозу гіркотну крадькома* (Там само: 151); *І сприсне сліз гіркових глибина / Нектарно, світло, сонячно і свято / Твій зоряний імунodefіцит* (Бондар: 14); *бачив наскрізь все: мене і всі мої неврози... / так само лив в душі свинцеві сльози* (Хухра: 139). Часто вони є компонентами однієї поетичної синтагми: *Твої думки про щастя — / мої важкі і ртутні сльози / по сірому асфальтові лиця* (Симоненко: 58). При цьому базові для прямого значення прикметників семи 'смак' (*гіркий, солоний*) чи 'вага' (*важкий, свинцевий*) у семантичній структурі поетичних епітетних сполук нейтралізуються й заміщуються визначальними для переносного значення емоційно маркованими семами 'плач', 'сум'.

У контекстах, які описують пригнічений психологічний стан ліричного героя або ж емоційну напруженість ліричної ситуації, в якій він перебуває, дію *заплакати, плакати* художньо окреслюють динамічні метафоричні характеристики *сльози капують* [з очей], *сльози течуть, ковтати сльози, витирати сльози, зійти сльозами (сльозою)* тощо. Пор.: *Ми всі готові хоч на смерть, мов посполите рушення, / і сльози капують з очей гицлів та шандарів* (Андрухович: 23); *Титан, як «Marlboro», згорів би, / Та сльози котяться з землі, / А їх зібрати й помагати / Каріатидам підпирати!* (Федорак: 176); *І постарайтесь, я вас дуже прошу, / щоб явір тихі сльози ви-*

тирав, / щоб небо, нахилившись, наслухало, / щоб завше був натхненний соловій (Андрухович: 4). Експресивність таких мовоописів посилює їх ускладнення оказіональними негативно маркованими епітетами *приторний* (у значенні ‘нудкий’, *тягучий* ‘липкий, в’язкий, який тягнеться від дотику’ (СУМ Х: 342), пор.: *Вдавилась криком я / і вже не в змозі / ковтати приторні / тягучі сльози...* (Ляшенко: 42).

У поєднанні з дистрибутом *сльози* епітет *позолочений* ‘покритий позолотою, прикрашений зовні’ (СУМ VI: 826) через конотацію штучності стає характеристикою негативних моральних якостей людини: *позолочені сльози течуть від солодкого дійства / роззолочене слово летить з наквацьованих уст* (Андрухович: 58).

Болісне усвідомлення граничної самотності людини в моменти складних душевних переживань вербалізує генітивна метафора *мури сліз*, пор.: *музика ледве засніжена / за теплими мурами сліз* (Москалець: 34).

Унаслідок контекстного поєднання антонімічних образів *сміх* і *сльози* постають уже узвичаєні (*сміятися гіркими сльозами*) й оказіональні (*сльоза розійдеться дрібушками сміху*) оксиморонні описи суперечливих емоцій та відчуттів: *посипавши ноги попелом / сміюся гіркими сльозами* (Пантюк: 4). За внутрішньою формою такі авторські образи виразно тяжіють до фразеологізму *сміх крізь сльози* — ‘стан, при якому під удаваною веселістю криються невдачі, переживання і т. ін.’ (ФСУМ II: 835).

Показові енантіосемійні явища спостережено в різноструктурних метафоричних контекстах, образне значення яких виформовується завдяки поєднанню емотива *сльози* та прикметників чи іменників із змістотвірними семами ‘холод’ і ‘тепло’. Це засвідчують, зокрема, протилежні за семантикою епітетні сполуки *скрижанілі*, *холодні сльози* і *гаряча сльоза*, *пекучі сльози*: як вербалізатори спільної гіперсеми ‘страждання’, вони входять у ядро однойменного асоціативно-семантичного поля. Водночас, на нашу думку, образам із семами ‘холодний’, ‘крижаний’ властивий більший ступінь експресивності, що простежується в мовоописах таких негативних психологічних станів, як розпач, відчай тощо. Пор.: *Спливуть / Підмосковні сніги аж до Росі. / І підземнії ріки знесуть / Скрижанілі / вкраїнській / сльози* (Крикуненко: 19); *Холодні сльози, мов кришталь, / за сонцем карооким / Стікають в ніч* (Ромен: 44); *За вузьким тюремним віком — / Слід на небі холодних сліз* (Кіяновська: 83). Негативну експресію увиразнюють метафоричні текстові кореляти *підмосковні сніги — скрижанілі вкраїнській сльози*; *тюремний вік — холодні сльози* тощо.

Натомість експресивність метафор із семою ‘тепло’ пов’язана з вербалізацією мотивів душевного й фізичного болю: *Я серце сонцем скупане / несла мій пане [Л. Р.] / (сльозою гарячою крапане)* (Ромен: 177); *Не відпускай! / Скажи, любиш? / Залишусь! / Сльози пекучі запалюють тишу* (Там само: 95); *Візьму й зігрію сльозинку / в долоні, — / Забринить, закипить, пальці / обпече* (Сітало: 24). Остання ілюстрація засвідчує інтенсифікацію значення душевного болю в розгорнутому ампліфікаційному дієслівному ряді *забриніти*: «перен. Почати виражати що-небудь» (СУМ III:

28) — *закипіти* «3. перен. Починати проявлятися з великою силою, ставати дуже бурхливим. [...] 5. перен. Наростати з великою силою (про почуття)» (СУМ III: 143) — *обпекти* «3. перен. Раптово і сильно діяти на кого-небудь, змушуючи зазнавати якогось гострого відчуття; вражати, приголомшувати» (СУМ V: 556). Визначальним для інтерпретації цього поетичного контексту є також значення ідіоми *закипіли сльози* — «виступають (виступили) сльози від сильного переживання» (СУМ III: 143).

Поетичну динаміку лексико-семантичної парадигми із домінантою «сльози» засвідчує також розвиток образних парадигматичних рядів *сльози* → *прикраса* (засвідчує тяглість народнопісенної традиції в мовомисленні поетів) і *сльози* → *зброя* (оприявлює індивідуальні стилістичні пошуки авторів).

Образний парадигматичний ряд *сльози* → *прикраса* підтверджує і тяглість народнопісенної та художньо-літературної традиції в мовомисленні сучасних поетів, і водночас її відкритість до оновлення. Наприклад, безумовну мовно-естетичну спадковість виявляємо у функціонуванні образу *сльози-перли* — назви циклу трьох віршів Лесі Українки («Сторонньоко рідна, коханий мій краю!», «Україно, плачу слізьми над тобою», «Всі наші сльози тугою палкою»), що був присвячений І. Франкові. У сучасному вимірі це «одиниця поетичного словника, яка фіксує нерозривність зв'язку традицій національної словесності та сучасного поетичного мовомислення і зумовлює історично-культурну поліфонізацію поетичної мови» [18: 84].

Натомість оказіональними, такими, що засвідчують предметність художнього мовомислення авторів кінця ХХ ст., є контекстні поєднання емотива *сльози* з номінаціями *намистина* «одне зерно намиста» — *прикраси* з перлів, коралів, різнокольорових камінців (СУМ V: 128), *смарагд* «коштовний прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення» (СУМ IX: 395), пор.: *прошу / жалощів / не сплю / намистини-сльози / розпродую / від себе городами / тікатиму / в чужі радощі* (Бурковська: 23); *На Ваших грудях / Приб'ю, мов щит, / свою сльозу-криштал* (Ромен: 134); *Холодні сльози, мов криштал, [...] Стікають в ніч* (Там само: 44); *Але всі рани заживуть, / смарагдами всі сльози стануть, / коли цілунки проженуть / слова олжі — поза вустами* (Андрухович: 9).

Компоненти образно-парадигматичного ряду *сльози* → *зброя* засвідчують активний пошук індивідуальних засобів вербалізації значення «сильне душевне страждання». Цю тенденцію підтверджує, наприклад, образна прикладкова структура *сльози-кулі*: *Се хвилини прощання? / Це — розстріл, / Сльози-кулі застрягли в душі* (Ромен: 93). У поєднанні з метафоричним предикатом *застрягли в душі* вона стає одиницею вербалізації художніх мікротем «завдання морального болю», «спричинення важких душевних ран».

У цій значеннєвій площині актуалізуються також епітетні сполуки *червоні сльози, криваві сльози* «гіркі, невтішні сльози» (СУМ IV: 338), *чорно-криваві сльози*: *Втомлені червоні очі. Червоний вітер. / Червоне сонце.*

Червоні сльози. / Червона земля. Червоні квіти — / Червоний, чирвовий козир! (Сітало: 73); Коли біжать довкруг арени душі — / Усі окремо, як персти, самі, / Зринає птах у золотім ярмі, / Якусь любов у небесах відчувши. / Його обличчя у сльозах кривавих, / Його ім'я — Той, Хто Прокляв Едем (Федорак: 41); Не вірити осені **чорно-кривавим сльозам.** / Справляють дощі пахиду — коби по чужому / І йдуть через гори брати, довіряючи псам / шукати у мокрому листі стежину додому (Савка: 63).

Позитивно-оцінне осмислення емотива *сльози* спостерігаємо в контекстах із змістотвірними семами 'прозоріння', 'світло', 'святість', 'цінність' тощо. Зокрема, позитивно конотованими є образи, прагматично підпорядковані вербалізації мотиву духовного прозоріння: з **амвона сльози** мовчу я — / відпущений гріх (Федорак: 13); Краплі живиці / затвердли йому в очу — / ти їх нарік всевидючими, / ти з них витиснув **сльозу золоту**, / ти сказав, що **вона священна** (Римарук: 51). Очевидно, що позитивну оцінність поетоніма *сльоза* визначає його контекстне поєднання з іменником *амвон* «підвищення в церкві перед царськими вратами, з якого виголошуються проповіді» (СУМ І: 38), прикметниками *золотий* «перен. дуже цінний, вартий поваги» (СУМ ІІІ: 681), *священний* «який має божественну силу. // Який є предметом релігійного поклоніння. Який глибоко шанують; дорогий, заповітний» (СУМ ІХ: 106).

Катарсичну властивість сліз, їх здатність приносити полегшення, душевне очищення у поетичній мові естетизують епітетні конструкції з домінантними семами 'прозорість', 'чистота': *Ті очі долу... / Що відкрилось їм / У передсмертнім / мороці страшнім? / Осяє тайну чистая сльоза:* — / Вони / в безодні / взріли небеса (Крикуненко: 20). Значення непрозорості, що домінує в семантиці прикметників-коловативів *вапняний* «кольору вапна, тобто білого» (СУМ І: 290), *брунатний* «коричневий; темно-жовтий» (СУМ І: 241), зумовлює зниження оцінності, опобутовлення поетоніма *сльози*, пор.: **Вапняні сльози** на червоних пиках, — / Селяни зустрічають кораблі, / Плетуть морські вузли (не в'яжуть лика) (Федорак: 131); І сірим його обличчям / стікають **брунатні сльози** (Жадан: 131). Нарешті, поєднання власне коловативної та емотивної семантики завдяки накладанню, контамінації сем 'брудний' і 'безрадісний' в семантичній структурі епітета *чорний* (СУМ ХІ: 354), а також зниженість номінації *баюра* «велика, глибока калюжа» (СУМ І: 116) розкривають сутність такого стану страждання, який не очищує ліричного героя, не приводить до катарсису, а навпаки, забруднює, плямує його. Пор.: *Червоно-зелений листок / Ще тягне суху павутину / У чорну баюру сльози* (Кухарук: 105).

Цілісність текстового розгортання лексико-семантичної парадигми «сльози» доповнюють образи, об'єднані семантикою «плач», «ридання». Природно, що більшість епітетних і метафоричних сполук із домінантною семою 'плач' мають негативну конотацію, оскільки об'єктивно пов'язані з вербалізацією мотивів муки, болю, страждання, образи тощо: *і бачиш там мимоволі [...] як загортаю вогнище — як душуся від плачу / і забуваю вірші солоніші солі* (Махно: 59).

Знакові текстові актуалізатори інтенсивності людського страждання — поетичний зворот *дико плакати* (містить обставину міри і ступеня вияву експресивності *дико*), градаційно-протиставна метафора *не плакати — вити*, тавтологічна фразеосполука *ридма ридати* «дуже голосно плакати, схлипуючи й захилинаючись сльозами» (СУМ VIII: 532). Пор.: *Терня ночі згрібаю руками, / холодіючі зорі над снами, / і вітрами, / вітрами, / вітрами / дику плачу на межах світів* (Ромен: 111); *Такими довгими роками / сама собі могилу рию... / Що? Ні, я не плачу! / Я — вию!* (Сітало: 72); *Жінка чорнява ридає ридма. / Юрби яскраві труться боками / Перед ареною, там, де кориди, / Де починається бій із биками* (Савка: 74). Експресію образного вислову також посилює уведення в контекст обставини зі значенням міри вияву ознаки: *Сиджу і плачу, аж німіють стіни. / Ще не ридало серце так жіноче* (Рутецька: 36).

До лексико-семантичної парадигми «плач» зараховуємо також багатоконпонентну й семантично ускладнену природоморфну метафору: *Ще й нині / метелики плачу / кидаються з темряви / твого тіла на ліхтарі / очей і їхній попіл / сльозами стікає / по обличчю* (Жадан: 38).

Отже, емотив *сльози* є продуктивним засобом описово-зображального й експресивно-оцінного портретування людини. У сучасній українській поезії це «не тільки метонімічний вияв семантики ‘людина, що плаче’, а й активний смислотвірний компонент метафоричних структур» [18]. Мовоописи зовнішнього портрета людини у парадигмі з лексико-семантичним центром «сльози» епізодичні. Основний її сегмент становить мікропарадигма психоемоційного портретування. Передусім це характеристики із змістовітвірними семами ‘розмір’, ‘важкість’ і ‘температура’. Усі проаналізовані контексти об’єднані інтегральним значенням «душевний біль», «страждання». Цю тенденцію підтверджують компоненти образних парадигматичних рядів *сльози* → *прикраса* і *сльози* → *зброя*. Оцінний аспект образів парадигми із лексико-семантичним центром «сльози» засвідчує коливання стилістичної оцінки від позитивної до негативної.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ — Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.

ФСМ — Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. Київ, 1999.

УМ 2000 — Українська мова: енциклопедія. Київ, 2000.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю.І. Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія». Івано-Франківськ, 2002.
2. Андрухович Ю.І. Небо і площі. Київ, 1985.
3. Доній Т.М., Лисенко Ю.В. (упорядники). Антологія альтернативної української поезії зміни епох: друга половина 80-х — початок 90-х років. Харків, 2001.
4. Бондар А.В. Істина і мед. Одеса, 2001.
5. Бурковська Ю.В. Опісля скрипту. Суми, 2003.
6. Жадан С.В. Цитатник: (вірші для коханок і коханців). Київ, 1995.
7. Кіяновська М.Я. Дещо шоденне. Київ, 2008.
8. Махно В.І. Плавник риби: поезії. Івано-Франківськ, 2002.

9. Москалець К.В. Нічні пастухи буття. Львів, 2001.
10. Пантюк С.Д. Храм характерників. Чернівці, 1995.
11. Римарук І.М. Упродовж снігопаду. Київ, 1988.
12. Ромен Л.В. Білий лебідь — лебідь Чорний: волхвема. Суми, 2005.
13. Рутецька О.В. Великдень. Київ, 1997.
14. Савка М.О. Малюнки на камені. Київ, 1998.
15. Столбін О.П. (упорядник). Слобожанщина: альманах літераторів Сумщини. Випуск 8. Суми, 2002.
16. Ставицька Л.О. Мовні засоби вираження наскрізного образу як елемента індивідуальної естетичної системи. *Семасіологія і словотвір. Збірник наукових праць*. Київ, 1989. С. 98 — 102.
17. Сюта Г.М. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. Київ, 2010.
18. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття. Київ, 2017.
19. Федорак Н.Л. Сад божественних комах. Івано-Франківськ, 2004.

LEGEND

- СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970 — 1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- ФСУМ — Phraseological dictionary of the Ukrainian language: in 2 vol. (1999). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- УМ 2000 — Ukrainian Language: Encyclopaedia. (2000). Kyiv: Ukr. entsyklopediia (in Ukr.).

REFERENCES

1. Andrukhovych, Yu.I. (2002). Exotic birds and plants with the addendum “India”. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukr.).
2. Andrukhovych, Yu.I. (1985). Sky and squares: verses. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukr.).
3. Donii, T.M., Lysenko, Yu.V. (Compilers) (2001). Anthology of the alternative Ukrainian poetry of the epoch change: second half of 80th — the beginning of 90th. Kharkiv: Maidan (in Ukr.).
4. Bondar, A.V. (2001). Truth and honey: verses. Odesa: Astroprynt (in Ukr.).
5. Burkovska, Yu.V. (2003). Postscript: verses. Sumy: Sobor (in Ukr.).
6. Zhadan, S.V. (1995). Quotation book: (verses for the mistresses and lovers). Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
7. Kiiianovska, M.Ya. (2008). Something daily: collection of verses. Kyiv: Fakt (in Ukr.).
8. Makhno, V.I. (2002). Fish’s fin. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV (in Ukr.).
9. Moskalets, K.V. (2001). Night shepherds of existence. Lviv: Kalvariia (in Ukr.).
10. Pantiuk, S.D. (1995). Temple of the sorcerers. Chernivtsi: Chas (in Ukr.).
11. Rymaruk, I.M. (1988). During the snowfall: verses. Kyiv: Molod (in Ukr.).
12. Romen, L.V. (2005). White swan — black swan: wizard poem. Sumy: VVP “Mriia-1” LTD (in Ukr.).
13. Rutetska, O.V. (1997). Easter: verses. Kyiv: Rada (in Ukr.).
14. Savka, M.O. (1998). Picture on the stone: verses. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
15. Stolbin, O.P. (Compiler) (2002). Slobozhanshchyna: almanac of the Sumy region writers. Issue 8. Sumy (in Ukr.).
16. Stavytska, L.O. (1989). Lingual means of cross-cutting image expression as the element of the individual poetic system. *Semasiology and word building. Collection of scientific works*. P. 98 — 102. Kyiv (in Ukr.).
17. Siuta, H.M. (2010). Lingual world of the New-York Group authors’ poetry. Kyiv: Dmytro Buraho Publishing House (in Ukr.).
18. Siuta, H.M. (2017) Quotation thesaurus of the Ukrainian poetic language of the XXth century. Kyiv (in Ukr.).
19. Fedorak, N.L. (2004). Garden of the divine insects: selected writings. Ivano-Frankivsk: Lileia — NV (in Ukr.).

Статтю отримано 01.04.2019

EMOTIONAL NOMINATION TEARS IN THE UKRAINIAN POETIC TEXTS
OF THE END OF XXTH — THE BEGINNING OF XXIST CENTURIES

In the article the development of imaginative paradigm with the lexical and semantic center “tears” in the language of modern Ukrainian poetry of the end of XXth — the beginning of XXIst centuries is observed. The poetic creative work of the end of XXth — beginning of the XXIth centuries is marked by the traditional and innovative approaches uniting. Its major principles are creative liberty, stylistic eclectics, imaginative and lingual relaxedness which may grow to the anti-poetics of artistic script, aesthetic relativity, creative destruction, etc.

Modern authors’ turning to the stylistic heterogeneous artistic means is brightly illustrated in the process of imaginative paradigm with the lexical and semantic center “tears” artistic modelling. So, in the article the development of latter in the language of modern Ukrainian poetry of the end of XXth — the beginning of XXIst centuries is observed. The author convinces that emotional nomination “tears” is a productive medium of imaginative and illustrative as well as expressive and evaluative man’s portrayal.

In the article the basic tendencies of external (occasional) as well as psychological and emotional portrayal of a contemporary person are also traced. The imaginative structures of the “external portrayal” micro paradigm inside the paradigm been analyzed are sporadic. They first of all testify phenomenon of semantic shift: physical feelings (optic and taste) are been associated with the person’s psychic sphere.

The basic segment of the imaginative paradigm with the lexical and semantic center “tears” is presented by the micro paradigm devoted to the psychic and emotional portrayal. Firstly these are the characteristics with the ‘size’, ‘heaviness’ and ‘temperature’ meaning modelling semes. Person’s hard feelings and psychological states are mostly modelled through the micro images with the dominant seme ‘heaviness’. Through the antonymic images “laugh” — “tears” context cohesion oxymoron structures meaning the contradictory, emotionally charged psychological states of certain person are created.

All the contexts analyzed are united with the integrative meaning of the soul pain and suffer. Such tendency is proved with the components of the imaginative paradigmatic rows **tears** → **jewelry** and **tears** → **weapon**. First one testifies the influence of the folk tradition to the modern poets’ lingual creativity, another one can be observed as a signal of the modern authors’ stylistic search. The integral semantics for the majority of the imaginative structures analyzed is meaning of soul pain and suffering. The evaluative aspect of the images which are the components of the paradigm with the noun “tears” as lexical and semantic center testifies the stylistic appraisal change from the positive to negative one.

Keywords: *imaginative paradigm, lexical and semantic center, external portrayal, psychological and emotional portrayal, imaginative paradigmatic line, evaluativity.*

УДК 81'23

О.В. Шевчук-Клюжева

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

ДІТИ-БІЛІНГВИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

У статті подано лінгвістичну характеристику явища білінгвізму. Розглянуто психолінгвістичні перспективи індивідуальної неодномовності у ранньому дитячому віці. Проаналізовано особливості класифікації дитячого білінгвізму в контексті світових практик. Окреслено специфіку формування українсько-російської дитячої двомовності крізь призму зміни пріоритетності первинного та вторинного щодо дитини соціумів.

Приділено увагу поняттю «білінгвальна мовна особистість» та висвітлено деякі аспекти світосприйняття дітьми-білінгвами.

Ключові слова: мовна ситуація, мовна політика, діти-білінгви, близькоспоріднений білінгвізм.

Мовна ситуація України протягом багатьох років є досить специфічною — державний статус української мови, задокументована офіційна одномовність, з одного боку, і масове поширення різних форм українсько-російської двомовності, перемикання мовних кодів між спорідненими мовами у різних комунікативних ситуаціях — з іншого. Попри сприятливі на сьогодні умови для повноправного відновлення втрачених у минулому позицій і функцій української мови, комунікативна потужність російської мови на території України із роками не зменшується. Такі обставини мають спонукати до певної активізації соціолінгвістичних досліджень із докладним аналізом ефективності загальнонаціональної мовної політики, але особлива увага, на нашу думку, має бути приділена саме дитячій дво- та багатомовності. Потрібно напрацьовувати теоретичний матеріал, здійснювати практичний аналіз дитячого мовлення, адже воно репрезентує реальну мовну ситуацію поза історичними та політичними інтерпретаціями. Кількісні

© О.В. ШЕВЧУК-КЛЮЖЕВА, 2019

показники комунікативної потужності російської мови у неформальному спілкуванні серед дітей та підлітків при офіційній українськомовності нашої освіти (до того ж російську мову практично не вивчають в Україні) демонструють очевидні прорахунки державної мовної політики.

Як відомо, у світі переважна більшість людей належать до категорії білінгвів та полілінгвів, і це, звичайно, є позитивним моментом, адже за останні роки було здійснено чимало досліджень, зокрема й тих, що сканують мозок людини, що дало можливість багатьом науковцям говорити про значну кількість когнітивних та інтелектуальних переваг білінгвізму [4]. Хоча відразу варто зазначити, що подібні експерименти спрямовані на дослідження, насамперед індивідуального, а не масового білінгвізму, проте мови, що становили білінгвальну пару, не належали до категорії близькоспоріднених у жодному із досліджень. Таким чином, загальновизнаний фахівцями позитивний вплив індивідуальної дво- та багатомовності, може бути не так однозначно сприйнятий, зважаючи на особливості побутування масової українсько-російської двомовності серед різних вікових груп населення України. Західні дослідники, європейські та американські психологи і психолінгвісти, аналізуючи явище білінгвізму, описують його поза контекстом, зокрема політичним, що, наприклад, неможливо для нашої країни, де питання українсько-російської двомовності постійно стає інструментом політичної конфронтації. Заангажованість мовного питання, значна комунікативна підтримка російської мови, неконфліктність на побутовому рівні, відсутність мовної стійкості у громадян, поширення диглосних форм двомовності — усе це консервує проблему українсько-російської двомовності, призводить до розхитування норм як української, так і російської мов. Варто зазначити, що найбільш помітного негативного впливу у ситуації масової українсько-російської двомовності зазнає саме українська мова, де в усному мовленні білінгвів трапляються відхилення від норм української мови під впливом російської, яке полягає в заміні не окремих одиниць (фонем, морфем, лексем, синтаксем), а їхніх характеристик, притаманних українській мові, що підміняються російськомовними ознаками, до того ж цей процес відбувається не ізольовано, а в межах системи. Щодо російської мови, то тут мусимо констатувати, що на її норми часте перемикування споріднених мовних кодів має менш істотний вплив, хоча й при побіжному аналізі мовлення українсько-російських білінгвів із домінантною російською мовою, можна відзначити наявність впливу української мови на різні рівні російської мовної системи, зокрема на фонетику та граматику. І це дозволяє говорити про закріплення місцевих особливостей російської мови на території України, яка лишається відірваною від свого літературного варіанта.

Різні аспекти вивчення білінгвальних ситуацій, зокрема і їхній вплив на розвиток комунікативних практик двомовних дітей, були висвітлені в роботах Л. Виготського, Ч. Осгуда, В. Ламберта.

Щодо питання дитячого білінгвізму, то воно досить популярне в світі. Західні дослідники, насамперед, підкреслюють позитивні моменти

раннього дитячого білінгвізму. Згідно з останніми даними, що були репрезентовані Вашингтонським університетом, основна відмінність між одномовними та двомовними дітьми вже простежується у віці до одного року, тобто до того, як дитина починає вимовляти перші слова. Такі експериментальні дослідження підтверджують користь раннього білінгвізму, адже спілкування із немовлятами декількома мовами одночасно стимулює інтелектуальний розвиток. Варто згадати дослідження Майкла Сігала (Michael Siegal) з університету Шеффілда, який разом із колегами оцінював здатність білінгвальних дітей розпізнавати порушення базових правил спілкування [3], згодом його методика була активно використана італійськими науковцями. Дослідження дитячого білінгвізму, що здійснюють науковці Європи та США, спрямовані на висвітлення як загальнонаукових аспектів явища дитячої двомовності, так і мають на меті практичне значення, що стосується мовно-культурної адаптації дітей-мігрантів. Варто відзначити, що на якнайшвидшу комунікативну адаптацію спрямована, по суті, вся система освіти, тобто європейські країни, із чітко визначеною мовною політикою та пріоритетом державної мови (мов), усвідомлюючи при цьому неоднорідність власного населення та мобільність людей у світі загалом, систематично, чітко й послідовно орієнтують неодномовних дітей на важливість опанування на високому рівні саме офіційної для певної країни мови, яка через освітні заклади пришвидшеними темпами стає, якщо не другою рідною, то принаймні домінантною [9]. Наприклад, стабільна у мовному питанні шведська система освіти, коли починає працювати з неодномовними дітьми, застосовує індивідуальний підхід, а саме — активно досліджує з регулярною звітністю анамнез білінгва. У шведських школах ведуть «дорожню карту білінгва» (Road Card Bilingual): декілька фахівців відразу аналізують рівень знань кожної з контактних мов для дитини, психолог визначає умови перемикання мовних кодів і наскільки вони є комфортними, логопед аналізує фонетичні особливості мовної репрезентації, батьки також мають брати активну участь у процесі входження дитини в новий мовний колектив [7]. Очевидно, що весь цей процес послідовної роботи з неодномовними дітьми допомагає європейським країнам контролювати внутрішньомовну стабільність у межах своїх кордонів.

Говорячи про українські мовні реалії і білінгвальних дітей, варто звернути увагу на той факт, що наша система освіти, на відміну від європейських країн, уникає конкретних дій та чітких методичних рекомендацій щодо роботи з дітьми, які належать до категорії українсько-російських двомовців: ніяким чином не визначається форма двомовності таких дітей, рівень знань та комунікативна потужність кожної з контактних мов.

Специфіка українсько-російської дитячої двомовності полягає в тому, що процес постання різних її варіантів не може бути повноцінно контрольованим та регульованим. Ключовим моментом у такому контексті є поняття первинного (безпосереднього) та вторинного (опосередкованого)

соціумів та зміна їхньої пріоритетності. Так, припустимо, якщо батьки дитини та найближчі родичі, які певний час є єдиною можливим колом її спілкування, мають певну стратегію мовного виховання і це, наприклад, базова українська з нерідною англійською, яка вивчається паралельно з рідною, то корективи все одно доведеться в таку стратегію вносити, коли дитина почне стихійно опановувати російську мову через контактування з іншими дітьми, через доступний російськомовний контент (мультими, відео) у мережі Інтернет, через входження в певні неодномовні дитячі колективи — садочок / школа, інші активності. Таким чином, українсько-російська двомовність буде формуватися при бажанні чи не бажанні батьків та самої дитини, оскільки так складається мовна ситуація в нашій країні, тому переважну більшість дітей можна визначати як білінгвів із різним ступенем володіння контактними мовами. Європейські дослідники, визначаючи особливості дитячої двомовності, схильні виділяти такі її різновиди: конкурентна, що, насамперед, залежить від ситуації спілкування; вибірна, що формується за принципом «мова — тема спілкування»; про складну дитячу двомовність говорять, якщо в мовленні білінгвальних дітей наявна міжмовна інтерференція; та координативна двомовність, що характеризується повноцінним розвитком мовленнєвих практик контактних мов. Зважаючи на світовий досвід, можна говорити про те, що найчастіше дітям притаманна конкурентно-складна двомовність. Українські діти так само підтверджують цю тенденцію, адже переважна більшість двомовців проходить етап змішування контактних мов різної інтенсивності — від інтерференційних відхилень на рівні фонетики, лексики, граматики до повного нерозрізнення мовних систем і сприймання їх, як єдиного джерела мовних засобів. Серед факторів, що впливають на поширення мішаної українсько-російської форми двомовності у дітей, найголовнішими є одномовність / двомовність родини, що формує мовну стійкість, або навпаки — не формує її зовсім; рівень знань та комунікативна потужність контактних мов. У контексті визначення білінгвальних типів доречно звернути увагу на ще один своєрідний прояв двобічного білінгвізму споріднених мов, коли кожному з учасників комунікативного акту притаманне користування своєю мовою, і при цьому комунікативний акт відбувається, адже співрозмовники розуміють один одного — дуалінгвізм [8: 22]. Застосовуючи метод безпосереднього «включеного» спостереження, можемо констатувати, що двомовні діти дошкільного та молодшого шкільного віку (5 — 7 років) досить часто демонструють дуалінгвальний тип білінгвізму під час неформального спілкування, де головною умовою є досягнення комунікативної мети із акцентом на зміст, а не на форму повідомлення, і тому учасникам комунікації комфортніше / простіше не перемикає мовні коди, а лишатися у межах своїх домінантних мов. Цей факт, насамперед, свідчить про досить високий рівень знань кожної з контактних мов.

Розглядаючи мовлення українсько-російських білінгвів, варто звернути увагу на дослідження О. Данилевської, де була здійснена спроба ви-

значити та схарактеризувати типові моделі мовної поведінки школярів м. Києва. Дослідниця дійшла висновку, що диглосне мовне середовище шкіл спричиняє поглиблення індивідуальної двомовності як українсько-мовних, так і російськомовних дітей, а стихійне пристосування школярів до мовної ситуації свідчить про дифузність мовного простору і слабку керованість процесів свідомого впливу на мовну ситуацію [2]. Ця наукова розвідка в черговий раз підтверджує думку про те, що українська система освіти ігнорує реальну двомовність учнів і не намагається формувати найбільш правильний у цій ситуації координативний тип білінгвізму.

Усвідомлення важливості правильної інтерпретації ситуації неодномовності України набуває ключового значення, коли ми говоримо про формування дитячої білінгвальної мовної особистості. При опануванні другої мови (відповідно і культури) постає питання формування нової свідомості — єдиної у своїй дуальності, взаємозбагаченої за рахунок долучення до іншої концептуальної системи відображення світу. Натомість в українсько-російських білінгвів зовсім інша ситуація, і у цьому є наша найбільша проблема, з одного боку, але й перевага — з іншого, адже більшість українських дітей-білінгвів не сприймають свою домінуючу російську мову як ознаку належності до російської культури чи народу. Важливого значення набуває питання репрезентації картин світу українсько-російських дітей-білінгвів, оскільки, на нашу думку, відбувається певна деформованість сприймання світу через мову, що не функціонує в суспільстві на 100%, і можна припустити, що для багатьох українсько-російських дітей-білінгвів одна картина світу представлена двома мовами, або спрощеними мовними кодами, активність яких уже залежить від ситуації спілкування. Така ситуація, звичайно, впливає на повноцінне побутування кожної з контактних мов, адже постійне перемикавання мовних кодів нівелює значення, якою мовою здійснюється комунікативний акт.

Отже, мовлення двомовних дітей із різною домінуючою мовою, варто вивчати з метою корегування мовленнєвої поведінки: розробляти рекомендації щодо збереження механізмів мовної стійкості для дітей із базовою українською мовою, яка лишається домінуючою в перспективі. Не менш важливо працювати над розширенням функцій української мови для дітей із базовою та домінуючою російською мовою, оскільки сьогодні використання української мови для цієї групи українсько-російських білінгвів є чітко регламентованою вимогами навчального процесу і тільки цим. Попри належність до будь-якої групи українсько-російських білінгвів — активних чи пасивних, необхідно дбати про відсутність, чи хоча б суттєво зменшити кількість, інтерференційних відхилень, а також процесів змішування контактних мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. К вопросу о многоязычии в детском возрасте. Проблемы развития психики. Москва, 1983. Т. 3.
2. Данилевська О. Типи мовної поведінки київських школярів. *Українська мова*. 2013. № 2. С. 56 — 67.

3. Діти-білінгви краще володіють важливими навиками спілкування. URL: <http://www.osvita.org.ua/news/49403.html>
4. Armon-Lotem S., De Jong J., Meir N. (2015). Assessing Multilingual Children Disentangling Bilingualism from Language Impairment. British Library. P. 376.
5. Evrin M., Osgood C. Second language learning and bilingualism, Journal of Abnormal and Social Psychology, Supplement to XLIX, 1954.
6. Lambert W.E. Language, psychology, and culture. Palo Alto, CA, US: Stanford U. Press, 1972.
7. Language policies and early bilingual education in Sweden. Centre for Research on Bilingualism, Department of Swedish Language and Multilingualism. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:726839/FULLTEXT01.pdf>
8. Lincoln P.C. Dual-lingualism: Passive bilingualism in action. Te Reo, 1979. P. 22, 65 — 72.
9. Saunders G. Bilingual children: from birth to teens. Multilingual Matters Ltd, 1988. P. 274.

REFERENCES

1. Vygotsky, L. (1983). The question of multilingualism in childhood. Problems of development of the psyche. Vol. 3. Moscow (in Rus.).
2. Danylevska, O. (2013). Types of Linguistic Behavior of Kyiv Students. *Ukrainian Language*, 2, 56 — 67 (in Ukr.).
3. Bilingual children have a better knowledge of communication skills. URL: <http://www.osvita.org.ua/news/49403.html> (Accessed 10.04.2019).
4. Armon-Lotem, S., De Jong, J., Meir, N. (2015). Assessing Multilingual Children Disentangling Bilingualism from Language Impairment. British Library. P. 376 (in Eng.).
5. Evrin, M., Osgood, C. (1954). Second language learning and bilingualism, Journal of Abnormal and Social Psychology, Supplement to XLIX (in Eng.).
6. Lambert, W.E. (1972). Language, psychology, and culture. Palo Alto, CA, US: Stanford U. Press (in Eng.).
7. Language policies and early bilingual education in Sweden. Centre for Research on Bilingualism, Department of Swedish Language and Multilingualism. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:726839/FULLTEXT01.pdf> (Accessed 10.04.2019).
8. Lincoln, P.C. (1979). Dual-lingualism: Passive bilingualism in action. P. 22, 65 — 72. Te Reo (in Eng.).
9. Saunders, G. (1988). Bilingual children: from birth to teens. Multilingual Matters Ltd. P. 274 (in Eng.).

Статтю отримано 12.04.2019

O.V. Shevchuk-Kliuzheva

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv

BILINGUAL CHILDREN: WORLD EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITY

The paper outlines language situation in our country in the context of occurrence of various forms of child's Ukrainian-Russian bilingualism and provides linguistic description of the phenomenon of bilingualism. It is examined the psycholinguistic perspectives of individual non-monolingualism in early childhood. The authors analyse the features of the classification of child bilingualism in the context of world practice and present typical models of language behaviour of Ukrainian older pupils. It is drawn attention to spreading of a specific type of bilingualism, namely, the dualilingualism, which is peculiar to a certain category of bilingual children of pre-school and primary school age in a situation of informal communication, when each participant of communicative act retains his dominant language. At the same time, the communicative goal of such act is being achieved. The paper defines the specifics of the formation of Ukrainian-Russian child's bilingualism in the light of changing the priority of the primary and secondary societies for a child. It is specified the necessity of reviewing the strategy of language behaviour of a certain category of children due to spontaneous acquirement of the contact (Russian) language. This fact has a direct influence on children's Ukrainian speech.

It is paid attention to the notion "bilingual language personality" and covered some aspects of worldview of bilingual children. In terms of language worldbuilding of Ukrainian-Russian

bilingual children, the authors draw attention to the fact that comprehensive presence of Ukrainian language is complicated by powerful communicative influence of Russian language. That is why, active Ukrainian-Russian bilingual children rather often do not feel the difference between the related language codes that in practice results in spreading of mixed forms of speech (surzhik). The speech of Ukrainian-Russian bilingual children should be actively studied in order to make adjustments to children's language behaviour exactly at an early age through educational mechanisms, develop recommendations for working-out of language resistance, as well as to form, first of all, coordinated rather than mixed bilingualism.

Keywords: *language situation, language policy, bilingual children, closely related bilingualism bilingualism.*

УДК 811.161.2:81'42

О.Р. Сенькович

Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ ВИВЧЕННЯ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ 20 — 30-х рр. ХХ ст.

У статті здійснено огляд історіографії та історіософії вивчення мови української художньої прози ХХ ст. як знакового фрагмента історії української літературної мови. Простежено тяглість і змінність традиції мовознавчого дослідження відповідних текстів у координації з висвітлюваною в них соціально значущою проблематикою, а також відповідно до актуальних парадигм лінгвістичного аналізу прозового художнього тексту.

Ключові слова: історіографія, історіософія, лінгвостилістика, мова художньої прози 20—30-х років ХХ ст., методика лінгвістичних досліджень, лінгвістична парадигма.

Художня проза 20 — 30-х років ХХ ст. — знаковий фрагмент історії української літературної мови. Із соціально-психологічним характером цієї прози, ментально зануреної в історичну й психологічну добу її творення, а також зі зміною лінгвістичних (зокрема й лінгвостилістичних парадигм) дослідження художнього тексту пов'язана проблематика й методика її мовознавчих досліджень.

Початком вивчення мови української художньої прози названого періоду можна вважати 30-ті роки ХХ ст., коли з'явилися перші розвідки про творчість Івана Ле (І. Кириченко), Остапа Вишні (М. Осипів), І. Микитенка (О. Ізюмов). Однак цей досвід був достатньо епізодичним. Істотно він збагатився у 1950 — 1960-х рр., коли предметом мовознавчого розгляду спочатку спорадично, а згодом дедалі активніше ставали образні засоби та мовностилістичні особливості творів А. Головка «Бур'ян» (М.Ф. Гретченко, В.С. Лимаренко, Н.Ф. Королевич), Ю. Яновського «Верш-

© О.Р. СЕНЬКОВИЧ, 2019

ники» (І.К. Білодід), С. Скляренка «Шлях на Київ» (І.І. Бондаренко), П. Панча (А.П. Коваль), О. Десняка (І.В. Сенчук, І.І. Бондаренко). Здебільшого ці студії побудовані за рівневим принципом (насамперед це стилістика синтаксичних та лексико-фразеологічних одиниць і явищ), а основний метод дослідження рівневих мовних засобів — описовий. С.Я. Єрмоленко вважає, що такий підхід «фактично відповідає сутності поширеної в дослідженнях 50-х рр. XX ст. формули *мова і стиль N*» [4: 26].

Типову з цього погляду модель пізнання мови художньої прози представлено у праці І.К. Білодіда «Мова і стиль роману Ю. Яновського «Вершники» (1955). У ній індивідуально-стильові особливості конкретного твору з'ясовано через аналіз емоційно-експресивної природи образно-тропичних засобів, лексики (виробничо-професійної, військової і публіцистичної, побутової), синтаксичних структур (асоціативних, усно-народних, публіцистичних, монологічних) тощо [1: 13]. Новаторським у цій праці стало акцентування ідеологічного змісту тропів, соціального наповнення алегорій, реалістичності описів природи. Диференційними ознаками ритмомелодики твору визначено чергування еліптичних речень, вставних слів, наявність зовнішньої (авторської) характеристики мови персонажів, фігур переліку, повтору, використання оповідного синтаксису тощо [1: 47 — 88]. І.К. Білодід уперше спостеріг та узагальнив, що актуалізована у мові роману «Вершники» виробничо-професійна лексика — це важлива лексична група, «яка в роки першої п'ятирічки вийшла з вузької, спеціальної сфери вжитку» [1: 101]. Це явище було характерне також для ідіостилу Івана Ле («Інтеграл» — індустріальна термінологія), О. Копиленка («Народжується місто» — будівельна термінологія). Важливою констатацією стала теза про роль спеціальної лексики, яка «допомагає авторові конкретизувати, локалізувати те середовище, з якого вийшли його дійові особи» [1: 102]. Це переконливо доведено на прикладі лексики позначення рибальського й робітничого побуту [1: 107 — 109]. Згодом В.М. Русанівський поглибив ці спостереження, констатувавши, що романтична манера письма Ю. Яновського закривала доступ у мову його прози просторічним елементам, і це сприяло його визнанню як «законодавця української літературної мови 20 — 30-х років» [10: 317]. Таке узагальнення методологічно корелює із сучасною тезою про огранювальний вплив індивідуальної мовотворчої практики на літературну мову, коли «органічно відчуючи внутрішню гармонію мови, її здатність до послідовного й умотивованого саморозвитку, письменники не суперечать мовній традиції, а вдосконалюють її, досягають максимальної виразності вислову, оперуючи тими засобами мововираження, які актуальні для їхнього часу» [11: 18].

Традицію рівневого дослідження стилістики художньої прози 1920 — 1930-х років не втрачено й на початку XXI ст., зокрема її продовження й розвиток засвідчила дисертаційна праця М.Ф. Гретченко [2]. Ідіостильову специфіку роману А. Головка «Бур'ян» дослідниця простежує на рівні синтаксису: докладно аналізує стилістичні особливості форм

присудків, неповних речень, невласне прямої мови, переконливо доводити переважання усно-розмовних синтаксичних структур над книжно-літературними.

Із середини 1960-х років структурно-рівневий підхід дещо периферизується, натомість набуває актуальності вивчення художнього прозового тексту з *позицій історії мови*, засвідчене в «Курсі історії української літературної мови». Природно, що такий ракурс дослідження максимально скоординований з урахуванням історичної специфіки доби творення тексту, особливостей тематики, проблематики, актуальних для конкретного історичного періоду. Тому мовознавці, розглядаючи особливості та основні жанрово-стильові тенденції мови прози 20-х рр. ХХ ст., зважають також на зміну жанрових форм прози, що не могла не позначитися на стилістиці конкретних текстів. Найбільш показово це виявилось в контексті переходу від малих до великих літературних форм, коли втратився суспільний запит на прозові мініатюри, натомість більш популярними стали оповідання, повісті, романи (А. Головка, П. Панч, О. Копиленко, О. Досвітній, М. Ірчан, Г. Коцюба, Остап Вишня). Основні теми творів цього періоду — героїка революції і громадянської війни, класова боротьба, формування ідеології.

Загалом визначальними для художньої прози 1920 — 1930-х рр., як концептуально узагальнила З.Т. Франко, стали такі тенденції: 1) інтенсивне запровадження в мову художньої літератури структурних типів розмовного мовлення; 2) активне уведення в мовну структуру творів діалектних одиниць; 3) орієнтація на традиційну літературну практику з відображенням нових мовних рис доби [5: 49]. Знаковими представниками народнорозмовної орієнтації дослідниця вважає А. Головка, І. Сенченка, В. Минка, «звертання яких до розмовної мови пояснюється не тільки словесно-художніми шуканнями, а й належністю їх до певної говіркової території, зв'язком з певним діалектом» [5: 50]. Щодо використання елементів діалектної мови найпоказовішою визначено художню практику письменників Закарпаття (А. Маркуша, В. Ганджеш) [5: 58], а також Г. Хоткевича (говір Гуцульщини). Водночас дослідники виявляють, що в кінці 1920-х рр. тенденція до орієнтації письменників на народні говори та стилізації під фольклорну мову помітно послаблюється [5: 112].

Упізнавані жанри української прози 1920 — 1930-х рр. — виробничий роман, твори на сільську та історико-революційну тематику, сатирична проза. У «Курсі історії української літературної мови» цей об'ємний корпус стратифіковано на шість жанрово-стильових різновидів мовної організації художньої прози: виробничий роман та повісті; твори на сільську тематику; історико-революційні твори; історичні твори; сатирично-викривальні твори; науково-фантастичні твори. Основний критерій їх лінгвостилістичної диференціації — це виділення семантичних класів лексики, фразеології, тропів (порівнянь, епітетів).

Диференційними мовностилістичними особливостями виробничого роману та повісті 1930-х рр. (І. Кириленко, Ю. Шовкопляс, А. Шиян,

Г. Епик, В. Кузьмич, С. Складенко, Г. Коцюба, Я. Баш, О. Копиленко, Н. Забіла, О. Донченко) дослідники визначають гіпертрофоване вживання спеціальної лексики, що часто перенасичує мовоописи-типизації робітничого середовища [5: 114 — 115]. Осмислюючи глибинні мотиваційні механізми й причини такого надуживання, Г.П. Їжакевич робить висновок, що акцентована взаємодія батальної й виробничої лексики була пов'язана з асоціацією з фронтом, передовою, з ідеологією праці як боротьби. У мові художньої прози, як і в тогочасній мовній практиці загалом, ці тенденції відбиті в численних публіцистично забарвлених ставках зворотах (*рядовий бригади; бій за чавун; фронт металургії; воювати за темпи*), що є безсумнівними мовними знаками доби. Також публіцистичне часово марковане звучання мають активно вживані у мові виробничого роману складноскорочені слова (*соцмісто, профрада, жінорг, ДГЕС*), заклики, цитати з офіційно-ділових текстів (резолюції, заклики, звернення) [5: 117 — 118].

Тематичне корелювання лексики з жанром і темою твору актуальне і для дослідження прози на сільську тематику (А. Головка, К. Гордієнко, Я. Качура, О. Десняк, Г. Епик). Максимально функціонально навантаженими тут є слова із лексико-тематичних груп «назви сільсько-господарського знаряддя», «назви соціальних верств населення і відносин між ними», «назви сільськогосподарського побуту». Усно-розмовні лексика та фразеологія тісно взаємодіють із суспільно-політичними словами й висловленнями, які відображають соціальні зміни в періоди створення колгоспів, організації сільськогосподарського виробництва [5: 122 — 128].

Якісно новий етап у вивченні мови прози 1920 — 1930-х рр. починається від 90-х рр. XX ст. У цей час пріоритетним об'єктом лінгвостилістичних досліджень (насамперед дисертаційних праць) стає мова реабілітованої української прози — творів М. Хвильового (Н.С. Дужик, Л.О. Ставицька), В. Підмогильного (Л.М. Мялковська), Б. Лепкого (Л.Ю. Бурківська), В. Винниченка (В.М. Русанівський, Л.О. Науменко). Крім уведення в активний наукових обіг нових текстів, відбувається також оновлення методів дослідження. Знакові щодо цього праці Л.О. Ставицької, в яких запропоновано нові лінгвостилістичні виміри пізнання мовно-естетичної системи художньої прози 20 — 30-х рр. XX ст. на рівні лексико-семантичного ізоморфізму жанрових образних систем [пор., наприклад, 10: 27]. Домінанти ідіостилів вона визначає за способами ліричного мовомислення, констатуючи психологічну манеру мовомислення М. Хвильового, А. Головка, Г. Косинки, П. Панча; філософську — М. Івченка, А. Любченка, інтелектуально-аналітичну — В. Підмогильного, В. Домонтовського. Уперше в українській лінгвостилістиці дослідниця зосередила увагу на лексико-семантичній організації символічних паралелей, мовно-естетичній організації тематичного поля «внутрішній портрет персонажа» (що особливо актуально для соціально-психологічної прози), акцентувала новаторсько-світоглядне наповнення мовообразу

міста як вияву урбаністичної тематики в українській літературі початку ХХ ст., осучаснила трактування одоративних, колірних, музичних образів, флорономенів, пов'язавши їх з актуальним для 1920 — 1930-х років символістським способом мовомислення.

Історіософську тяглість вивчення художньої прози 1920 — 1930-х років демонструє увага Л.О. Ставицької до функціонального навантаження «іншостильових» одиниць. Осучасненого змісту в її інтерпретації набувають тези про стильову та образно-семантичну двоплановість газетно-публіцистичної лексики та фразеології (джерело іронії та сатири), про її функції у відображенні соціального багатоголосся [10: 37 — 38].

Першу спробу системного осмислення лінгвостилістики роману В. Підмогильного «Місто» (як зразка української урбаністичної прози) здійснено в дисертаційній праці Л.М. Мялковської. Диференційними ознаками мовостилю письменника визначено інтелектуалізацію, психологізацію мови (зокрема, у цьому контексті послідовно простежено проникнення книжної лексики й синтаксичних структур в авторську оповідь, механізми семантичного ускладнення метафори). Докладно проаналізовано лексико-семантичне макрополе «місто», схарактеризовано семантичні й стилістичні функції абстрактних іменників із формантом *-ість*, моделі дієслівних метафор із ядерними семами «вогонь», «світло», «вода», «звук», «рух, переміщення», «конкретні дії», «внутрішній стан», «поведінка людини» [6].

Поєднавши методи лінгвостилістичних досліджень та історії мови, а також мовноособистісний підхід до аналізу текстових явищ у творах М. Хвильового, орнаменталізм прози М. Хвильового переконливо демонструє Н.С. Дужик [3]. Авторка констатує, що художню мову письменника найвиразніше характеризує висока локально-текстова концентрація тропів, актуалізованих на рівні експресивного синтаксису, використання прийомів віршування, лейтмотивний принцип побудови творів на основі різнорівневих повторів, наявність стилем, притаманних мові романтичних чи імпресіоністичних творів, естетизація елементів усного, розмовно-побутового мовлення в контексті стилізованої авторської оповіді. Ознаками інтелектуальності авторської мови дослідниця вважає вживання термінології суспільних наук, загальнонаукової лексики, географічних назв, антропонімів, пов'язаних з історичним минулим України. Також відзначає лірико-романтичне забарвлення тропеїстики прози (перифразів, метафор, слів-символів, епітетів) [3: 18].

Концептуальне теоретико-практичне узагальнення досліджень мови української художньої прози першої третини ХХ ст. як самодостатнього фрагмента історії літературної мови здійснив В.М. Русанівський [8]. Автор суттєво поглибив напрацьовані в розглянутих вище працях спостереження щодо загальної орієнтації художньої прози на розмовну стихію, виявив та схарактеризував доміанти мовних портретів письменників (А. Головка, В. Винниченка та ін.), увиразнив наявні у їхніх мовостілях типологічні збіги ідіостилістики. Наприклад, новаторським для свого

часу стало спостереження про те, що у вживанні російських та інших чужомовних слів А. Головка наслідує В. Винниченка [8: 316].

У контексті аналізу мовнотилістичної палітри В. Винниченка В.М. Русанівський цілеспрямовано наголошує на довершеності моделювання тогочасних соціальних типів спілкування з притаманними їм росіянізмами, елементами просторіччя, діалектизмами різних говіркових масивів, тюремними жаргонізмами. Стрижневу характеристику мовного портрета прозаїка дослідник визначив так: «Високий інтелектуалізм, поєднаний з абсолютним мовним реалізмом, — ось головна особливість мовного матеріалу В. Винниченка [9: 41]. Дуже чітко акцентовано й такі домінанти мовностилю письменника, як прагнення розбудувати словник української літературної мови, насиченість мови абстрактною лексикою, усталеними книжними кліше тощо й обережне введення у мовну тканину твору політичної лексики [9: 41, 42]. При цьому підкреслено, що вживання ненормативних граматичних форм слів у творах В. Винниченка зумовлене прагненням автора «дбати про представленість південноукраїнського говіркового масиву в художніх творах, та навіть у публіцистиці» [9: 45].

Однією з найбільш продуктивних методик вивчення прозових текстів наприкінці XX ст. стала методика польового структурування / польового моделювання лексики. У словнику розглядуваної художньої прози виділяють домінантні лексико-семантичні поля «час», «простір», «людина», які тісно пов'язані між собою і мають не тільки тематичні перетини, а й дифузні лексичні зони (Л.О. Ставицька, Н.С. Дужик, Л.М. Мясковська, Л.О. Науменко та ін.). Наприклад, історичний час у мові художнього твору читач впізнає насамперед за лексичними одиницями — мовно-предметними та мовно-психологічними знаками доби, що є водночас характеристиками людини, компонентами мовоопису її зовнішнього чи внутрішнього, психоемоційного портрета (пор.: *війна* — *шинель*, *страждання*, *біль*). Їх статус соціально маркованих домінант прози 20 — 30-х рр. XX ст. підтвердили також студії кінця XX — початку XXI ст.

Оновлення лінгвософських позицій вивчення української прози 20 — 30-х рр. XX ст. на сучасному етапі пов'язане, з одного боку, з розвитком антропоцентричної лінгвістичної парадигми, а з другого — з глибоким психологізмом цих прозових текстів, присвячених проблемам буття людини в час активних історичних та соціально-культурних викликів і зрушень. Ці аспекти в новітніх стилістичних дослідженнях мають кілька рівнів репрезентації: «людина і час», «людина і суспільство», «людина і людина».

Відбиваючи найбільш актуальні соціальні проблеми свого часу, мова аналізованої прози висвітлює їх передусім через призму психологічних трансформацій у свідомості тогочасної людини як суб'єкта історії. Тому природною є увага дослідників до такого аспекту дослідження художнього дискурсу цього періоду, як *мовний портрет людини*. Суперечливість внутрішнього світу людини в час історично значущих і тому контрверсивних суспільних подій і відповідних настроїв вербалізується у прикметних

художніх засобах, що стають інформативним матеріалом лінгвістичних досліджень (С.Я. Єрмоленко, Л.О. Ставицька, Л.М. Мялковська, Н.С. Дужик). Базовою методикою цих досліджень залишається функціонально-семантичний аналіз, польове та тематичне моделювання (виокремлення текстових лексико-семантичних, асоціативних, асоціативно-семантичних полів, тематичних груп, тематичних ліній тощо). Накреслені в цих працях напрями дослідження, визначені лексико-семантичні, асоціативно-семантичні поля та мікрополя (як-от «революція» і «війна»), тематичні групи лексики («назви суспільних класів», «назви соціальних груп людей за видом діяльності», «назви осіб за належністю до певної організації, політичного напрямку», «назви організацій, установ», «зібрання») показово відображають історичні реалії, які визначили формування людини періоду 20 — 30-х рр. ХХ ст. й, очевидно, саме тому залишилися напрямними для подальших стилістичних студій, здійснюваних на початку ХХІ ст. Таке структурування сприяє окресленню загальних тропеїчних моделей зовнішнього портретування людини в означеній мовно-естетичній системі, виявляє наскрізні прийоми індивідуалізації та типізації в зображенні персонажів.

Здійснений короткий огляд історіографії та історіософії вивчення мови української художньої прози ХХ ст. підтверджує знаковість цієї прози як мовно-літературного феномену та її самодостатність як знакового фрагмента історії української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського. Київ, 1955.
2. Гретченко Н.Ф. Особливості стилю А. Головка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2004. 24 с.
3. Дужик Н.С. Мовна особистість Миколи Хвильового в аспекті стилістики та історії літературної мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1996. 196 с.
4. Єрмоленко С.Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження. *Мовознавство*. 2005. № 3 — 4. С. 112 — 126.
5. Курс історії української літературної мови. За ред. Білодіда І.К. Т. II. Київ, 1961.
6. Мялковська Л.М. Стилїстика художньої прози Валер'яна Підмогильного: лексико-семантичні поля, тропи, стилістичний синтаксис: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2001. 20 с.
7. Науменко Л.О. Мова ранніх творів Володимира Винниченка: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
8. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.
9. Русанівський В.М. Сила і краса (Особливості мови творів В.К. Винниченка). *Українська мова і література в школі*. 1992. № 2. С. 41 — 46.
10. Ставицька Л.О. Естетика слова в українській поезії 10 — 30-х років ХХ ст. Київ, 2000.
11. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.

REFERENCES

1. Bilodid, I.K. (1955). The language and style of the novel "Vershnyky" Yu. Yanovsky. Kyiv (in Ukr.).
2. Gretchenko, N.F. (2004). Features of the style A. Holovko: author's abstract. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 24 p. Kyiv (in Ukr.).
3. Duzhyk, N.S. (1996). Mykola Khvylovy's linguistic identity in the aspect of stylistics and the history of literary language: Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 196 p. Kyiv (in Ukr.).

4. Yermolenko, S.Ya. (2005). Linguisticology: basic concepts, directions and methods of research. *Linguistics*, 3 — 4, 112 — 126 (in Ukr.).
5. Bilodid, I.K. (Ed.). (1961). The course of the history of the Ukrainian literary language. Vol. II. Kyiv (in Ukr.).
6. Myalkovska, L.M. (2001). Stylistics of artistic prose Valeryan Pidmohylny: lexical-semantic fields, trails, stylistic syntax: author's abstract. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 20 p. Kyiv (in Ukr.).
7. Naumenko, L.O. (2003). The language of early works by Volodymyr Vynnychenko: author's abstract. Diss. ... Cand. Filol. Sciences: 10.02.01. 20 p. Kyiv (in Ukr.).
8. Rusanivsky, V.M. (2001). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
9. Rusanivsky, V.M. (1992). Power and beauty (Features of the language of the works of V.K. Vynnychenko). *Ukrainian language and literature at school*, 2, 41 — 46 (in Ukr.).
10. Stavyt'ska, L.O. (2000). Aesthetics of the word in Ukrainian poetry of the 10th and 30th years of the twentieth century. Kyiv (in Ukr.).
11. Syuta, G.M. (2017). Quotationary thesaurus of the Ukrainian poetic language of the twentieth century. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано: 20.05. 2019

O.R. Senkovich

National University "Lviv Polytechnics", Lviv

HISTORIOGRAPHY AND HISTORIOSOPHY OF THE STUDY OF THE LANGUAGE OF UKRAINIAN ART FASHION OF THE 20 — 30 YEARS OF THE 20TH CENTURY

The article gives a brief overview of historiography and historiosophy in the study of the language of Ukrainian artistic prose of the twentieth century as a sign fragment of the history of the Ukrainian literary language. Trace the continuity and variability of the tradition of linguistic research of the corresponding texts in coordination with the socially significant issues covered in them, as well as in accordance with the actual paradigms of linguistic analysis of prose artistic text.

The prominence of the analyzed prose as a linguistic-literary phenomenon and its significance for the development of the Ukrainian literary language has been confirmed.

It is emphasized that the problem and methodology of linguistic research of the Ukrainian artistic prose of the twentieth century is connected with the socio-psychological nature of this prose, mentally immersed in the historical and psychological age of its creation, as well as with the change of linguistic (including linguisticistic paradigms) study of artistic text.

Keywords: *historiography, historiosophy, linguostylistics, the language of artistic prose of 20 — 30 years of XXth century, the methodology of linguistic research, linguistic paradigm.*

УДК 811.161.2:(477.83/.86)–057.85"18/19"

Л.П. Гнатюк

Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

**МОВНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ
ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ВИМІРІ**

Рецензія на монографію: *Світлана Гірняк.*
**Соціолект галицької інтелігенції у формуванні
норм української літературної мови
(кінець XIX — початок XX ст.).** Дрогобич, 2018

Історія становлення і розвитку західноукраїнського варіанта української мови в Східній Галичині кінця XIX — початку XX ст. — цікава і драматична, тому вона вже привертала увагу українських мовознавців, серед яких Ю. Шевельов, І. Матвіяс, Л. Ткач, М. Лесюк, Г. Мацюк, Л. Підкуймуха та ін. Ці лінгвісти висвітлили окремі важливі аспекти окресленої проблеми, проте цілісного дослідження ролі соціолекту української інтелігенції Східної Галичини у формуванні галицького варіанта літературної мови та його впливу на становлення і розвиток загальнонаціональної літературної мови кінця XIX — початку XX ст. дотепер у лінгвоукраїністиці не було здійснено, і Світлана Гірняк своєю монографією успішно заповнила цю прогалину, що зумовлює беззаперечну актуальність рецензованої монографії.

Шлях розкриття Світланою Гірняк обраної нею теми засвідчує новаторські підходи, які полягають в уточненні термінологічного апарату дослідження, залученні до джерельної бази нового дослідницького матеріалу, застосуванні

© Л.П. ГНАТЮК, 2019

комплексного лінгвокультурного й соціолінгвістичного підходів до характеристики мовно-культурного середовища Східної Галичини кінця XIX — початку XX ст., а також до форм, змісту, засобів мовної діяльності української галицької інтелігенції, що зумовило виникнення її соціолекту, відбитого зокрема й у мовознавчій практиці та мовній дискусії названого періоду. Особливо цінним є те, що авторка переконливо показала процес і наслідок входження лексичних, фразеологічних, граматичних та стилістичних елементів у нормативну систему сучасної української літературної мови.

Соціолект української галицької інтелігенції дослідниця слушно розглядає як двоєдиний феномен: і як результат літературно-публіцистичного вживання української мови, і водночас як чинник формування норм української літературної мови у Східній Галичині кінця XIX — початку XX ст., яка стала «українським П'ємонтою». Світлані Гірняк вдалося, на нашу думку, з'ясувати позамовні та внутрішньомовні аспекти виникнення і функціонування в кінці XIX — на початку XX ст. соціолекту галицької інтелігенції в культурно-історичному процесі формування норм української літературної мови, що й було метою дослідження.

Лінгвокультурологічна концепція рецензованої монографії ґрунтується на реконструкції мовних портретів представників різних професійних груп української галицької інтелігенції, зокрема вчителів, письменників, публіцистів, церковних і громадських діячів, що дозволило виокремити ознаки досліджуваного соціолекту на різних рівнях мовної системи й відтворити його як самостійний мовний ідіом, а також показати його роль у формуванні норм сучасної української літературної мови в художній літературі, публіцистиці, а також у мові науки, освіти, просвіти, Церкви тощо. Глибоке висвітлення історії взаємин «галицьких» і «наддніпрянських» варіантів мовних норм є надзвичайно актуальним для сучасної лінгвоукраїністики, оскільки сучасні мовознавчі дискусії є певною мірою продовженням тих, які понад сто років тому вже мали місце в українському лінгвокультурному просторі.

Монографічна праця Світлани Гірняк має струнку й логічну побудову. Вона складається з п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, переліку умовних скорочень, списку використаної літератури й додатків.

Природно, що в *першому розділі «Мовний простір Східної Галичини в кінці XIX — на початку XX ст. і місце в ньому соціолекту інтелігенції»* авторка окреслила визначальні мовні риси соціуму Східної Галичини в кінці XIX — на початку XX ст., передусім писемну практику в ньому, з урахуванням історичних, політичних та соціальних чинників; джерельну базу та методи, застосовані в праці; її термінологічний апарат. Реальна джерельна база дослідження є дуже потужною: тексти Філологічної та інших секцій НТШ, а також інші його видання; різноманітні періодичні видання, зокрема часописи, календарі, газети, альманахи; видання різних товариств — педагогічного, «Союзу українок», Верховної пластової

команди тощо; художні твори та епістолярій понад 50 діячів української культури, галицької інтелігенції; 170 пастирських послань листів та 20 аскетично-моральних творів митрополита Андрея Шептицького.

До важливих вторинних джерел дослідження належать праці про специфіку мовного простору Східної Галичини та дотичні до них, що дозволило дослідниці, спираючись на праці попередників, уточнити й доповнити вже наявну поняттєво-термінологічну базу вивчення названої теми, а також виявити й опрацювати нові або недостатньо висвітлені аспекти теоретичних проблем, які розглядалися в монографії. Вважаємо доцільним створення дослідницею індуктивної моделі соціолекту галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. шляхом використання відповідних лінгвістичних методів.

Читач рецензованої монографії буде вражений широким культурно-історичним і соціальним підґрунтям дослідження, репрезентованим у *другому розділі «Соціоментальні характеристики української галицької інтелігенції як суб'єкта мовної діяльності»*, цікавими фактами з історії української галицької інтелігенції з урахуванням статистично-демографічних показників і професійної диференціації носіїв української мови у краї в контексті історії української освіти, зокрема галицького шкільництва, різних об'єднань і громад, з історії формування української наукової мови, українського мовознавства в цілому, з історії Церкви тощо. На цьому тлі переконливо представлено культурно-історичне та наукове значення мовної діяльності української галицької інтелігенції, зразком для якої була мовна практика І. Франка, для формування норм української літературної мови кінця XIX — початку XX ст., з'ясовано лексичні, правописні, фонетичні, синтаксичні та інші особливості соціолекту галицької інтелігенції, часто — з етимологічним коментарем.

Привертають увагу проаналізовані авторкою зміни, які відбулися в соціальному портреті інтелігенції. Дослідниця довела, що українська мова в Східній Галичині в кінці XIX — на початку XX ст. «завдяки зусиллям інтелігенції краю була знаряддям не лише літературного, а й загалом культурного та громадсько-політичного життя українського народу» (с. 171).

У *третьому розділі «Соціолект галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. як самостійний мовний ідіом»* Світлана Гірняк сумлінно, з увагою до найменших деталей виписує мовні портрети Уляни Кравченко, Івана Франка, Константи́ни Малицької, Стефана Коваліва, Андрея Шептицького, які поряд з індивідуальними прикметами знакових мовних особистостей того часу містять виразні ознаки інтелігентського соціолекту, зокрема й галицького варіанта української літературної мови в цілому, до яких належать галицькі лексеми, професійна лексика, суспільно-політична лексика, регіоналізми, нетранслітеровані чужомовні елементи, фразеологізми, прислів'я, цитати, етикетні формули тощо. Названі риси соціолекту постають на тлі картини повсякчасної боротьби галицької інтелігенції за формування в молодого покоління галичан національної свідомості й національної гідності, за збереження національної ідентичності.

Аналіз листування розгляданих авторів дозволяє дослідниці показати інваріантне й варіативне у використанні формульних зворотів етикету, які побутували в середовищі галицької інтелігенції (с. 257). Принагідно Світлана Гірняк торкається й інших важливих для української лінгвістики тем, наприклад, про формування фахової мови нафтової промисловості (с. 247 — 251), педагогіки (с. 251 — 252), юриспруденції (с. 255), що заслуговує на спеціальне мовознавче вивчення.

Дослідниця звертає увагу й на те, що читала освічена, культурна верства, кого цитували її видатні представники (с. 255, 265), що дозволяє скласти уявлення про лінгвокогнітивний і мотиваційний рівні колективної мовної особистості — української галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст.

Світлані Гірняк вдалося визначити місце і роль соціолекту української галицької інтелігенції у формуванні загальнонаціональної української мови, адже до її лексичного фонду увійшло чимало мовних елементів, використовуваних освіченими галичанами.

У четвертому розділі *«Функціонування соціолекту в мовній професійній практиці української галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст.»* С. Гірняк, окресливши соціально-політичні й науково-практичні передумови для формування єдиних норм нової української літературної мови, глибоко проаналізувала статті філологів, які увійшли до Записок НТШ, що дозволило їй зануритись у мовний світ тих, хто фахово займався українським словом, і дійти обґрунтованого висновку, що основний масив використовуваних лексичних одиниць становлять передусім галицькі лексеми, як запозичені, так і питомі (с. 308).

Авторка показала значення лексикографічних праць, зокрема й термінологічних словників, як джерел вивчення лексичної специфіки соціолекту галицької української інтелігенції. Наприклад, аналіз 687 лексичних одиниць із ремаркою *гал.* у *«Російсько-українському словнику»* за ред. А. Кримського і С. Єфремова (1924 — 1933) засвідчив, що ці лексеми органічно увійшли в перекладну (українську) частину словника, відбивши специфіку галицького мовного світу.

У п'ятому розділі *«Вплив соціолекту української галицької інтелігенції на формування норм української літературної мови кінця XIX — початку XX ст.»* особливу увагу приділено мовній дискусії зазначеного періоду та її впливу на становлення і формування норм української літературної мови, а також культурній взаємодії інтелігенції Східної Галичини і Наддніпрянщини, що сприяло виробленню єдиного взірця нової української літературної мови. Важливим аргументом на користь того, що співпраця творчих особистостей двох названих українських центрів була плідною, є те, що на основі аналізу статей М. Грушевського авторка виявила в нього, представника Наддніпрянщини, правописні, лексичні та граматичні особливості, засвоєні ним унаслідок тісного спілкування з представниками української галицької інтелігенції.

Значну увагу дослідниця приділяє правописним шуканням української галицької інтелігенції в контексті мовної дискусії кінця XIX —

початку XX ст. Цікавими є спостереження щодо елементів соціолекту української галицької інтелігенції, інкорпорованих у нормативну систему сучасної української літературної мови, зокрема абстрактна лексика та наукова термінологія. Наприклад, читачеві буде корисно дізнатись, що слова *звіт*, *кількість*, *напрям*, які в другій половині XIX ст. виникли як новотвори в ідіолекті І. Верхратського, Кс. Климковича й побутували в соціолекті української галицької інтелігенції (с. 380), увійшли в систему сучасної української літературної мови. Модель соціолекту галицької інтелігенції як багат шарового мовного ідіому добре ілюструє таблиця 5.2, у якій показано наявність галицьких лексем, запозичень і нетранслітерованих елементів різного типу й обсягу, діалектних одиниць та регіоналізмів, етикетних формул, фразеологізмів, прислів'їв, цитат тощо у мовній практиці Уляни Кравченко, Івана Франка, Константи́ни Малицької, Стефана Коваліва, Андрея Шептицького та інших представників галицької інтелігенції.

Цінними є додатки, які містять важливу супровідну інформацію щодо розгляданої проблеми. Особливо стануть у пригоді дослідникам таблиці «Короткі біографічні відомості про представників галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст., мовні особливості та наукові розвідки яких розглядаються в дослідженні», «Граматична термінологія початку XX ст., відображена в «Українській граматичі» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1919) та «Українському правописі» (1928)», а також «Галицькі лексичні одиниці, зафіксовані в «Російсько-українському словнику» (1924 — 1933) за ред. А. Кримського і С. Єфремова».

Грунтовні висновки сформульовані чітко й містко, відбиваючи результати здійсненого великого за обсягом проаналізованого й омісленого матеріалу дослідження.

Звісно, в окремих випадках можна закинути авторці монографії в тому, що деякі цитати дуже довгі, описи аж занадто докладні, але це спричинено, як ми розуміємо, її прагненням не оминати «ані титли, ніже тії коми» в зображенні специфіки соціолекту української інтелігенції Східної Галичини розгляданого періоду.

Шкода, що до аналізу не залучено «Словар чужих слів» З. Кузелі та М. Чайковського (Чернівці, 1910), про який авторка згадує на с. 38. Тлумачна частина цієї лексикографічної праці є важливим джерелом вивчення специфіки мовної свідомості українців із західноукраїнських земель початку XX ст. Використані в цьому словнику для тлумачення іншомовних слів лексеми з погляду мовної свідомості сучасного українськомовного читача можуть здаватися не українськими, а російськими, насправді ж вони є нашою мовною спадщиною з попередніх періодів розвитку української мови й були в активному вжитку на західноукраїнських теренах, а нині функціонують у діалектному мовленні: *бедро*, *воздух*, *дурак*, *звізда*, *ділати*, *дневник*, *жолудок*, *жолудковий*, *краска* 'колір', *лікарство*, *лічити* 'лікувати', *мужчина* 'чоловік', *писатель* 'письменник', *побіда* 'перемога', *словар* 'словник', *цвіти* 'квіти', *язик* 'мова' та ін. Дуже

важливою для сучасного лінгвіста є оцінка «українськості» словника одним із його авторів: З. Кузеля зауважує, що словник має «чисто українську марку, якої звичайно не мають подібні видання (при найменше польські і московські)»¹. Звертаємо увагу на те, що таке потрактування словника дано з погляду лінгвістичної свідомості серйозного мовознавця того часу. Частина згаданих лексем засвідчена й у наведених у монографії цитатах культурних діячів Східної Галичини, тому такий пласт лексики, хоча й не став надбанням сучасної української літературної мови, усе ж був органічним складником соціолекту української галицької інтелігенції розгляданого періоду.

Перспективою дослідження могло б стати осмислення ролі в соціолекті української галицької інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. й інших елементів староукраїнської книжної традиції, а також потрактування із сучасних лінгвістичних позицій явища «язичія» в контексті тогочасної мовної ситуації та специфіки мовної свідомості освіченої частини українського суспільства Східної Галичини.

Висловлені побажання ніяк не применшують високого наукового рівня рецензованої монографії. Вважаємо, що своїм дослідженням «Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX — початок XX ст.)» Світлана Гірняк зробила вагомий внесок в українську історичну соціолінгвістику й історію української літературної мови.

Рецензію отримано 01.04.2019

L.P. Hnatiuk

Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

LINGUISTIC WORLD OF THE UKRAINIAN GALICIAN INTELLIGENTSIA
IN THE SOCIO-CULTURAL DIMENSION

Review of the monograph by *Hirnyak, S.* (2018). Sociolect of the Galician intelligentsia in the formation of the norms of the Ukrainian literary language (the end of the XIX — the beginning of the XX century). Drohobych

¹ Кузеля З. Словар чужих слів: 12 000 слів чужого походження в укр. мові. Зібрали З. Кузеля, М. Чайковський; зредагував З. Кузеля. Чернівці: з друк. т-ва «Рус. Рада», 1910. С. IV.

УДК 811.161.2

Г.С. Кобиринка, Л.В. Рябець

Інститут української мови НАН України, м. Київ

**МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ СЕМІНАР
«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ГОВІРОК У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ
СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ»**

11 — 12 квітня 2019 року в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка відбувся Міжрегіональний семінар «Актуальні проблеми дослідження говірок у контексті сучасної мовної ситуації в Україні», співорганізатором якого був Інститут української мови НАН України.

Центральними напрямками роботи семінару були такі аспекти: говірки в сучасному мовному бутті України; взаємодія говірок і літературної мови; прийоми вивчення говірок; актуальні завдання дослідження поліських говірок і поширення знань про них в українському і всеслов'янському просторах.

Актуальність зібрання зумовлена численними теоретичними та практичними проблемами, необхідністю обміну досвідом щодо методів, прийомів фіксації діалектного матеріалу, його опрацювання, а також залучення залюблених у рідне слово до збору діалектного матеріалу.

У засіданні взяли участь науковці з Інституту української мови НАН України, викладачі з вищих навчальних закладів України: Глухова, Харкова, Кривого Рогу — учителі, студенти, учні ЗОШ I — III ступенів, яких цікавить і манить своєю красою, глибиною рідне слово.

Відкрила зустріч перший проректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Дов-

© Г.С. КОБИРИНКА, Л.В. РЯБЕЦЬ, 2019

женка **Г.П. Кузнєцова**, яка розповіла про історію і здобутки університету та побажала науковому товариству плідної праці.

Наукові читання розпочав директор Інституту української мови НАН України проф. **П.Ю. Гриценко**, який у вступному слові привітав усіх присутніх із початком роботи міжрегіонального семінару, наголосивши на важливості цього зібрання й усвідомлення того, що діалектна мова — це частина загальнонародної мови. У лекції «*Діалектологія в системі лінгвістичних знань*» Павло Юхимович підкреслив значення діалектології в мовознавстві, положення про цілість мови з її різними формами існування — літературний стандарт, територіальні та соціальні діалекти, що передбачає дослідження не тільки літературної мови, а й територіальних діалектів, із яких виросла свого часу літературна мова. Водночас доповідач застеріг усіх присутніх від недопустимих упереджених оцінок у ставленні до діалектів як нижчого рангу стосовно літературної мови, адже лише синтез усіх форм загальнонародної мови забезпечує цілість і глибину вивчення мови в синхронії і діахронії. У виступі зацентровано увагу й на складності збирання діалектного матеріалу, значимості методів його опрацювання й осмислення порівняно з літературним стандартом. П.Ю. Гриценко звернув увагу на різні методи і прийоми вивчення діалектних систем, зокрема й на вагомість лінгвогеографічного методу дослідження мовної системи, та на результат багаторічної праці українських діалектологів — *Атлас української мови в 3 т.* (3-й том цього атласу, у якому представлено східно-поліський континуум, було подаровано Глухівському національному педагогічному університету імені Олександра Довженка).

Концептуальною засадою у вивченні діалектних систем у цілому та східнополіських зокрема, на думку П.Ю. Гриценка, має бути використання всіх доступних джерел лінгвальної інформації та залучення до збору матеріалу учителів, студентів, і не лише філологів, а й інших спеціальностей.

На еволюцію мовних систем звернув увагу **Д.А. Марєєв** (Глухів), який виступив із доповіддю «*Еволюція говірок як проблема сучасних діалектологічних досліджень*» та презентував лінгвогеографічну працю — «*Атлас східнополіських говірок*», який Дмитро Анатолійович виконав за редакцією проф. П.Ю. Гриценка.

Сьогодні актуальними є питання й щодо добору матеріалу до діалектних словників, випрацювання їх реєстру, наповненості словникових статей, інформативності представленого ілюстративного матеріалу. Цю лінгвістичну проблематику в доповіді «*Український діалектний словник сьогодні*» розглянула **Л.В. Рябець** (Київ).

У полі зору дослідників були різні тематичні групи лексики, переважно це найдавніші шари лексики (назви житла, одягу, народної медицини, обрядові назви та ін.). Про рибальську лексику доповідав **Р.В. Мінняйло** (Харків) — «*Звуконаслідування в рибальській лексиці українських говірок*».

На дослідженні діалектного наголосу як системи, а не як пережитку минулого, з яким треба боротися, не покручу, від якого треба відмовлятися,

а також як здиференційований український діалектний простір на підставі акцентуаційних ознак звернула увагу **Г.С. Кобирунка** (Київ) — «*Український діалектний наголос: міфи і реальність*».

Як трактувати походження слів, їх етимологію поділився досвідом **М.В. Вербовий** (Кривий Ріг) — «*Із спостережень над історією слова дрозки 'скалки'*».

Цікаву доповідь «*Народні уявлення про русалок у мовній картині світу східних поліщуків*» представила і молода дослідниця, учениця 10 класу, член Малої академії наук — **В.І. Ковшуля** (Глухів).

У кінці міжрегіонального семінару відбулася презентація лексикографічних, монографічних праць співробітників Інституту української мови НАН України та збірників наукових праць Інституту.

На міжрегіональному семінарі «*Актуальні проблеми дослідження говірок у контексті сучасної мовної ситуації в Україні*», який відбувся 11 — 12 квітня 2019 р. в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка ухвалено такі рішення:

1. Створити спільний для Інституту української мови НАН України та Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка Науковий центр діалектологічних і лінгвогеографічних студій східнополіського діалекту.

2. Інститутові української мови НАН України скоординувати подальшу співпрацю фахівців кафедр Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, спрямовану на збирання діалектного матеріалу та вдосконалення теоретичних засад в укладанні Словника східної зони східнополіського діалекту та збірників діалектних текстів.

3. Викладачам Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка активізувати заохочувальну роботу серед студентів щодо відшукування ендемізмів, раритетів, які в подальшому можуть увійти до реєстру словника.

4. Паспортизувати всі матеріали, записані студентами в говірках, що забезпечить надійність матеріалу й уможливить увести їх у науковий обіг.

5. Розширити створений В.М. Куриленком локальний діалектофонд і текстостонд в університетах України.

Статтю отримано 07.06.2019

H.S. Kobyrnka, L.V. Riabets

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

TRANSREGIONAL SEMINAR "ACTUAL PROBLEMS OF THE DIALECTAL STUDIES IN THE CONTEXT OF THE MODERN LINGUISTIC SITUATION IN UKRAINE"

УДК 047.31+811.6

О.І. Васецька

Інститут української мови НАН України, м. Київ

XII МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

16 — 17 травня 2019 р. в Інституті української мови НАН України відбулася XII Міжнародна наукова конференція «*Українська термінологія і сучасність*». Серед широкого кола порушуваних питань особливу увагу було приділено проблематиці слов'янського термінознавства, історії та напрямам розвитку галузевого та прикладного термінознавства, різним аспектам міжгалузевого та міжкультурного вимірів термінознавства. У доповідях розглянуто й питання теорії термінографії, практики укладання галузевих словників; термінологічних баз (банків) даних; культури фахової мови; методології сучасного термінознавства.

Офіційні організатори конференції — Комітет наукової термінології при Президії НАН України та Інститут української мови НАН України. У заході взяли участь понад 60 учасників з України, Польщі та Білорусі.

Відкрив конференцію директор Інституту української мови НАН України, професор **П.Ю. Гриценко**. Було виголошено вітальний лист від імені віце-президента НАН України, голови Комітету наукової термінології при Президії НАН України академіка **А.Г. Загороднього**, який підкреслив важливість метамови науки та її складника — наукової термінології й указав на необхідність упорядкування різногалузевих термінологій у форматах корпусів, словників та баз даних, адже роль таких праць полягає зокрема й у їхній можливості бути чинником творення відповідного інтелектуального та культурного простору соціуму.

© О.І. ВАСЕЦЬКА, 2019

Із вітальним словом виступив директор Центру наукової інформації Інституту славістики Польської академії наук, голова комісії з лінгвістичної бібліографії при Міжнародному комітеті славістів доктор **Павел Ковальський**, вказавши на перспективність міжнародної співпраці славістів України та Польщі, а також на значний внесок українських науковців, зокрема співробітників групи структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, у спільний дослідницький проект — інформаційну систему iSybislaw, у розвиток методології славістичної бібліографії.

На пленарному засіданні виголошено доповіді: «Українське термінознавство: виклики часу» (**П.Ю. Гриценко**), «Зміни в словотвірній структурі прикметників на тлі автохтонізації термінотворення в українській мові» (**К.Г. Городенська**), «Термінографічні проблеми укладання словника суспільно-політичної термінології» (**Л.В. Туровська**), «Рецепція українських традицій у білоруській термінології» (**О.І. Скопненко**), «Нормалізація української лінгвістичної термінології в 20 — 30-ті рр. ХХ ст.» (**І.А. Казимирова**).

Подальша робота конференції проходила в секціях. Під головуванням І.А. Казимирової працювали об'єднані секції «Теорія та історія термінознавства», «Термінологія лінгвістики та суміжних наук», «Термінологія природничих знань та інформаційних технологій».

Н.В. Артикуца у виступі «Юридичне термінознавство в Україні: сучасний стан, основні напрями та перспективи розвитку» актуалізувала мовно-термінологічні проблеми в сучасній юриспруденції та запропонувала низку заходів для їхнього вирішення. **О.Е. Пчелінцева** в доповіді «Функціонально-граматична специфіка української віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов» проаналізувала граматичні, семантичні та функціональні особливості віддієслівних іменників зі значенням дії в українській мові, спираючись на пошуки в слов'янських мовах. **О.Д. Кочерга** представила доповідь «Семантичні прогалини в описуванні процесових понять», у якій йшлося про неправильне вживання назв самочинних та примусових процесів, віддієслівних іменників на позначення незавершеної та завершеної дії, вживання іменників на позначення завершеної дії замість назв чи характеристик наслідків, про процесові прикметники на позначення активних, пасивних та нейтральних властивостей. **Т.В. Стасюк** у виступі «Пролегомени соціокогнітивного термінознавства та соціокогнітивна інтерпретація терміна» окреслила статус соціокогнітивного термінознавства, позначивши вихідні поняття та поінформували присутніх про проблематику, перспективу, мету, завдання та методи вивчення термінології в новій науковій парадигмі. **М.О. Гонтар** (доповідь «Мовна біографія» як термін соціолінгвістики») зосередила увагу на особливостях функціонування терміна *мовна біографія* в науковій літературі. **Л.І. Дідун** у доповіді «Термін *інтенсивність* у лінгвістичних дослідженнях» окреслила терміни, що репрезентують поняття «інтенсивність» у мовознавстві. **І.В. Царьова** проаналізувала структурні моделі термінологічних словосполучень Кримінального кодексу України, утворених синтаксичним

способом, та зацентрувала на сталому характері структури термінологічних словосполучень — *«Термінологічний характер словосполучень у мові Кримінального кодексу України»*. **Г.С. Кобиринка** у доповіді *«Проблеми акцентологічної термінології»*, дослідивши етапи введення в науковий обіг та функціонування акцентологічної термінології в українському лінгвістичному просторі, простежила, як сприймали й розуміли дослідники такий феномен, як наголос; з'ясувала, якими термінами позначені явища наголошення слів у стародавніх українських граматиках та проаналізувала їхнє подальше функціонування в українському мовознавстві.

На секціях «Термінологія суспільних наук», «Термінологія промислового та сільськогосподарського виробництва», «Теорія термінографії та практика укладання галузевих словників», «Фахова мова в системі освіти. Термін у тексті» під головуванням **Н.О. Яценко** виступили: **Р.В. Міняйло** (доповідь *«Рибальська лексика в студіях українських науковців»*) проаналізував внесок українських науковців у дослідження рибальської лексики, що спрямовують до її подальшого вивчення у світлі етнолінгвістичних, соціолінгвістичних, психолінгвістичних та інших мовознавчих проблем; **З.Г. Козирєва** у доповіді *«Термін і лексикографічний стандарт»* зосередила увагу на питанні відбирання термінологічної лексики до загальномовного тлумачного словника та її лексикографічної нормалізації, окреслила найтипівіші орфографічні огріхи, що трапляються в словниках, та шляхи їх подолання; **Л.М. Марчук** (доповідь *«Термінологічна полісемія у прозі Марії Матіос»*) удокладнила відомості про загальні закономірності вживання термінологічної лексики в художньому тексті й окреслила основні шляхи використання термінології як художньо-образного засобу мови українських письменниць; **Г.В. Межжеріна** присвятила свій виступ *«Структурні типи англійських авіаційних термінів-аббревіатур в аспекті перекладу»* особливостям перекладу українською мовою англійських фахових аббревіатур, подавши типи структурної інтеграції компонентів англійських та українських авіаційних термінів та різновиди структурно-семантичних трансформацій у перекладі.

У спільній доповіді **В.В. Чумака** та **Я.В. Синегуб** *«Соціологічний термін як одиниця галузевої терміносистеми»* представлено ієрархічні відношення між однослівними й багатослівними соціологічними термінами, визначено структурну й семантичну специфіку досліджуваної терміносистеми.

Характеристику видів роботи з фаховою термінологією на заняттях з української мови за професійним спрямуванням та підходів для їхнього використання на заняттях представила **Г.В. Чорновол** — *«Деякі аспекти вивчення професійної термінології студентами нефілологічних напрямів підготовки»*.

У рамках конференції відбувся науковий семінар «Слов'янська мовознавча термінологія в цифровому просторі», під головуванням **Є.А. Карпівовської**. Із доповідями виступили: **Якуб Банасяк** *«Терміни, притаманні польській школі семантичного синтаксису, та їхнє відображення в словнику*

ключових слів бази iSybislaw (на тлі інших синтаксичних моделей)»; **Є.В. Волкова** «Термінологічний статус дієприслівникових конструкцій у слов'янських мовах»; **Є.А. Карпіловська** «Терміни — аспекти синоніми в когнітивному просторі мови»; **Павел Ковальський** «Інформаційно-пошукова система iSybislaw та синергетичний ефект. Рефлексія над термінологією і мовою ключових слів у мовознавчій перспективі»; **Л.П. Кислюк** «Термін в авторській публіцистиці»; **Івона Лучкув** «Щодо міжмовної еквівалентності лінгвістичних термінів (на прикладі категорії доказів)»; **Ю.В. Романюк** «Українські терміни-дієслова та професіоналізми в слов'янських паралелях»; **Зофія Руднік-Карватова** «Мовознавча термінологія на службі системи славістичної бібліографії, система славістичної бібліографії на службі мовознавчої термінології»; **А.А. Таран** «Семантичні відношення між термінами iSybislaw: підстави формування класів еквівалентності»; **Роман Тимошук** «Пошук інформації та польська мовознавча термінологія в інформаційній системі iSybislaw»; **Марчін Фастин** «Термінологія космозоологічна «Зіркових щоденників» С. Лема в перекладах слов'янськими мовами» та **Ю.О. Вознюк** «Семантична деривація в терміносистемі видавничо-поліграфічної справи».

На пленарному засіданні відбулася презентація сайтів Комітету наукової термінології при Президії НАН України та фахового видання «Термінологічний вісник».

Результати термінологічних пошуків провідних мовознавців та фахівців різних галузей знань України та Польщі знайшли відбиття у фаховому виданні «Термінологічний вісник» (випуск 5). Окрім цього, розширені англomовні анотації доповідей будуть розміщені на сайті Інституту української мови НАН України.

За підсумками роботи конференції прийнято ухвалу, у якій зазначено:

— Зосередити увагу дослідників української наукової термінології на розбудові засад термінографії, укладанні різножанрових та різнотематичних словників української термінології. Звернути особливу увагу на укладання перекладних словників (української, англійської, інших слов'янських мов).

— Для забезпечення нового етапу розвитку термінографії й термінології вважати першочерговим завданням створення корпусів наукових текстів та корпусів галузевих терміносистем.

— Посилити міждисциплінарний характер конференції, ширше залучати до участі в ній фахівців різних галузей знань.

— Рекомендувати дослідницьким центрам НАН України, університетів розширити прямі міжнародні зв'язки з відповідними термінологічними центрами слов'янських та інших європейських країн.

— Відзначити результативність співпраці українських та польських учених у рамках угоди про наукове співробітництво між Інститутом української мови НАН України та Інститутом славістики Польської академії наук у Міжнародних українсько-польських дослідницьких проєктах «Онлайн-бібліографія світового славістичного мовознавства» та «Лексичні, словотвірні та фразеологічні інновації в сучасних слов'янських мовах».

— Уважати за необхідне створення сучасного підручника з українського термінознавства в координації з профільними кафедрами закладів вищої освіти України.

— Просити Президію НАН України збільшити кількість наукових працівників у відділі наукової термінології Інституту української мови НАН України для ефективного розв’язання завдань, які стоять перед термінологами, зокрема в контексті Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Статтю отримано 03.06.2019

O.I. Vasetska

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

XII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

“UKRAINIAN TERMINOLOGY AND PRESENT” (Kyiv, May 16 — 17, 2019)

УДК 811.16:373.374

О.М. Тищенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПРИ МІЖНАРОДНОМУ КОМІТЕТІ СЛАВІСТІВ

17 травня 2019 р. у межах XIV Міжнародної наукової конференції «Сучасні проблеми лексикографії» в Інституті мовознавства імені Якуба Коласа (Мінськ, 15 — 18 травня 2019) відбулося засідання **Комісії з лексикології і лексикографії при МКС**. У засіданні взяли участь члени Комісії з України, Білорусі, Росії, Польщі, Австрії.

Розпочалася робота з доповіді голови Комісії **М.І. Чернишової** (Москва), «Про нові завдання Комісії з лексикології і лексикографії при МКС», у якій вона повідомила про ті проекти, які від XIII Міжнародного з'їзду славистів у Любляні (Словенія) здійснили члени Комісії: «Електронний історичний словник запозиченої лексики в російській мові XI — XVII ст.: грецизми і полонізми» (<http://www.ruslang.ru/project>); «Теорія та історія слов'янської лексикографії» (Москва, 2008); «Критика в слов'янській лексикографії» («Слово і словник. Vocabulum et vocabularium». Гродно; Харків — Клагенфурт); «Слов'янська лексикографія: стан і критика» («Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові». Київ, 2012). Підсумковий результат з теми «Слов'янська лексикографія» опубліковано до XV Міжнародного з'їзду славистів (Мінськ, Білорусь) у міжнародній колективній монографії «Слов'янська лексикографія» (Москва, 2013). До XVI Міжнародного з'їзду славистів у Сербії (2018) опубліковано працю «Лексикологія і лексикографія сло-

© О.М. ТИЩЕНКО, 2019

в'янських мов» (Москва, 2017). За результатами роботи Комісії 2018 р. опубліковано також «Доповіді та виступи на засіданні Комісії з лексикології і лексикографії при Міжнародному комітеті славістів». XVI Міжнародний з'їзд славістів (Сербія, Белград, 23 серпня 2018) (Москва, 2018).

Теми роботи Комісії 2019 р. визначено на попередньому засіданні в межах XVI Міжнародного з'їзду славістів у Белграді (Сербія, 2018):

1. *Актуальні теоретичні проблеми сучасної слов'янської лексикографії.*
2. *Тематична та ідеографічна слов'янська лексикографія.*

Цього разу до засідання, що традиційно об'єднує лінгвістів-лексикографів із різних країн, було подано 12 тем до виступів та повідомлень, виголошено 6 доповідей.

І.В. Буди́ко (Мінськ) «Вивчення тематичних груп старобілоруської лексики: досвід і перспективи». У доповіді на прикладі комплексного опису військової, музичної, юридичної, медичної та анатомофізіологічної, релігійної, соціально-економічної, темпоральної, торгівельної, сільськогосподарської, мінеральної тощо лексики підкреслено важливість таких розпрацювань для лексикографічної теорії та практики, зокрема для моделювання тематичних груп у «Релігійному словнику старобілоруської мови» (2003).

В.В. Дубі́чинський (Варшава) у доповіді «Актуальні питання опису лексичних паралелей в перекладному словнику (на прикладі досліджень лабораторії лексикографічних досліджень Варшавського університету)» представив новий тип словника, який описує значення лексичних і фразеологічних паралелей української та німецької мов, що дає можливість виявити національно-культурну специфіку мовних одиниць у систематичному вигляді.

І.О. Мали́шева (Санкт-Петербург) виступила з темою «Історія слова в історичному словнику», розглянувши проблему статусу слова в мові певного періоду, зокрема графічні способи маркування щодо входження, виходу, побутування мовної одиниці; наголосивши на критичному потрактуванні зафіксованого ілюстративного матеріалу, залученні ширшого контексту для точнішого кваліфікування статусу слова, його значення тощо.

Г.М. Скля́ревська (Санкт-Петербург) представила доповідь «Словник російської мови 21 століття: типологічні ознаки. До виходу першого тому», а також презентувала Проспект словника. Для цієї праці авторський колектив створив необхідну й достатню електронну джерельну (текстову) базу та картотеку, куди ввійшли 3 млн слововживань, що відбивають практично всі сфери сучасного життя. Галина Миколаївна наголосила на доцільності створення повного реєстру словника та потребі корелювання тлумачень того самого тематичного чи дериваційного гнізда, напр., *безжизненный, жизнь, смерть*.

О.М. Ти́щенко (Київ) повідомила про «Словник мови письменника в сучасній українській лексикографії (на матеріалі творів Юрія Андруховича)», призначення якого — зібрати, систематизувати й описати нові явища української лексики у творах письменника, насамперед лексико-

графічні інновації, як підґрунтя активного словника української мови, вивчення ідіолекту автора, що дасть можливість зафіксувати потік стихійного мовного життя, вивчити факти народження нових одиниць, їхні зміни, входження до мови і функції у творенні смислів тексту, впливу на мовну свідомість, формування індивідуальної та національної мовної картин світу.

В.К. Щербин (Мінськ) виголосив доповідь «Білоруська тематична, ідеографічна і концептографічна лексикографія», у межах якої розглянув загальну структуру білоруської спеціальної лексикографії, що складається з п'яти основних словникових галузей — термінографії, енциклопедичної лексикографії, експериментальної лексикографії, класифікаційної лексикографії та спеціальної концептографії; зосередився на основній групі багаторівневих словників, оцінив ступінь теоретичного розпрацювання названих галузей, зауважив на необхідності рівномірнішого їх розвитку.

Підсумовуючи обговорення, М.І. Чернишова відзначила, що доповідачі не тільки різнобічно підійшли до розв'язання проблем, а й продемонстрували розмаїття дослідницьких можливостей і методик.

За результатами засідання, а також робочих зустрічей з членами Комісії в Загребі (Хорватія, 10 — 11 травня 2019) М.І. Чернишова запропонувала: 1. Підготувати у 2020 р. збірник статей з теми, визначеної на XVI Міжнародному з'їзді славистів у Белграді «**Теоретичні проблеми лексикології та лексикографії слов'янських мов**», до якого свої доповіді вже підготували Є. Мірчева, С. Ристич та Н. Іванович, Г.В. Судаков, М. Чоролєєва та Ц. Георгієва, А.К. Шапошніков (опубліковані як препринт до з'їзду в Белграді), також до збірника ввійдуть доповіді засідання Комісії в Мінську. 2. До майбутнього XVII Міжнародного з'їзду славистів у Парижі (Франція, 2023) підготувати нову колективну працю з двох тем: 1. «**Слов'янська тематична та ідеографічна лексикографія**»; 2. «**Унікальні словникові проекти в історії слов'янської лексикографії**», у межах якої передбачено звернутися до лексикографічних матеріалів, праць, задумів, що не мають аналогів (це, зокрема, нездійснені, незакінчені проекти). Члени Комісії визнали перспективність і актуальність запропонованої проблеми.

Статтю отримано 04.06.2019

О.М. Tyshchenko

Institute of the Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

MEETING OF THE COMMISSION ON LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY
AT THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS

УДК 81(477)(092)

**ДЕВ'ЯНОСТОРІЧЧЯ СЛАВНОЇ
УКРАЇНКИ З ЛЕМКІВЩИНИ
ЗУЗАНИ ТОМАШІВНИ ГАНУДЕЛЬ**

9 червня 2019 р. виповнюється 90 років від дня народження відомого українського мовознавця Зузани Томашівни Ганудель (у дівочтві Плішка), сумлінної дослідниці лемківських говірок Східної Словаччини. Цей ювілей відзначатимуть не лише на її батьківщині, зокрема у Пряшеві, а й на материковій Україні, бо студіюючи найбільш західний лемків-

ський діалект, вона зробила неоціненний вклад в українську діалектологію. Її творче життя пов'язане з Україною: навчання на філологічному факультеті Одеського університету, аспірантура в Ужгородському університеті (науковий керівник проф. Йосип Дзендзелівський), участь у наукових конференціях, листування з українськими вченими, рецензування наукових праць тощо.

Заслужене визнання З. Ганудель здобула своєю лінгвогеографічною працею — чотиритомним «Лінгвістичним атласом українських говорів Східної Словаччини» (1981 — 2010), який професор М. Роман оцінив так: «...Якби вона (З. Ганудель — Г.А.) не зробила і не написала нічого більше, лише «Атласи», і так заслужила вічну славу і пошану за ту величезну роботу». Крім цього атласу, З. Ганудель брала участь у завершенні лінгвогеографічної праці передчасно

© Г.Л. АРКУШИН, 2019

померлого В. Латти — «Атлас українських говорів Східної Словаччини»; вона також один із співавторів «Загальнокарпатського діалектологічного атласу».

Отже, записування матеріалу з лемківських говірок дало багатющий матеріал для наступних студій ученої. Певне уявлення про різноманіття творчої спадщини З. Ганудель дає ошатне видання вибраних праць ученої «За культурну національну єдність» (Пряшів, 2018). Професор М. Роман написав передмову «Декілька слів про Зузану Ганудель», зазначивши: «Не мені належить оцінювати вклад, який вона (З. Ганудель — Г. А.) внесла в українське мовознавство, зокрема до української діалектології, але треба знати, що саме вона картографувала говори майже всіх русинсько-українських сіл, які ще в 60 — 80 рр. існували, і де літні люди ще зберігали свої говори. Тим, що вона від них записала, опрацювала і класифікувала, зберегла для наступних поколінь великий скарб. Особисто вважаю, що це величезна робота, яку сьогодні навіть важко оцінити. Гадаю, що лише наступні покоління її оцінять по-справжньому...» (с. 5 — 6).

Уміщені в збірнику праці підсумовують наукові здобутки З. Ганудель в галузі діалектології, свідчать про її тверду позицію в суперечці з русинством, показують успіхи дослідниці упродовж багатьох років, спонукають читача ще раз звернутися до непростої історії цього краю. Важливо, що авторка сама добирала статті у цей підсумковий збірник, умістивши й ті, що були опубліковані в різні роки та часто в малодоступних нині виданнях, — цим і прислужиться зібрання сучасним дослідникам, насамперед в Україні, частина з яких по-новому побачать роль Зузани Ганудель в українському мовознавстві.

Перечитуючи ці публікації, ще раз переконуємося, що, незважаючи на певні життєві труднощі, на зміни в словацькому суспільстві, дослідниця мала свій дороговказ — студії народної мови лемків. І хоч науково-педагогічна праця на філософському факультеті в Пряшеві чи на філологічному факультеті в Банській Бистриці вимагали підготовки спеціальної методичної літератури для студентів (у доробку педагога майже два десятки таких видань), але був знайдений час і для спільних публікацій зі своїм ужгородським науковим керівником Й. Дзендзелівським: це «Словник української мови» Я. Головацького (1982) та «Граматика» А. Коцака (1990), видавничі клопоти щодо яких повністю лягли на плечі словацької україністки.

Звернімо увагу на статті, які відібрала авторка до збірника «За культурну національну єдність». Так, у першому розділі «Первочатки дослідження українських говорів Східної Словаччини і формування літературної мови» уміщені такі праці різних років: «Розвиток чехословацької мовознавчої україністики за 35 років (1948 — 1983)», «До проблем літературної мови русинів-українців Словаччини», «Творчість Федора Лазорика у становленні літературної мови на Пряшівщині», «Роль газети „Слово народа” у формуванні національної свідомості і єдності мови», «Іван Артемович Панькевич (До сторіччя від дня народження)» та ін.

Другий розділ «Якісно новий етап у дослідженні говірок русинів-українців Східної Словаччини» присвячений аналізу наукових здобутків відомих лемкознавців, серед яких, на думку авторки, першість належить Василю Латті. Стаття «Українські говори Східної Словаччини у лінгвістичних атласах» присвячена глибокому аналізу лемківських говірок, що описані в працях «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей» І. Панькевича, «Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny» З. Штібера, «Atlas slovenského jazyka», «Атлас української мови» (2 том), «Общекарпатский диалектологический атлас» та «Общеславянский лингвистический атлас». Багатьох читачів не залишать байдужими такі дослідження: «Експресивна лексика емоційно-оцінного значення в українських говорах Східної Словаччини», «До структурної та семантичної класифікації фразеологізмів села Пихонь», «Генетична класифікація фразеологізмів говірок сіл Пихонь і Видрані», «Спостереження над вигуками і вигуківими словами в українських говорах Східної Словаччини».

Болючій для автора темі — русинству — присвячені статті: «Кодифікований „русинський язык” на лінгвістичних картах атласів українських говорів Східної Словаччини Василя Латті та Зузани Ганудель», «Українські говори Східної Словаччини в лінгвістичних атласах району Карпат та в підручниках „русинського языка”». Після такого аналізу дослідниця робить висновок: «Всі так звані „чісто русинські слова” мають свої ізогlossen у говорах західноукраїнських, північнолемківських, в українській літературній мові і в дальших слов'янських мовах» (400 с.), тобто не виявлено жодних мовних ознак, властивих лише «новорусинській» мові.

Інші статті стосуються контактів української мови зі словацькою та польською мовами: «Українсько-словацька міжмовна інтерференція», «Відображення словацьких мовних елементів у лексиці українських говорів Східної Словаччини», «Польські запозичення в українських говорах Східної Словаччини». Дослідниця констатує: «Наша мова перетворюється на особливий спотворений діалект, особливо в сільських умовах, де вже наше слово замінила словацька мова не лише в школі, але вже і в духовній сфері» (с. 162).

Третій розділ присвячений аналізу лексики українських говорів Східної Словаччини у контексті слов'янських і неслов'янських мов, де проаналізовані такі шари лексики: назви спорідненості і свояцтва, медична номенклатура, лексика ткацтва, назви хліба, назви галушок. Окремі тематичні групи лексики розглядає авторка у статтях: «Семантична структура *верета* // *верен'а* у слов'янських мовах», «Звичаї та обряди, пов'язані з їжею», «Лексико-семантичні групи прислівників з часовим значенням в українських говорах Східної Словаччини».

Надзвичайну цінність становить четвертий розділ «Теренні магнітофонні записи та їх транскрипція, виконані З. Ганудель», що складається з двох частин — «Говори з наголосом рухомим» (с. 355 — 372) і «Говори з наголосом сталим» (372 — 400). Ці польові записи становлять оригінальний матеріал не лише для студій над лемківським наголосом, а й збага-

чують наші знання новими фактами з фонетики, морфології, словотвору, синтаксису та лексики, оскільки усі ці мовні рівні найкраще аналізувати на основі зв'язного мовлення. І завершуються студії над лемківським діалектом підсумковими словами: «Карпатські говори мають свою історію, етнографію, фольклор і становлять собою єдину з генетичного боку групу говорів української мови» (с. 400).

Як і годиться, у збірнику є перелік публікацій З. Ганудель «З наукової діяльності», серед яких 20 окремих книжкових видань (одноосібних і в співавторстві), 12 підручників для учнів середніх шкіл і студентів, 3 підручники для вчителів середніх шкіл і гімназій та 7 підручників для студентів університетів (повна *Personalna bibliografia* була надрукована в Пряшеві 2009 року).

Попри всі життєві перипетії та негаразди, Зузана Ганудель стверджує, що **українська діалектологія ні разечку її не зрадила, а тому вона і на дев'ятому десятку літ залишається їй вірною!**

Григорій АРКУШИН
Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

Статтю отримано 08.04.2019

H.L. Arkushyn

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

THE 90TH BIRTHDAY OF ZUZANA TOMASHIVNA HANUDEL,
A PROMINENT UKRAINIAN FROM LEMKIVSCYNA

УДК 81 – 119

В.М. Пітель

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника,
м. Івано-Франківськ

ЖИТТЯ І СЛОВО ЯК ДІЯ, ЧИН (ДО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА ГРЕЩУКА)

2 червня виповнилося 70 років з дня народження Василя Васильовича Грещука — доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, заступника голови спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій у цьому ж навчальному закладі та члена спеціалізованої вченої

ради із захисту кандидатських дисертацій у Львівському національному університеті ім. І. Франка, головного редактора журналу Інституту українознавства «Українознавчі студії», голови редакційної ради «Вісника Прикарпатського університету», члена редколегії науково-теоретичного журналу Інституту української мови НАН України «Українська мова».

Життя Василя Грещука — приклад того, як доля визначає творчий шлях людини. Народився ювіляр 2 червня 1949 р. у мальовничому селі Старі Кривотули (Івано-Франківщина) в сім'ї Ганни й Василя Грещуків. Ім'я батьки дали на честь маминого брата Василя, який 1945 р. трагічно загинув у боротьбі за самостійну Україну.

© В.М. ПІТЕЛЬ, 2019

Спочатку було навчання в Старокривотульській восьмирічці (1955 — 1963), а потім — у Отинійській середній школі (1963 — 1966). Юнак виявляв хист до філології й точних дисциплін, зокрема до математики, навіть хотів пов'язати свою долю з цією наукою. Однак любов до слова повела його іншим шляхом. В. Грещук пробує писати художні твори, публікує в місцевих газетах замітки про події в рідному селі. З'являється мрія стати журналістом.

1966 р. Василь Васильович стає студентом і розуміє, що його покликання — філологія. Перші наукові зацікавлення пов'язані з відвідуванням спецсемінару, який проводив молодий тоді кандидат наук А. Зеленько (з п'ятдесяти охочих займатися науковими пошуками згодом залишилося шестеро, серед них — В. Грещук та майбутній дослідник у галузі ономастики М. Габора, який через багато років захистить кандидатську дисертацію під керівництвом Василя Васильовича). Філологічні зацікавлення Василя Грещука помітив декан філологічного факультету В. Верещака. Він знайомить третьокурсника з професором Львівського університету ім. І. Франка І. Коваликом, який тоді читав спецкурс зі словотвору для студентів Івано-Франківського інституту, В. Грещук відвідує лекції професора. Зустріч із Іваном Івановичем Коваликом виявилася знаковою для В. Грещука: професор став для нього не тільки науковим керівником, а й ідеалом Вченого та Людини.

Під час навчання Василь Грещук неодноразово виступав на студентських наукових конференціях, зокрема на республіканській представив доповідь на тему «Назви спорідненості і свояцтва у фольклорі села Старі Кривотули». Також брав активну участь у студентському житті, танцював у відомому ансамблі «Верховинка» з дня його заснування.

Закінчивши 1970 р. з відзнакою інститут, В. Грещук їде працювати на Рівненщину (Дубровицький р-н, с. Мочулище) у восьмирічну школу. Дотепер з особливою ностальгією та теплом згадує він роки, проведені серед доброзичливих поліщуків. У цей період основне коло його наукових зацікавлень — методика викладання мови в школі. Зауважуючи труднощі в засвоєнні місцевими дітьми літературної мови, розробляє методичні матеріали. У республіканському журналі «Українська мова та література в школі» виходить його стаття «З досвіду роботи над діалектизмами».

Працюючи вчителем української мови і літератури, В. Грещук не полишає мрії про наукову працю, складає кандидатський іспит з української мови у Львівському університеті ім. І. Франка. Доля вдруге дарує зустріч з видатним ученим І.І. Коваликом, який погоджується стати науковим керівником Василя Васильовича.

1979 р. В. Грещук успішно захищає кандидатську дисертацію на тему «Словотвірна й лексико-семантична структура українських деад'єктивів на -ість, -ство, -ота, -ина, -изна», а 1993 р. захищає докторську дисертацію, присвячену актуальній лінгвістичній проблемі — «Типологія українського відприкметникового словотвору» (науковий консультант — професор А. Грищенко).

Загалом Василеві Грещуку належить понад 230 наукових публікацій, серед них праці в галузі теоретичних питань дериватології та словотвору української мови, діалектології, лексикології, семасіології, історії української літературної мови, мови художньої літератури, лексикографії.

Продовжуючи наукові традиції свого вчителя професора Івана Ковалика, Василь Васильович створив школу основоцентричної дериватології. Монографія «Український відприкметниковий словотвір» (1995), присвячена світлій пам'яті І. Ковалика, стала узагальненням багаторічної праці В. Грещука в галузі вивчення особливостей українського словотвору. У ній обґрунтовано необхідність застосування поряд із загальноприйнятим формантоцентричним підходом основоцентричного підходу до вивчення словотвору, висвітлено теоретичні проблеми основоцентричної дериватології (словотвірна «основологія» колись була започаткована І. Коваликом) і на практиці реалізовано основоцентричний підхід до аналізу словотвірних одиниць.

Подальший розвиток і поглиблення концепція словотвору отримала в колективній монографії «Нариси з основоцентричної дериватології» (2007).

Діапазон наукових зацікавлень ученого не обмежується словотвором, хоч різноаспектні дериватологічні студії можна вважати провідним мотивом його наукової діяльності. Мовна ситуація в Галичині, проблеми формування української літературної мови на західноукраїнських землях, мова галицьких митців слова, її роль у розбудові української літературної мови теж постійно в полі зору дослідника. Привертає увагу низка статей, у яких висвітлено широкий спектр проблем функціонування української мови в Галичині у XVIII — XIX, у середині XIX та в другій половині XIX — початку XX ст., зокрема «Українська мова в Галичині кінця XVIII — початку XIX ст.», «Проблеми розвитку української літературної мови в Галичині середини XIX ст.», «Лексика української літературної мови в Галичині середини XIX ст.: діалектне підґрунтя, запозичення, словотвір», «Роль Галичини в розвитку української і польської літературних мов другої половини XIX — початку XX століття», «Поетична творчість Івана Франка і розвиток лексики української літературної мови кінця XIX — поч. XX століття».

У науковому доробку В. Грещука окремою темою стали численні дослідження діалектного розмаїття Прикарпаття та використання діалектних одиниць у мові української художньої літератури, які узагальнено в розділі «Діалектна диференціація: регіональний аспект» колективної монографії «Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект» (2006) та в монографії «Південно-західні діалекти в українській художній мові. Нарис» (2010), співавтором якої є Валентина Грещук.

Системне вивчення діалектного слова в художньому тексті спонукали В. Грещука до створення інноваційного словника «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові». Зафіксовані в мові текстів української художньої літератури XIX — початку XXI ст.

гуцульські діалектні слова та стійкі словосполучення (це понад 7,5 тисяч гуцульських діалектизмів) паспортизовані у двох томах, із поясненням їх значення й образного вживання.

Досвід створення згаданого словника висвітлено в монографії «Діалектне слово в тексті та словнику» (2015), написаній у співавторстві з Валентиною Грещук.

Про широкий спектр наукових зацікавлень В. Грещука засвідчує його монографія «Студії з українського мовознавства» (2009), до якої увійшли вибрані праці вченого. Викладаючи «Теоретичні питання словотвору» автор окреслює основні підсумки й перспективи дериватології як окремої лінгводисципліни, розглядає формування й перспективи розвитку в межах дериватології окремого напрямку — семантичної дериватології; з'ясовує взаємозв'язок словотвору й полісемії слова, аналізує специфіку лексикалізації словотворчих афіксів. Василь Васильович здійснює ґрунтовний аналіз дериватологічної концепції І. Ковалика, яка заклала підвалини для розвитку найважливіших проблем теорії та практики опису словотвірної системи слов'янських мов.

У полі наукового дослідження В. Грещука перспективи основоцентричної дериватології, а також семантико-словотвірна структура абстрактних відприкметникових та віддієслівних іменників.

Василь Васильович — виходець із Галичини, місцеве мовлення є його рідною стихією, тому науковець присвячує низку ґрунтовних різноаспектних досліджень мовному життю цієї території. Його цікавить специфіка функціонування української мови на галицьких теренах, зв'язки між територіальними діалектами й мовою художньої літератури, взаємодія літературної мови з місцевими діалектами, вплив західноукраїнського варіанта літературної мови на літературну мову загалом. Тому не випадково професор вивчає творчість таких видатних майстрів слова Галичини, як Іван Франко, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Степан Пушик та ін. Він не тільки характеризує специфіку їх ідіостилю, а й простежує роль митців у формуванні літературної мови, визначає перспективи подальших досліджень («Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови», «Живий вогонь слова (штрихи до мовного портрета Степана Пушика)», «Взаємодія української літературної мови і південно-західних діалектів: мова новел Василя Стефаника», «Лінгвістичне стефаникознавство: здобутки і перспективи» та ін.). Окремий розділ у вибраних працях В. Грещука присвячено мовній ситуації та формуванню літературної мови і граматичної думки Галичини ХІХ ст.

У монографії Василя Васильовича йдеться про дослідників і оборонців української мови: детально проаналізовано внесок Івана Ковалика в українське та слов'янське мовознавство; описано роль Яна Бодуена де Куртене в підтримці численними науковими та публіцистичними працями статусу української мови як окремої самобутньої слов'янської мови; досліджено діяльність низки польських учених-філологів ХХ ст., спрямовану на розвиток лінгвістичної україністики.

Не оминув увагою В. Грещук у «Студіях з українського мовознавства» проблему функціонування української мови в сучасному суспільстві. У руслі соціолінгвістичних досліджень визначено стан і перспективи нашої мови, виявлено її специфіку як чинника духовної єдності та самоідентифікації нації, засобу збереження культурної самобутності насамперед діаспорної спільноти. Професор ґрунтовно аналізує місце мови як генетичного коду ментальності народу в історіософській концепції Юрія Липи.

Вивчаючи різні аспекти структури й функціонування мови, В. Грещук бере участь у підготовці низки інших колективних монографій: «Василь Стефаник — художник слова» (1996), «Євген Желєхівський у національно-культурному відродженні України» (1999), «Aktualne problemy językoznawstwa słowiańskiego» (2012), «Тарас Шевченко: погляд з третього тисячоліття» (2015), «Тенденції розвитку української лексики та граматики» (2015), «Василь Стефаник: наближення» (2017).

Василь Васильович не лише талановитий учений, а й успішний організатор науково-дослідної роботи. Після здобуття Україною незалежності виникла потреба різноаспектного наукового осмислення багатьох проблем українознавства, про які в радянські часи заборонено було навіть говорити. В. Грещук наприкінці 1996 р. ініціює створення Інституту українознавства при Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника. Як керівник цього структурного підрозділу, згурповує творчий колектив провідних учених-гуманітаріїв для розв'язання низки наукових проблем українознавства. За підтримки ректорату й обласної державної адміністрації, а також шляхом залучення спонсорських коштів В. Грещуку вдається добре налагодити видавничу справу. Завдяки роботі інституту виходить щорічник «Українознавчі студії» та неперіодичний збірник «Українознавство: документи, матеріали, раритети»; підготовлено й опубліковано понад 50 монографічних досліджень, які поглиблюють знання про Україну, її народ, історію, культуру, державність тощо. Стали відомими чимало забутих імен талановитих діячів науки й культури, побачила світ низка раніше заборонених літературно-мистецьких праць, які не втратили своєї актуальності.

Як редактор-упорядник, Василь Васильович опублікував багато збірників українознавчих матеріалів, зокрема: «Іван Огієнко і національно-духовне відродження України» (1992), «Просвіта»: історія, постаті, чин» (1993), «Актуальні проблеми українського словотвору» (1995), «Українознавство: документи, матеріали, раритети» (1999), «Українська мова: навчально-методичні та виховні аспекти» (1999), «Українська мова в освіті» (2000), «Актуальні проблеми українського словотвору» (2002). Науковець уклав видання: «Іван Могильницький. Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ» (2003), «Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Вибрані праці» (2007), «Листування Івана Франка та Бодуена де Куртене» (2008), «Мова у дзеркалі особистості» (2013) тощо.

Інститут українознавства співпрацює з науковими закладами інших країн. Зокрема, цей структурний підрозділ, Ягеллонський університет і

Фундація святого Володимира в Кракові організували Міжнародну наукову конференцію «Василь Стефаник і його епоха», матеріали якої опубліковані в VII — VIII тт. «Краківських українознавчих зошитів» (1998). Професор В. Грещук успішно налагоджує міжнародні зв'язки, беручи участь у наукових конференціях, які відбувались в Україні, Польщі, Чехії, Німеччині, Білорусі, Росії.

Василь Васильович став ініціатором і організатором проведення трьох всеукраїнських наукових конференцій, присвячених сучасним проблемам української діалектології. Вони пройшли на базі Прикарпатського національного університету та його структурного підрозділу — Коломийського інституту (2008, 2010, 2012). 2011 р. професор брав участь в організації XIV Всеукраїнської ономастичної конференції.

Продовжуючи наукові пошуки в галузі дериватології та популяризувати вчення про словотвір, Василь Васильович є співініціатором і співорганізатором наукових конференцій, присвячених ювілеям мовознавця І. Ковалика. В Україні склалася традиція періодично в різних навчальних закладах проводити Коваликівські наукові читання. Так, за безпосередньої участі кафедри української мови, очолюваної Василем Грещуком, у 1995 р. в стінах Прикарпатського університету ім. В. Стефаника проходили треті наукові Коваликівські читання, результати яких увійшли до збірника «Актуальні проблеми українського словотвору. Матеріали III наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика» (1995).

У 2001 р. на базі кафедри української мови та Інституту українознавства Прикарпатського університету ім. В. Стефаника спільно з Інститутом української мови НАН України створено Прикарпатський дериватологічний центр ім. І. Ковалика, керівником якого став професор Василь Грещук. Основне завдання наукового центру — різноаспектне дослідження як теоретичних питань дериватології загалом, так і визначення й розроблення актуальних проблем українського словотвору. До 100-річчя професора в стінах Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Іван Ковалик і сучасне мовознавство» (2007). На пошану вченого виходить ювілейний випуск Вісника цього навчального закладу.

Наукові та навчально-методичні здобутки професора В. Грещука пошановані належним чином. Зокрема, за наукові роботи в ділянці українознавства вчений удостоєний премії ім. В. Стефаника (2000), він нагороджений медаллю «За заслуги перед Прикарпаттям» (2012); за діяльність у галузі українознавства Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Америці відзначило дослідника почесною грамотою імені президента НТШ Михайла Грушевського (2001). Указом Президента України ювілярові присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2014).

З 1992 р. В. Грещук очолює кафедру української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, на якій розпочав роботу після закінчення аспірантури в 1977 р. Тут він пройшов усі щаблі професійного зростання: асистент, старший викладач, доцент, професор,

завідувач кафедри. Василь Васильович доклав чимало зусиль для науково-методичного зростання рівня кафедри. Сьогодні на ній працюють два професори, доктори наук (відомі в науковому світі Марія Іванівна Голянич, Володимир Михайлович Барчук), інші — кандидати наук, доценти. Кафедра української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника — осередок різноаспектних наукових досліджень у ділянці українознавства та слов'янського мовознавства.

Ті, кому пощастило працювати й спілкуватися з Василем Васильовичем, знають його як інтелігентну, виважену, ерудовану, тактовну, добру, але водночас непохитну в принципових питаннях людину. Він уміє розважливо усувати непорозуміння, іноді й жартом згладжувати конфліктні ситуації. Він завжди радіє успіхам колег, а у скрутні моменти намагається підтримати і добрим словом, і справою — делікатно, ненав'язливо. Знаний учений і відповідальний адміністратор, Василь Васильович цінує насамперед людські стосунки, ставить на перше місце особистість з її внутрішнім світом, переживаннями та власними поглядами на життя.

Студенти люблять і поважають професора В. Грещука як досвідченого викладача. Під керівництвом Василя Васильовича захистили дисертації 26 аспірантів та докторант. Як науковий керівник, спонукає молодих дослідників бути виваженими в судженнях та оцінках, поважати факти, обережно ставитися до новомодних термінів, неухильно дотримуватися наукового етикету. Він ніколи не нав'язує своїх поглядів на ту чи ту наукову проблему, а, як справжній Учитель, мотивує до пошуку істини.

Міцного Вам здоров'я, реалізації всіх творчих задумів, родинного тепла й просто людського щастя, дорогий і шановний наш ювіляре!

Статтю отримано 19.03.2019

V.M. Pitel

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

LIFE AND WORD AS ACTION, ACTIVITY (DEDICATED
TO THE ANNIVERSARY OF PROFESSOR VASYL GRESHCHUK)

The article is dedicated to the anniversary of prominent Ukrainian scholar Professor Vasyl Greshchuk. The basic stages of biography and the sphere of the Professor's scientific research are described. Vasyl Greshchuk is characterized as an administrator, organizer of scientific-research work, professor and a great man.

Keywords: *Professor Vasyl Greshchuk, derivational school, Ukrainian Studies, monographies, scientific research.*

ЗМІСТ

Дослідження

П.І. Білоусенко

Зіставна характеристика суфіксів -ин-(а) та -чин-(а) / -щин-(а) в історії української мови (номени живої природи) **3**

К.Г. Городенська

Семантико-синтаксична типологія сполучникових складносурядних речень **21**

Ю.В. Романюк

Словотвірні класи українських дієслів у порівнянні зі словозмінними **30**

О.М. Тищенко

Електронна лексична картотека: шлях створення інструментарію сучасного словникаря **37**

О.М. Данилевська

Українські мовознавці як фундатори корпусної мовної політики за доби української революції 1917 — 1920 рр. **53**

Г.М. Дидик-Меуш

Сполучуваність і спроба її лексикографічного опису: історичний комбінаторний словник української мови **65**

Р. Драгічевич

Розвиток сербської одномовної лексикографії **76**

Н.В. Пуряєва

Українське лінгвістичне едиційне джерелознавство **94**

З.І. Висоцька, О.В. Богач

Текстові структури — вербалізатори категорії логічності (на прикладі економічних праць Івана Франка) **106**

Г.В. Дядченко

Емотив *сльози* в українських поетичних текстах кінця XX — початку XXI століття **116**

О.В. Шевчук-Клюжева

Діти-білінгви: світовий досвід і українські реалії **125**

О.Р. Сенькович

Історіографія та історіософія вивчення мови української художньої прози 20 — 30-х рр. XX ст. **132**

**Огляди
та рецензії**

Л.П. Гнатюк

Мовний світ української галицької інтелігенції в соціокультурно-мовному вимірі. Рецензія на монографію: *Гіряк С. Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX — початок XX ст.)*. Дрогобич, 2018 **140**

**Наукова
хроніка**

Г.С. Кобиринка, Л.В. Рябець

Міжрегіональний семінар «Актуальні проблеми дослідження говірок у контексті сучасної мовної ситуації в Україні» **146**

О.І. Васецька

XII Міжнародна наукова конференція «Українська термінологія і сучасність» **149**

О.М. Тищенко

Засідання Комісії з лексикології і лексикографії при Міжнародному комітеті славістів **154**

Ювілеї

Г.Л. Аркушин

Дев'яносторіччя славної українки з Лемківщини Зузани Томашівни Ганудель **157**

В.М. Пітель

Життя і слово як дія, чин (до ювілею професора Василя Васильовича Грещука) **161**

**Відомості
про авторів**

172

CONTENTS

Researches

P.I. Bilousenko

Comparable description of suffixes -ина and -чина (-щина) in history of Ukrainian (nouns of wild-life) **3**

K.H. Horodenska

Semantic-syntactic typology of conjunctive compound sentences **21**

Yu.V. Romaniuk

Derivational classes of Ukrainian verbs compared with inflectional classes **30**

O.M. Tyshchenko

Electronic lexical card index: the ways of creation the toolkit of the modern lexicographer **37**

O.M. Danylenko

Ukrainian linguist's participation in the events of the corpus linguistics policy during the Ukrainian Revolution of 1917 – 1920 period **53**

H.M. Dydyk-Meush

Compatibility and its lexicographical description: historical combinatorial dictionary of Ukrainian language **65**

R. Dragičević

Development of Serbian monolingual lexicography **76**

N.V. Puriaieva

Ukrainian linguistic refined source study **94**

Z.I. Vysotska, O.V. Bogach

Text structures – verbalizers of category of logicity in the economic writings of Ivan Franko **106**

H.V. Diadchenko

Emotional nomination tears in the Ukrainian poetic texts of the end of XXth – the beginning of XXIst centuries **116**

O.V. Shevchuk-Kliuzheva

Bilingual children: world experience and Ukrainian reality **125**

O.R. Senkovich

Historiography and historiography of the study of the language of Ukrainian art fashion of the 20 – 30 years of the 20th century **132**

Book review	<i>L.P. Hnatiuk</i> Linguistic world of the Ukrainian Galician intelligentsia in the socio-cultural dimension. Review of the monograph by <i>Hirnyak, S.</i> (2018). Sociolect of the Galician intelligentsia in the formation of the norms of the Ukrainian literary language (the end of the XIX — the beginning of the XX century). Drohobych 140
Science chronicle	<i>H.S. Kobrynyka, L.V. Riabets</i> Transregional seminar “Actual problems of the dialectal studies in the context of the modern linguistic situation in Ukraine” 146 <i>O.I. Vasetska</i> XII International scientific conference “Ukrainian terminology and present” (Kyiv, May 16 – 17, 2019) 149 <i>O.M. Tyshchenko</i> Meeting of the Commission on Lexicology and Lexicography at the International Committee of Slavists 154
Anniversaries	<i>H.L. Arkushyn</i> The 90 th birthday of Zuzana Tomashivna Hanudel, a prominent Ukrainian from Lemkivscyna 157 <i>V.M. Pitel</i> Life and Word as Action, Activity (dedicated to the anniversary of Professor Vasyl Greshchuk) 161
Contributors	172

Відомості про авторів

АРКУШИН Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

БІЛОУСЕНКО Петро Іванович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

БОГАЧ Олена Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки, Одеський національний економічний університет

ВАСЕЦЬКА Оксана Іванівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ВИСОЦЬКА Зоряна Іванівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки, Одеський національний економічний університет

ГНАТЮК Лідія Павлівна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики, Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ДИДИК-МЕУШ Ганна Михайлівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів

ДРАГІЧЕВИЧ РАЙНА (ДРАГИЋЕВИЋ РАЈНА), доктор філології, професор, завідувачка Кафедри сербської мови та південнослов'янських мов, Філологічний факультет, Університет у Белграді, голова Співки славістичних товариств Сербії, секретар Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, Республіка Сербія

ДЯДЧЕНКО Ганна Вікторівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян, Сумський державний університет

КОБИРИНКА Галина Степанівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

ПІТЕЛЬ Віра Мирославівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ

ПУРЯЄВА Наталія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України

РОМАНЮК Юлія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

РЯБЕЦЬ Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук, виконавач обов'язків завідувача відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

СЕНЬКОВИЧ Ольга Романівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Національний університет «Львівська політехніка»

ТИШЕНКО Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

ШЕВЧУК-КЛЮЖЕВА Ольга Василівна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»